

KUTATÁSI FÜZETEK 18.
MOSZT KÖNYVEK 6.

EURÓPA PEREMÉN

VÁLOGATOTT ÍRÁSOK OROSZORSZÁG
ÉS A SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETÉRŐL

BEBESI GYÖRGY ÉS A MOSZT KUTATÓCSOPORT
TAGJAINAK TANULMÁNYAI

Kutatási Füzetek

18.

A Kutatási Füzetek a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának kiadványsorozata

Sorozatszerkesztő:

Fischer Ferenc
Ormos Mária
Harsányi Iván

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola

Kutatási Füzetek
18.

MOSZT Könyvek
6.

Pécsi Tudományegyetem
Pécs, 2013

A kötet a Tudományos képzés műhelyeinek támogatása
a Pécsi Tudományegyetemen
(TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029) projekt támogatásával
készült

Szerkesztette:
Bebesi György
Lengyel Gábor

Korrektúra: Badai Mónika

Az angol nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Bugár Katalin

Az orosz nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Kolontári Attila

A francia nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Bene Krisztián

A német nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Vitári Zsolt

Címlaptervező:
Ocsovai Gábor

Nyomdai munka:
B-Group Kft.

© Szerzők, 2013
© Szerkesztők, 2013

ISSN 1416-0986

TARTALOM

Előszó	17
I. Bebesi György tanulmányai	19
Az Orosz Birodalom 1725-1801. Nagy Pétertől I. Pálíg	21
A feketeszázas szélsőjobb hatalomfölfogásának és hatalomhoz való viszonyának néhány vonásáról a 19-20. század fordulóján	71
Az első orosz alkotmány születése, és a cárizmus utolsó „félparlamentáris” 10 éve, a júniusi monarchia	89
A politikai konzervativizmus és a szélsőjobb kutatás historiográfiája a rendszerváltás utáni orosz történetírásban	111
<i>Bebesi György – Kolontári Attila: Az orosz, szovjet történelem ábrázolása a rendszerváltás utáni magyarországi középiskolai történelem tankönyvekben, az 1990-es években</i>	125
<i>Jemnitz János – Bebesi György – Lengyel Gábor: Kamenyev, (Rosenfeld) Lev Boriszovics (1883-1936)</i>	157

II. A MOSZT kutatócsoport tagjainak tanulmányai	171
<i>Huszár Mihály: Orosz forradalmárok - szibériai politikai foglyok. Számúzetési gyakorlat a 19. század végi Oroszországban</i>	173
<i>Szunomár Szabolcs: A cári Oroszország távol-keleti politikája a századfordulón</i>	189
<i>Kolontári Attila: Szélhámosok, kalandorok, fantaszták Adalékok a magyar–orosz fehéremigráns „együttműködés” történetéhez</i>	215
<i>Anton Bendarzsevszkij: Kuropati – egy nemzet tömegsírja</i>	245
<i>Bene Krisztián: Szovjet hadifogolytáborok a második világháborúban – francia szemmel</i>	273
<i>Dávid Ferenc: A magyar katonai titkosszolgálatok és a szovjet partnerszolgálatok kapcsolata 1945 és 1947 között</i>	295
<i>Lengyel Gábor: Kényszerek és erkölcsök – A gorbacsovi „új gondolkodás” külpolitikai vonatkozásai</i>	309
A kötet szerzői	311

CONTENTS

Preface	17
I. Studies of György Bebesi	19
The Russian Empire from 1725 to 1801, from Peter the Great to Paul I.	21
On a Few Aspects of the Black Hundreds' Extreme Right's Conception of Power and Its Relation to Power at the turn of the 19 th and 20 th century	71
The Creation of the First Russian Constitution and the Last 10 "Half-Parliamentary" Years of Tsarism, the June Monarchy	89
The Historiography of the Research of Political Conservatism and of the Extreme Right in the Historiography of Post-Transitional Russia	111
<i>György Bebesi – Attila Kolontári</i> : The Representation of the Russian, Soviet History in the Secondary School History Books of Post-Transitional Hungary in the 1990s	125
<i>János Jemnitz – György Bebesi – Gábor Lengyel</i> : Lev Borisovich Kamenev (1883-1936)	157
II. Studies of the Members of the MOSZT Research Group	171
<i>Mihály Huszár</i> : Russian Revolutionists – Political Prisoners in Siberia. The Practice of Banishment in Russia at the end of the 19 th century	173

<i>Szabolcs Szunomár: The Tsarian Russia's Policy on the Far-East at the turn of the 19th and 20th century</i>	189
<i>Attila Kolontári: Fiddlers, Adventurers, Fantasts. Supplementary Information to the Hungaian-Russian White Émigrés' "Cooperation"</i>	215
<i>Anton Bendarzsevszkij: Kuropaty - the Mass Grave of a Nation</i>	245
<i>Krisztián Bene: Soviet Prisoner-of-war Camps during World War II - from a French Perspective</i>	273
<i>Ferenc Dávid: The Relationship of the Hungarian Army's Secret Services and of the Soviet Partner Services from 1945 to 1947</i>	295
<i>Gábor Lengyel: Pressure and Morality - The Foreign Policy Aspects of Gorbachev's "New Thinking"</i>	309
<i>Authors</i>	311

СОДЕРЖАНИЕ

предисловие	17
I. Статьи Бебеши, Дьердь	19
Российская империя 1725-1801. От Петра Великого до Павла I.	21
О характере понятия власти и отношения к власти черносотенных крайне-правых партий на пороге 19-20 вв.	71
Рождение первой русской конституции, последние «полупарламентарные» 10 лет царизма, июньская монархия	89
Историография политического консерватизма и изучения крайних правых движений в российской исторической науке после смены системы	111
<i>Бебеши, Дьердь – Колонтари, Аттила: Истории России в венгерских учебниках для средних учебных заведений после смены системы в 1990-ые годы</i>	125
<i>Йемниц, Янош – Бебеши, Дьердь – Лендьел, Габор: Каменев (Розенфельд), Лев Борисович (1883-1936)</i>	157

II. Статьи сотрудников исследовательского центра МОСТ	171
<i>Хусар, Михай:</i> Русские революционеры – политические заключенные в Сибири. Практика ссылки в России конца 19-го века	173
<i>Суномар, Саболч:</i> Дальневосточная политика царской России на пороге 19-20 вв.	189
<i>Колонтари, Аттила:</i> Мощенники, авантюристы, фантазеры. К вопросу истории «сотрудничества» русских белоэмигрантских кругов с венгерскими политическими деятелями	215
<i>Бендаржевский, Антон:</i> Куропати - братская могила одной нации	245
<i>Бене, Кристиан:</i> Советские лагеря для военнопленных – глазами французов	273
<i>Давид, Ференц:</i> Отношения венгерских военных спецслужб со своими советскими службами-партнерами с 1945 по 1947	295
<i>Лендьел, Габор:</i> Принудительности и морали – внешнеполитические аспекты горбачевского «нового мышления»	309
Авторы	311

TABLE DES MATIÈRES

Avant-propos	17
I. Les études de György Bebesi	19
L'Empire russe 1725-1801. De Pierre le Grand à Paul I ^{er}	21
Par rapport à quelques éléments de la conception du pouvoir et de la relation avec le pouvoir de l'extrême droite des Centuries noires au tournant des 19 ^e et 20 ^e siècles	71
La naissance de la première constitution russe et les dernières dix ans „semi-parlementaires”, la monarchie de Juillet	89
L'historiographie de la recherche du conservatisme politique et de l'extrême droite dans l'écriture de l'histoire russe après le changement de régime	111
<i>Bebesi György - Kolontári Attila</i> : La présentation de l'histoire russe et soviétique dans les manuels d'histoire du lycée hongrois après le changement de régime pendant les années 1990	125
<i>Jemnitz János - Bebesi György - Lengyel Gábor</i> : Kamenev, (Rosenfeld) Lev Borissovitch (1883-1936)	157

II. Les études des membres du laboratoire de recherche MOSZT	171
<i>Huszár Mihály</i> : Révolutionnaires russes - prisonniers politiques sibériens. La pratique de l'exil en Russie à la fin du 19 ^e siècle	173
<i>Szunomár Szabolcs</i> : La politique extrême-orientale de la Russie tsariste au tournant du siècle	189
<i>Kolontári Attila</i> : Imposteurs, aventuriers, fantaisistes. Des éléments pour l'histoire de la „collaboration” russo- hongroise de l'émigration blanche	215
<i>Anton Bendarzsevszkij</i> : Kuropaty - le charnier d'une nation	245
<i>Bene Krisztián</i> : Des camps de prisonniers de guerre soviétiques pendant la Seconde Guerre mondiale - du point de vue français	273
<i>Dávid Ferenc</i> : Les relations des services de renseignements militaires hongrois et de leurs homologues soviétiques entre 1945 et 1947	295
<i>Lengyel Gábor</i> : Obligations et mœurs - L'influence de la „nouvelle pensée” de Gorbatchev sur la politique extérieure	309
Auteurs	311

INHALTSVERZEICHNIS

Vorwort	17
I. Beiträge von György Bebesi	19
Das russische Zarenreich von Peter dem Großen bis Paul I, 1725-1801	21
Über einige Züge der Machtauffassung der Schwarzen Hundertschaften und über ihr Verhältnis zur Macht um die Wende des 19. und 20. Jahrhunderts	71
Die Geburt der ersten russischen Verfassung, die letzten „halbparlamentarischen“ 10 Jahre des Zarismus, die Juli- Monarchie	89
Die Historiographie des politischen Konservatismus und des Rechtsextremismus in der russischen Geschichts- schreibung nach der Wende	111
<i>György Bebesi – Attila Kolontári</i> : Die Darstellung der russi- schen und sowjetischen Geschichte in den ungarischen Geschichtsschulbüchern der Mittelschulen nach der Wende und in den 1990-er Jahren	125
<i>János Jemnitz – György Bebesi – Gábor Lengyel</i> : Kamenev, (Rosenfeld) Lev Borisowitsch (1883-1936)	157

II. Beiträge der Mitglieder der Forschungsgruppe MOSZT	171
<i>Mihály Huszár: Russische Revolutionäre – politische Gefangene in Sibirien. Verbannungspraxen in Russland am Ende des 19. Jahrhunderts.</i>	173
<i>Szabolcs Szunomár: Die Fernostpolitik des russischen Zarenreiches um die Jahrhundertwende</i>	189
<i>Attila Kolontári: Hochstapler, Abenteurer, Phantasten. Beiträge zur ungarisch-russischen „Zusammenarbeit“ der weißen Emigration</i>	215
<i>Anton Bendarzsevszkij: Kuropati – Massengrab einer Nation</i>	245
<i>Krisztián Bene: Sowjetische Kriegsgefangenenlager im Zweiten Weltkrieg – mit französischen Augen</i>	273
<i>Ferenc Dávid: Die Beziehung der ungarischen Militärgheimdienste mit den sowjetischen Partnerdiensten 1945-1947</i>	295
<i>Gábor Lengyel: Zwang und Moral – Die außenpolitischen Bezüge des „Gorbatschowschen Neuen Denkens“</i>	309
Die Autoren des Bandes	311

ELŐSZÓ

A Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézetének és Doktori Programjának kiadványsorozata, a Kutatási Füzetek egy sikeres TÁMOP pályázat eredményeképpen újabb kötettel bővíthet. Ezúttal a Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport alapító vezetőjének, a doktoriskola törzstagjának, Bebesi Györgynek és diákjainak, munkatársainak tanulmányait gyűjtöttük egy csokorba.

A tanulmányok rendezőelve elsősorban az volt, hogy valamennyi írás kötődjön a tudományos műhely profiljához, azaz Oroszországhoz és/vagy a Szovjetunióhoz, ezért kapta a kötet az „Európa peremén” címet, utalva az orosz fejlődés nagyon sokáig félperiférikus jellegére. A munka első részében a csoport vezetőjének tanulmányai kaptak helyet, arra törekedve, hogy kaleidoszkóp-szerűen munkásságának minél szélesebb spektrumát öleljék fel. Az írások egy része új dolgozat, egy része másodközlés, ugyanakkor utóbbiak esetében is olyan változtatásokat hajtottunk végre, hogy az általunk kialakított formában és szerkezetben még ezek a tanulmányok sem jelentek meg másutt, például előadások szerkesztett írásos változatai, vagy idegen nyelven megjelent munkák magyar megfelelői. A tanulmányok között található nagy ívű monografikus áttekintés Oroszország 18. századi történetéről, amely elsősorban metodológiai újdonságot tartalmaz, van alkotmány és jogtörténeti karakterű írás, helyet kapott benne ideológiatörténeti elemzés, történelmi portré, valamint egy metodikai és egy historiográfiai dolgozat. Két munka a kötetben önálló írással is szereplő társszerzők közreműködésével készült.

A kötet második részében a már tudományos fokozatot szerzett egykori diákok, illetve a jelenlegi doktorandusz-hallgatók munkái találhatóak, valamennyien tagjai a MOSZT kutatócsoportnak. Mindegyikük olyan témát dolgozott ki a kötetben, amely legjobban tükrözi kutatási területét, illetve

munkássága jelenlegi állását. Írásaik között a tárgyalt témáknak megfelelően kronologikus sorrendet állítottunk fel.

Reméljük, hogy igazi tudományos műhelykötetet sikerült összeállítanunk. Az alaposan, felkészülten, és a téma látható szeretetével megírt tanulmányok jól érzékeltetik a doktori program működését és eredményeit, valamint bepillantást engednek a MOSZT-on belül folyó tudományos műhelymunkába is.

A kötet szerkesztői
Pécs, 2013.

I.

BEBESI GYÖRGY TANULMÁNYAI

AZ OROSZ BIRODALOM 1725-1801 NAGY PÉTERTŐL I. PÁLIG¹

Az ország elnevezése

Az országot az orosz köznyelv *Rosszijának*, Oroszországnak nevezi, ez az elnevezés a 17. századtól honosodik meg a köztudatban. Az Oroszországgal kapcsolatosan gyakran pejoratív értelemben emlegetett „birodalom” kifejezést maga az orosz hatalom adja saját magának: Nagy Pétert a Szenátus a Nagy Északi Háborút lezáró 1721-es nystadti béke után római mintára imperátornak nyilvánítja, az országot pedig birodalomnak nevezi. Innentől honos és általánosan használt a *Rosszijszkaja Imperija* (Orosz Birodalom) kifejezés,² amelyet a Romanov di-

---

¹ Az Orosz Birodalom történetét a tárgyalt korban vázlatosan összefoglaló mintegy 2 íves írás speciális szempontrendszer, Sashalmi Endrénének egy nyertes OTKA pályázat anyagát feldolgozó metodológiája alapján készült. (SASHALMI 2007a, In: SASHALMI szerk. 11-16.) A pályázat azt vizsgálta, hogy a „Kelet-Európa” és a „Balkán” terminológiák késői korok, elsősorban a felvilágosodás időszaka társadalomtudósainak intellektuális történeti konstrukciói-e, avagy valós történeti régiók, amelyeket a terület, a gazdaság, a kultúra, és nem utolsósorban a kormányzat rendszere köt össze. Az összehasonlíthatóság és elemezhetőség miatt a vizsgált 1000-1800 közötti időszak, illetve a különböző vizsgált országok történetét feldolgozó történészek azonos szempontrendszer szerint dolgoztak, ez adja a tanulmány sajátos szerkezetét. A munka célja az egyes áttekintések során nem új tudományos eredmények kimunkálása, „nem az adott időszak köztörténetének felmondása” hanem a tárgyalt időszak olyan szempontrendszer szerinti feldolgozása, volt, amely majd éppen ez alapján adott módot új, releváns következtetések levonására. (Vö. SASHALMI 2007b, In: SASHALMI szerk. 2007. 395-402). A Pécssett 2007-ben a Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 4. köteteként megjelent monográfiába jelen írás teljes terjedelmében nem fért bele, mert átfedések miatt bizonyos részeit kihagyásra kerültek, jelen változat azonban az eredeti teljes anyagot tartalmazza. Vö: SASHALMI 2007 In: SASHALMI szerk. 2007. 1-10. Az eredeti rövidített változat megjelenése: BEBESI 2007. In: SASHALMI szerk. 261-277.

² ANYISZIMOV 2002, 266.

nasztia bukásáig, 1917. március 2-ig megőriz. Az elnevezés jól mutatja az orosz állam európai politikára jelentős mértékben befolyást gyakorló voltát, utal növekvő területére és a nagy péteri háborúk és reformok miatt jelentősen megváltozott katonai potenciáljára. A birodalom elnevezés a későbbiekben nem függ Oroszország hatalmi szerepének, politikai súlyának növekedésétől vagy csökkenésétől.

Az ország területi nagysága, a népesség és a haderő lélekszáma

A Nagy Péter által vezetett, uralkodása alatt folytatott háborúk elődeihez képest az északi –„hideg tengeri kijáratnál”, a „Balti kapunál” növelték az állam területét elődeihez képest. A nystadti békét követően Oroszországhoz került Kurland, Livónia és Észtország, valamint Ingria és Karélia. Bár a Krímet az azovi hadjáratok során elfoglalta, az 1711-ben a Prut folyó mellett elszenvedett kudarc miatt fel kellett adnia.

Utódai alatt a 18. században *a területi terjeszkedés* több irányban dinamikusan folyik: egyrészt lendületet vesz a keleti gyarmatosítás, felgyorsul Szibéria meghódítása, Nagy Katalin haláláig a század során az Orosz Birodalom mintegy félmillió négyzetkilométernyi területet hódít meg.³ Nyugaton Lengyelország felosztásai során is jelentős területhez jut, egyúttal a komoly tömegű galíciai zsidó lakosság határokon belülre kerülése hosszabbtávú súlyos problémák kezdetét jelent a Birodalomban.⁴ Nem adja fel az orosz állam a déli ambícióit sem, a Krímet Nagy Katalin szerzi meg véglegesen, így megvalósul a Péter óta dédelgetett álom a meleg tengeri kijáratról. Ezt követően az orosz külpolitikai prioritásai is megváltoznak: immáron a tengerszorosok megszerzése, a Fekete-tenger orosz beltengerré változtatása, a Földközi-tengerre történő kijutás, a Balkán-félsziget vagy annak egy része fölötti

---

³ KENNEDY 1992, 90.

⁴ Ld. erről: BEBESI 1999, Pl. 86-113.

hegemónia megszerzése jelentik majd az orosz külpolitika új céljait, amelyeket változó hangsúlyokkal, de lényegében egészen az első világháborúig követ.

Az orosz állam *népessége* 1700-ban 17,5 millióra, a század közepén 20 millióra, a Katalin halála körüli évekre pedig 37 millióra tehető.⁵

A *hadserg nagysága* (a flotta nélkül) 1690-ben 170 ezer, a nagy északi háború csúcán 1710-ben 220 ezer, a század közepén a hétéves háborúban már 330 ezer, ez a létszám marad a század végéig, kitekintésképpen a honvédő háborúban 1812-1814 között a hadilétszám eléri a félmillió főt.⁶ A *haditengerészet* 1739-ben 30 nagyobb hadihajóval rendelkezik, ez a szám 1790-re több mint a duplájára nő, 67 csatahajót tartunk számon, s ez majd jelentősebb mértékben csak a 19. században változik.⁷

A Birodalom területi terjeszkedése

A keleti terjeszkedés, az orosz gyarmatosítás a 17. században

Maga a folyamat a tárgyalt korszakban a Volgamellék meghódításával kezdődött. Ennek keretében a Volga különböző mellékfolyói mentén élő népeket, így a mordvinokat, a cseremiszeket, a csuvasokat és az udmurtokat hódították meg. A legjelentősebb e területen élő népcsoport a Káma folyótól délkeletre, az Ufa folyó mentén élő baskírok voltak, akik azóta tartoztak az Orosz Birodalom fennhatósága alá, amióta IV. Iván meghódította a Kazanyi Kánságot. A hódítás fegyveres erővel és az ortodox klérus erőszakos térítése mellett folyt, a mordvinokat és az udmurtokat tömegesen falvanként keresztelték

---

⁵ KENNEDY 1992, 95.

⁶ KENNEDY 1992, 95.

⁷ KENNEDY 1992, 96. Meg kell jegyezni, hogy ebbe csak a kifejezetten nagy hadihajók kerültek beszámítására, a kisebb fregattok és vitorlás hajók nem, valamint ahogy az amerikai szerző megjegyzi, másutt ettől eltérő adatokat is közölnek.

meg, ennek tetőpontja Nyikon pátriárka idején volt. A korábban a kazanyi kán felé természetben fizetendő adó a *jaszak*, most a cári kincstárba került, emellé pénzbeli követelésekkel is felleptek, illetve katonai célra rekviráltak. A termékeny, jobb földeket kolostori és magán földesúri birtokok alapítására használták fel, s a megbízhatóság érdekében gyakran orosz parasztságot telepítettek rá.

Baskíria maga egy nemzetségi rendben élő, már a kezdetleges földművelést, méhészkedést, halászatot is ismerő és gyakorló társadalom volt, jól szervezett közigazgatással és erős központi hatalommal.⁸ Az állam élén a kán állott, a törzsi előkelők voltak a *tarhanok*, ők álltak az egyes kerületek élén, a *Batirok*, a bátor férfiak pedig a nemzetségi alapon szerveződő községeket vezették. A kivetett adó nagy része nemesprém volt, különösen a nyest, a róka és a mókus prémje volt kelenődő. A területet sóforrásai, halászó helyei, vadállományban gazdag erdői és feketeföldű sztyeppéi különösen kívánatosá tették Oroszország számára, s a hatalom biztosítására több erődöt is építettek, amelyek közül kiemelkedett *Ufa* városa. A másik nép, amellyel a terjeszkedés kezdetén erőteljes konfliktusba kerültek, a *kalmükök* voltak, akik a Zajszan tótól északra fekvő hegyes területen, az ún. *Dzsungáriában* nomadizáltak, a 17. század elején azonban egyes nyugatra húzódó törzseik lejutottak az Irtis felső folyásához, és megtámadták az ott felépített orosz erődvárosokat, majd továbbnyomulva a Volga és a Jajk közötti területeket foglalták el. Az orosz helyőrségek ellenálltak, s a sztyeppéi háborúskodás végén 1656-ban a *kalmükök* hűséget esküdtek Oroszországnak. A század végére *Ajuka* kán ugyan formálisan elismerte az orosz fennhatóságot, de lényegében teljes körű belső önállósággal rendelkezett, e közben a *Dzsanguriában* élő *kalmükök* a 17. század végére erős államot alapítottak.

Nyugat-Szibéria gyarmatosítása *IV. Iván* életének utolsó éveiben kezdődött el. Az első cári „koncesszió” birtokosai a *Sztroganovok* voltak, akik 1588-ban engedélyt kaptak a moszk-

---

⁸ PANKRATOVA 1950, 268.

vai kormányzattól a Káma menti földek elfoglalására.⁹ Az elfoglalt területeken sópároló telepeket hoztak létre, kiszorították a mansy őslakosokat, hatalmuk védelmére kis *faerödöket* telepítettek, amelyeket ún. „szolgáló emberekből”, valamint önkéntesekből önálló hadsereggel töltöttek meg, tüzéséggel látták el, s ily módon biztosították a terepet és tartották fenn a vidék feletti hatalmukat. A vadász és halássterületeiket elvesztő őslakosok gyakran megtámadták az erődöket, de a csontvéggű íjak a tüzéségi technikával szemben nem hozhattak sikert. A szibériai kán a XVI. század végén *Kucsum* volt, aki megölette riválisait, felvette a mohamedán vallást, és erős Nyugat-Szibériáig húzódó sztyeppeit államot épített ki. 1581-ben történt az első jelentősebb összecsapás a nyugat felé nyomuló kán, és a kelet felé nyomuló Sztroganovok között.

IV. Iván halála után a vajdák felújították Nyugat-Szibéria elfoglalásának gondolatát, és *Tyumen* erődjéből kiindulva most már jelentősebb sereggel és fokozatosan nyomultak előre. Az elfoglalt területeken erődöket építettek és gondoskodtak a visszavonulásról és az utánpótlásról is, a legjelentősebbé ezek közül *Tobolszk* erődje vált. Megkönnyítette a dolgukat, hogy a Szibériai Kánság belső válsággal küzdött, a helyi kánok az első vereség után fellázadtak Kucsum ellen, valamint az erőszakkal alávetett *mansyk* és *chantik* (a finnugor elmélet szerint legközelebbi nyelvi és esetleg etnikai rokonaink) az első adandó alkalmal szembefordultak a mongolokkal. Kucsum teljes legyőzésére még így is csak 1598-ban került sor.¹⁰ Megkezdődött a meghódított területek megszervezése, amely sokban hasonlított a vadnyugat meghódítása körüli helyzetre: egy-egy előretolt erőd ellenőrizte az elfoglalt vidéket, az új földekre vadászok, kalandorok, vállalkozók, kereskedők rajzottak ki. A helyi törzsfőknek a kormányzat csecsebecsét ajándékozott, valamint pálinkával itatta őket, így megvásárolta hűségüket. Mivel földművelés az elfoglalt területeken nem folyt, az adót, a jaszakot prémben követelték, különösen kedvelt volt a co-

---

⁹ BEBESI 2002, 126.

¹⁰ BEBESI 2002, 127.

bolyprém. Ennek beszédét nehezítette, hogy a legyőzött őslakosság nem volt helyhez kötött, ezért, hogy a kivetett adóhoz hozzájussanak rendszeresen *amanatokat*, azaz túszoikat szedtek a legyőzött törzsek előkelői közül (ahogy a tatárok annak idején az orosz knyjazok soraiból) és csak a jaszak megfizetés után engedték őket szabadon.¹¹ A drága prémeket tovább értékesítették, a XVI. század végétől a moszkvai állam bevételeinek egyre tekintélyesebb hányadát tette ki a nyugat-szibériai prémadó.

Az orosz uralom ellen *több felkelés* is kitört a Volga melléken és Nyugat Szibériában, a legjelentősebb 1622-ben, amikor Kucsum szibériai kán leszármazottai nagyszabású támadást indítottak az orosz erődök ellen és sokat el is foglaltak. A felkelést csak külföldi ezredekkel megerősített moszkvai csapatok tudták leverni több év alatt, utána azonban nem maradt el az ilyenkor szokásos kegyetlen bosszú. A másik nagyobb szabású megmozdulás 1682-ben robbant ki, mivel az orosz állam a krími tatár kánság ellen küldött seregeibe baskír fiatalokat is besorozott. Az egyik járási előljáró, *Szeit Szadír* vezette ún. Szeit felkeléshez csatlakoztak a kalmüökök is *Ajuka* kán vezetésével, és eleinte komoly katonai sikereket értek el. A későbbiek során azonban éppen a kalmüökök és baskírok belső ellentétei, legelőkért folytatott harcai könnyítették meg a cári kormányzat helyzetét, amely a *divide et impera* politikáját alkalmazva először kiegyezett a kalmüökökkel, majd leverte a baskírokat.

Kelet- Szibéria meghódítása

A XVII. században folytatódott az orosz terjeszkedés, ebben az időszakban a Moszkvai Állam elfoglalta egész *Kelet-Szibériát*, a Jenyiszejtől az Ohotszki tengerig terjedő hatalmas területeket mind magához csatolta. Ennek keretében a Jenyiszejtől keletre a *tunguzokat*, a folyó felső folyása mentén *kirgizeket*, a Léna középső szakaszán a *jakutokat*, az Angaránál és a Bajkál tó

---

¹¹ BEBESI 2002, 128.

partján a *burjátokat* győztek le, és tették alattvalókká őket, valamint rajtuk kívül közel egy tucat kisebb kelet-szibériai népet, akik gyakorlatilag még törzsi-nemzetségi társadalmi rendben éltek.¹² A hódítás a jól ismert vadnyugati romantika szerint folyt. A keleti területekre az elfoglalt nyugat-szibériai városokból, mint ugródeszkáról nagyszámú prémvadász érkezett. A vadászok túl azon, hogy hatalmas értékű zsákmányra tettek szert, megismerték a terepet, megjelölték az útvonalakat, kontaktust alakítottak ki az őslakossággal. Amikor a nagyobb léptékű terjeszkedés megindult, őket használták vezetőnek, tolmácsnak, útmutatásaik alapján rajzolták meg az első térképeket. Nyáron, a folyókon, télen, szánon közlekedtek, s bár foglalkozásuk rendkívül veszélyes volt, egy-egy gazdagabb zsákmány tehető emberekké tette őket. *Borisz Godunov* katonai expedíciója indította el azt a folyamatot, amelynek az Ob középső folyásától a Jenyiszej középső szakaszáig vezető út megszerzése lett az eredménye, miközben folyamatos harcban álltak a *szamojédekkel*. Itt építették fel 1629-ben *Jenyiszejszk*, 10 évvel később pedig kirgizföldön *Krasznojarszk* városát, amelyek kiindulópontot jelentettek a további terjeszkedéshez.¹³ Szibéria meghódításnak egyik legfontosabb mozzanata a Jenyiszej és a Léna közötti területek elfoglalása volt, ekkoriban már *szerecselovagok* ezrei nyomultak előre keleti irányban. Elősegítette a terjeszkedés felgyorsulását, hogy ezen a területen élő *jakutok* már szarvasmarhatartással és kezdetleges földműveléssel foglalkoztak, kínai hatás érte őket, így lényegesen magasabb szinten álltak a környező népeknél, ezért meghódításuk sokkal nagyobb vonzerőt jelentett. A *koncentrációs tábor* talán itt jelenik meg először a történelemben, jóval az angolbúr háború előtt, fogságba hurcolták a jakutok feleségeit és gyerekeit, hogy a prémadó megfizetésére kényszerítsék őket.¹⁴ Az expedíciókhoz általában nem kellett állami akarat, a vonzó zsákmány megszerzésére irányuló akciók kozákok, vadászok,

---

¹² PANKRATOVA 1950, 290.

¹³ ZUTYISZ 1964, 158.

¹⁴ BEBESI 2002, 129. Valamint: PANKRATOVA 1950, 291-292.

„szolgáló emberek” spontán szerveződéseiből indultak. Ezek közül 1648-ban *Gnyezsnov* expedíciója volt a legjelentősebb, amely a *Kolima* folyó torkolatától keletre fekvő területek felkutatására indult, *rozmáragyar* után kutatva, amely a cobolyprém mellett az egyik legkelendőbb zsákmány volt, s teljesen véletlenül a Jeges-tengeren hajózva eljutott a később *Beringről elnevezett szorosba*.¹⁵ *Gnyezsnov emléké*t *Ázsia legészakkeletibb hegyfoka* őrzi. Ezzel párhuzamosan folyt az Ohotszki-tenger vidékének feltárása is, ott a tunguz őslakosságot kellett legyőzni, majd a megszerzett területek fölötti uralom stabilizálására felépítették Ohotszk osztrogot (erődítményt,) ahonnan ellenőrzésük alatt tudták tartani a vidéket.

1643-tól indultak expedíciók az *Amur vidék* meghódítására, miután az ott járt vadászoktól elterjedt a híre, hogy a vidék rendkívül gazdag prémekben. A jakutszki vajda küldte ki az első expedíciót, amelyet *Pojarkov* ezredes vezetett, s rövidesen a terület őslakóival a daurokkal folytatott kíméletlen harcban látványos kudarcot vallott, és alig néhányan közülük jutottak vissza Jakutszkba. Alig három évvel később azonban egy Jerofej *Habarov* nevű kereskedő saját költségén sereget szervezett, s ő már sikeresen küzdött az Amur menti területek megszerzéséért, s mintegy 3 évnyi háborúskodás után önkéntesekből álló serege adófizetésre tudta kényszeríteni az amur menti népek többségét. (Később róla nevezték el *Habarovszk* városát).¹⁶ Új konfliktusforrás jelentkezett azonban, az Amur vidék népeitől a kínaiak is beszédtek az adókat, és nem kívántak ezután sem lemondani róla, ezért amikor *Habarov* sikerei túlságosan nyilvánvalókká váltak, egy váratlanul felbukkanó kínai sereg ostrom alá vette a *Habarov* által épített faerődöket, s bár eleinte ezek sikeresen védekeztek, hosszabb távon utánpótlás és hátország hiányában elbuktak a kínai túlerővel szemben. A moszkvai állam 15 évvel később újra próbálkozott, ezúttal a gyors behatolás helyett a fokozatos nyomulás és erődépítés technikáját választották. Először a kis *Albazin* nevű

---

¹⁵ SZILI 2005, 56.

¹⁶ BEBESI 2002, 129.

erődöt építették fel, a kínai császár azonnal követelni kezdte ennek lerombolását. Amikor ezt Moszkva megtagadta, sereggel vonult ellene, és a helyőrséget kemény harcok után az erőd elhagyására kényszerítette. Az oroszok egy évvel később az erődöt újjáépítették, amit a kínaiak ismét megtámadtak ezúttal azonban az orosz helyőrség már képes volt visszaverni a támadást, több mint egy éven keresztül tartották magukat az erőd védői, ez alatt Moszkvából megérkezett a felmentő sereg és ellentámadásba ment át. Hosszas háborúskodás után az 1689-es *Nyercsinszki béke* jelölte ki az orosz és a kínai állam határait, mégpedig az Argumi folyó mentén.

A hódításokkal és harcokkal párhuzamosan megindult *Szibéria betelepítése*. Ez minden ellenkező feltételezéssel szemben nem volt nehéz, mert a távoli területekre költözés nem büntetést, hanem meggazdagodási és karrierlehetőséget jelentett, a vállalkozó szellemű parasztok és szolgáló emberek számára. A *jobbágyok számára* különösen vonzó volt, hogy nem kerültek közvetlen földesúri fennhatóság alá, a felszántott föld 50%-án termett javakat kellett beszolgáltatniuk közvetlenül a kincstárnak, egyéb kötelezettséggel azonban nem tartoztak, sőt, pénz és *vetőmagkölcsönt* kaptak. A szolgáló emberek az új városokban és erődökben kitűnő állásokhoz, a kozákok katonai expedíció lehetőségéhez jutottak, így *Szibéria orosz gyarmatosító rétege* egészen különleges társadalmi és szociális szerkezetet mutatott. Szemléletében, vállalkozó kedvében, kockázatvállalásában sokkal inkább emlékeztet az óceán túlsópartján ellenkező irányban előrenyomuló amerikai pionírokra, talán valahogy úgy, ahogy azt *Jules Verne a Sztrogoff Mihályban* korabeli útleírások alapján megrajzolta. Külön *figyelemreméltó, hogy a despotikus Orosz Birodalom a maga kötött, merev társadalom szerkezetével mellett képes volt kitermelni egy viszonylag szabad, vállalkozó és kalandorréteget, amely jóval szabadabban élhetett a gyarmati területeken, mint az anyaország lakossága.*

A 17. század végére Nyugat-Szibériát a kor viszonyaihoz képest sűrű falu és erődhálózat fonta át, s egyúttal ekkor indult meg a dús ásványkincs lelőhelyek kiaknázása is. Eleinte a vasérc és a sóbányák kitermelése folyt, a következő századtól

megindult a színesfémek bányászata is. A virágzó folyamatokat az őslakosság ismétlődő felkelései csak átmenetileg tudták megzavarni. A legjelentősebb felkelés a *jakutoké* volt a század végén, kis híján elpusztították *Jakutszk* városát lakóival együtt, de harcolni kellett a *burjátokkal* és az Ohotszkban élő *evenkekkel* is. Az első Szibéria térképet Szemjan *Remezov* állította össze, a Nyugat gyakorlatilag orosz térképekből és útleírásokból alkotott fogalmat magának a kontinensnyi terület sorsáról és belső viszonyairól. A szibériai prémadó egyik forrása volt az ország gazdasági felemelkedésének, és kitűnő cserealapot jelentett a Perzsiával és Európával folytatott kereskedelemhez, különösen Nagy Péter korától.

A Kaukázusontúl és Közép-Ázsia kérdése a 18. századig

A Kaukázusontúl és Közép-Ázsia problematikájában az első orosz állam szempontjából felmerülő leküzdendő akadály a grúz kérdés volt. Grúzia maga is több királyságból és fejedelemségből állt, és a 16. században két erős állam, Törökország és Perzsia között helyezkedett el. Mindkét szomszédja rendszeres betörésekkel zaklatta a szétagolt országot, amelyet aztán 1555-ben felosztottak: keleti (Kartlia és Kahétia) része Perzsiáé, a nyugati (Imaretia) Törökországé lett. Moszkva ebben a helyzetben, mint a grúz függetlenségi törekvések támogatója tudott fellépni, és 1586-ban szövetséget kötött Kahetiával, melynek az volt a lényege, hogy katonai támogatás fejében a grúz király hűségesküt tett az orosz cárnak.¹⁷ A nagy távolság miatt azonban érdemi segítségnyújtásra nem került sor, így a perzsák fenn tudták tartani uralmukat a grúz területek fölött, a függetlenedési törekvéseket pedig kegyetlen hadjáratokkal torolták meg. 1614-ben Abbasz perzsa sah nemcsak végigpusztította Kahétitát, hanem 150000 grúzot át is telepített Perzsiába. Bár Tejmuraz király személyesen utazott Moszkvába orosz segítséget kérni, azt sem Mihail Fjodorovicstól, sem pedig Alekszej

---

¹⁷ PANKRATOVA 1950, 298.

Mihajlovics cároktól nem kapta meg. A grúz függetlenségi küzdelmek legendás alakja *Georgij Szakadze*, aki a belső ellentétek megszüntetésével, a grúz földesurak egyesített erejével próbált fellépni a külső támadások ellen, s ez néhány évig, amíg kormányzóvá választották sikerült is neki.¹⁸

Azerbajdzsánt, a térség másik jelentős államát XVI. század elején Perzsák foglalták el, majd itt is megindult a vetélkedés a két ázsiai hatalom között a terület fölötti végleges uralomért. A szüntelen háborúskodások tönkretették a középkorban még virágzó államokat, feldúlták és elnéptelentették a fővárosokat, *Tbiliszit* és *Kutaiszt*, a grúz, és azerbajdzsán elit hatalma megtartása érdekében áttért a mohamedán hitre, s szűkös bevételek biztosítása érdekében röghöz kötötte jobbágyait. (Rosztom kartéliai király a XVII. század közepén.) Megjelent a vásárolt jobbágy eddig ismeretlen kategóriája, ami lényegében rabszolga helyzetet jelentett. Hogy befolyásukat megőrizték, igyekeztek hűbéri függésbe vonni azokat a hegyi népeket is, akik eddig sikeresen megőrizték függetlenségüket, de az ún. *hevszúrok* és területük az ún. *Szvanetia* meg tudta őrizni függetlenségét, a hódítók nem boldogultak a földrajzi körülményekkel.¹⁹

Ugyanebben a régióban két *üzbég* (üzbek) állam alakult ki, *Buhara* és *Híva*. Mindkét állam vegyes etnikumú volt, lakóit *üzbégek*, *tadzsikok* és *türkmének* alkották. Utóbbiak vándorló állattenyésztést folytattak, és állataikkal a Kaszpi-tenger (v. tó) és az Amu-Darja között vándoroltak. Az üzbégek még csak részben letelepült, többségükben nomád állattenyésztéssel foglalkozó népcsoportot alkottak, *legfejlettebbek a tadzsikok* voltak, akik már letelepült öntözéses földművelést folytattak, amely egyes vidékeken elég magas színvonalat ért el. A városok iparúzó és kereskedő rétege is elsősorban tadzsikokból állt. A 16. század során a *Buhara* emelkedett ki a térség államai közül, amely rendkívüli módon megerősödött *Abdullah* kán uralma alatt, aki kiirtotta rokonait, és a mohamedán papság

---

¹⁸ PANKRATOVA 1950, 299.

¹⁹ BEBESI 2002, 130.

segítségével jól központosított hűbéri rendszert épített ki. Dinasztiája kihalása után azonban a káni helytartók önállóak lettek és mind Buhara, mind Híva kis részfejedelemségekre forgácsolódott széjjel.²⁰ A Közép-Ázsiai területek még ilyen állapotukban is megőriztek egy viszonylag magas fejlettségi szintet, hiszen még ókori örökségük egy jelentős része megmaradt. Így pl. szép városaik voltak karavánszerájokkal, nagyszámú kereskedő és kézműves lakossággal, elsősorban *Szamarkandot* említhetjük példaként. *Közép Ázsia fokozatosan a XVI. századtól Oroszország egyik legfontosabb kereskedelmi partnere lett: az, Asztrahányon át vezető karavánúton gyapotot és selyemszövetet, nyerselymet és különféle luxuscikkeket hoztak, amiért prémet, rozmárcsontot, fém, valamint faedényeket és fegyvereket szállítottak.*

Az üzbég kánságoktól északra éltek a *kazahok*, akiknek kánjai és szultánjai egyenesen Dzsingisz kántól származtatták magukat, s akik csak a 16. században alakultak önálló néppé. (kazah = a nép fia) A Nagy Kazah Kánság ekkoriban szakadt szét a önálló államokra, „zsuzokra”. A „nagy zsuz” Kazahsztán keleti részén, a „kis zsuz” az Aral tótól északra, az Ural folyónál pedig a „középső zsuz” helyezkedett el.²¹

Gyarmatosítás a 18. században

A Szibériai és közép-ázsiai terjeszkedés összekapcsolására Nagy Péter korában került először sor. 1715-1721 között Péter csapatai meghódították az Irtis felső vidékét és többtucatnyi erődöt építettek, amelyek közül *Omszk* és *Szemipalatyinszk* vált híressé a későbbiekben. Innen karavánút vezetett Hivába és Buharába, amelyek így elérhetőbbé váltak Oroszország számára, mint korábban bármikor. Az első „mélységi” közép-ázsiai behatolás azonban még tragédiába torkollott: Bekovics *Cserkaskij* herceg Hivába kánbeiktatásra küldött, valójában

---

²⁰ BEBESI 2002, 131.

²¹ PANKRATOVA 1950, 66.

kémfeladattal megbízott seregét az utolsó emberig lekaszabol-
ták. A kudarc után jó darabig az orosz terjeszkedés Perzsia felé
kizárólag a Kaszpi-tengeren folyt.²² 1722-ben Péter maga is
részlet vett abban a hadjáratban, amelyre az szolgáltatót kiváló
ürügyet, hogy az azerbajdzsáni *Semahában* egy perzsaellenes
felkelés során orosz kereskedőket is kifosztottak. Az 1723-as
békében az Orosz Birodalom először szerezte meg a Kaspi-tó
nyugati partját, *Derbent* és *Baku* városokat, de megtartani még
nem tudta őket: Péter halála után Perzsia 1735-ben valamennyi
elvesztett területét visszafoglalta.²³

A *távol-keleti területek* birtokbavételének a befejezésére I.
Péter utódai alatt került sor: ennek során ugyanúgy nagy tu-
dományos és vadászexpedíciók derítették fel a terepet, miként,
pl. az afrikai fehér foltok eltüntetésére során történt. Először
Kamcsatkát fedezték fel még 1697-1698-ban, *Atlaszov* sztrelec-
parancsnok expedíciója során, amely még szarvasszánon köz-
lekedett, és az első leírásokat, térképeket készítette a félsziget-
ről. *Atlaszov* expedíciója után megjelentek a cári hivatalnokok,
a szolgáló emberek, a vadászok és a kozákok, kivetették a
jászokat és felépítették a biztonságot nyújtó erődöket. A félsziget
félnomád népei a *kamcsadalok* vagy másképpen *itelmének*
nem sok ellenállást tanúsítottak, egészen 1731/32-ig, amikor is
nagy szabású őslakos felkelés tört ki az orosz uralom ellen. Ezt
a felkelést olyan kamcsadalok vezették, akik korábban az oro-
szok között éltek és megtanulták a tűzfegyverek használatát,
ennek ellenére a cári erők viszonylag könnyen úrrá lettek a
lázádon.²⁴

Ugyanakkor az *Amurmellék*, és a *Sarkoidék* birtokba vétele
tekintetében már kevésbé voltak eredményesek, a terület ősla-
kói a *korjakok* és *csukcsok* vadnyugat indiánok módjára elmenek-
ültek a katonaság elől, majd rajtaütöttek a táborokon, súlyos
veszteségeket okozva az expedíciós erőknek. Annak kideríté-
sére, hogy Amerika és Szibéria összefüggő kontinenst alkot-e,

---

²² NOSZOV 1980, 180.

²³ NOSZOV 1980, 181.

²⁴ BEBESI 2002, 132.

még Nagy Péter adott utasítást, nem sokkal halála előtt egy kamcsatkai expedíció szervezésére. Ezzel a meghatalmazással az orosz flottában szolgáló dán *Bering* indult el, s fedezte fel a később róla elnevezett szorost. (1728-30) *Fjodorov* és *Gvozgyev* szálltak elsőként partra két évvel később Alaszkában, ők bizonyították, hogy Amerika és Ázsia összefüggő kontinenst alkot, s ők készítették az első térképeket is, ezeken Oroszország és Amerika szemközti partjai is fel voltak tüntetve. Bering 10 évvel később *Csirikov* tengernaggyal közös felfedező útja során életét vesztette. Szintén óriási várakozás előzte meg a *Kuril* és *Aleut* szigetekről visszatérő tudományos, felfedező és vadászexpedíciók beszámolóit is. Erről a területről főként fóka, tengeri hód valamint ezüstróka és kékróka és más értékes prémekekkel megrakott vadászexpedíciók érkeztek. A távol-kelet meghódításban kiemelkedő érdemei vannak az említettekén kívül Grigorij Ivanovics *Selihov*-nak, aki prémvadász karavánjaival gyakran áthajózott az Aleut szigetekre, és az amerikai kontinensre, Alaszkába is.²⁵ Selihov szerette volna az Orosz Birodalom határait északkeleti irányba kiterjeszteni, tulajdonképpen ő volt Amerika első orosz gyarmatosítója. Közvetlenül találkozott angol vadászokkal is, akik szintén feljöttek az alaszka mezőkre, de érdekes módon katonai összecsapások nem történtek – a terület és a vadállomány bőségesen elegendő volt a kevés számú pionír részére. Selihov leírta Alaszkát és a körülötte fekvő szigeteket, ezen kívül térképet is készített róluk, munkáját 1791-ben nyomtatták ki, és sokáig ezt használták Alaszka megismeréséhez.

Az angolokkal való rivalizálás érdekében megalapították az Orosz-Amerikai Társaságot, ez a cári kormányzattól koncessziót kapott Alaszka kiaknázására, amely így bekerült a cári birodalom vérkeringésébe, és orosz gyarmat lett és maradt egészen 1867-ig, amikor is II. Sándor korában egy közismerten híres ballépéssel eladták az USA-nak. Az orosz telepesek Alaszkából déli irányban lejutottak Amerika Nyugati partvidékére Kaliforniába, ott ugyanúgy erődöket építettek és tele-

---

²⁵ HELLER 1996, 315.

peket hoztak létre, mint az ázsiai területeken, ugyanolyan módon bántak az ezúttal indián őslakossággal, mint Szibériában az ott meghódítottakkal, így Amerika nyugati partjainak első gyarmatosítói valójában az oroszok. A 17. század végén ezért a területért egy spanyol–amerikai–oroszlversengés indult meg, amely eleinte a spanyolok, később pedig az amerikaiak javára dőlt el. Oroszország a 19. században szorult végleg ki ebből a versengésből, amikor Alaszka eladása után nem maradt bázisa, szárazföldi összekötő területe az anyaországgal illetve a birodalommal. Érdekes itt is, hogy orosz–amerikai, illetve orosz–spanyol relációban katonai konfliktusokra, gyarmati háborúra nem került sor.

Baskíria kérdése: A cári kormányzat egy nagyszabású felkelés, az ún. *Aldar-Kuszjum* féle lázadás (1705-1711) leverése után döntötte el, hogy birtokba veszi Baskíria teljes területét. Zavaró volt a cári adminisztráció számára, hogy a legerősebb Volga vidéki nép szívesen befogadta az orosz parasztokat, menedéket nyújtott a számukra, és nem szolgáltatta ki őket a cári kormányzatnak. A baskírok végleges megtörése érdekében az eddigi, az előrenyomulások ütemében történő elszórt erődépítési taktika helyett erődláncolat építését határozta el, ez lett a *Kámántúli-vonal*.²⁶ Ez a Káma folyó mentén kiépített erődláncolat már megakadályozta a baskírok átkelését a Káma túlsópartjára, illetve lejutásukat a Volga középső folyásához. Ezúton egy ehhez hasonló erődvonalat építettek ki a Jajk (*Ural*) folyó mentén, sőt az erődépítéseknel a legnehezebb munkák, például a földmunkák esetében kényszerítették a baskír őslakosságot, hogy maga építse ezeket az erődöket. Ezért a későbbiekben a baskír ellenállás az új erődök építésének megakadályozására irányult. 1735-ben tört ki újabb nagyszabású lázadás *Orenburg* erődítményének építési munkálatai miatt, a baskíroknak akadt egy tehetséges vezére, aki összefogta a baskír hűbérurakat, és vezetésével kísérletet tettek egy önálló, független baskír állam kikiáltására. A *Karaszakál* (feketeszakállú) felkelés 5 évig tartott, és a cári seregeknek csak óriási nehézségek árán 1740-ben

---

²⁶ PANKRATOVA 1950, 64.

a Tobol folyó partján sikerült a baskír főerőket megverni, maga Karaszakál kazah területre menekült. A felkelés után megkísérelték Baskírföld szorosabb anektálását. Kísérletet tettek a mohamedán baskírok keresztény hitre térítésében, eltiltották őket bizonyos területen az erdőhasználattól, elsősorban az erdők közelében, megtiltották számukra a sóbányászatot, kénytelenek voltak a továbbiakban az orosz városokban vásárolni, jelentős baskír csoportokat deportáltak a Birodalom más területeire. Az orosz annexiós törekvések eleinte eredményesnek tűntek, majd éppen az erőszakos térítés újabb felkelést provokált ki 1755-ben, amelyet *Batirsa mullah* vezetett.²⁷ A két évig tartó ellenállásban eleinte a szintén mohamedán kazahok is részt vettek. A küzdelem nem nyílt ütközetben, hanem gerillaháború szerűen zajlott, ezért két évre volt a cári erőknek szüksége az ellenállás elfojtásához. Az „oszd meg és uralkodj” politikáját folytatva kiegyeztek a kazahokkal, akik ezúton le-mészárolták a hozzájuk menekült baskírokat, illetve átadták őket az oroszoknak. Magát Batirsa mullahot pedig vasra verve Pétervárra szállították, ahol éveket töltött a Slisszerburgi erőd kazamatáiban. Szökést kísérelt meg, ennek során több katonát is megölt, végül azonban ő is elesett. A deportációk, mézárások és látványos büntetések a 18. századok közepére a baskír ellenállást megtörték, és Baskíria pacifikálódott.

A *Volga melléki népek* legjelentősebb felkelése a *Jemeljan Pugacsov* féle felkeléshez kapcsolódik.

A *Buharai és Hívai kánságok hanyatlása Közép Ázsiában* e közben tovább folytatódott. Az üzbek nagyurak gyakorlatilag folyamatos háborúkat folytattak egymás ellen, ez anarchiához, a lakosság és a városok pusztulásához, a parasztok rabszolga sorba süllyedéséhez, deportálásokhoz, az egykor még virágzó városok, pl. Szamarkand, Buhara elnéptelenedéséhez vezetett. Ezt a helyzetet kihasználva Perzsia terjeszkedett, *Nadí*r sah 1740-ben elfoglalta Hivát és Buharát, férfiak tömegét hurcolta az anyaországba és kényszerítette, hogy szolgáljanak hadse-

---

²⁷ PANKRATOVA 1950, 65.

regében.²⁸ Távozása után újból anarchia tört ki, a nomád türkmének állandó támadásokkal zaklatták a fejlettebb, letelepült lakosságot. *Muhammed Emin*, egy üzbek nagyúr leverte a türkméneket, kiegyezett a többi hűbérúrral, és dinasztiát alapított, ilyen módon létrejött az új Hívai Kánság. *Muhammed Ramin*, egy szintén üzbek nagyúr nevéhez fűződik a Buharai Kánság újjászervezése. Ő Nadír sah hadjárata idején perzsa fogságba esett, majd szolgált a sah hadseregében, és elnyerve bizalmát Buhara helytartója lett. Megerősítve és kiépítve hatalmát, leverte az ellenálló főurakat, felvette a káni címet és elszakadt Perzsiától, ezek után is sikeresen dinasztiát alapított 1756-ban. A Fergana völgyében új üzbek állam jött létre a *Kokandi Kánság*.²⁹

A *kazah zszuk* vagy hordák, mint emlékszünk rá, három nagy területet tartottak az ellenőrzésük alatt, a nagy zszuk a Balhas tó vidékén vándorolt, a középső zszuk a Szír-Darja középső szakaszától északra fekvő sztyeppéken élt, a kis zszuk pedig az Aral tótól északra nomadizált. A magát közvetlen Dzsingisz kántól származó népesség uralkodó osztálya a „fehér csonthoz” számította magát, az egyes hordák élén kánok álltak, alárendeltjeik a szultánok irányították a törzseket. A lakosság bomló nemzetségi rendben élt, a kánok és szultánok adót szedtek, a legeltetőktől szarvasmarhában, a letelepült lakosságtól élelmiszerben, a Szír-Darja menti városok lakosságától pedig kézműipari cikkben és pénzben, de magadóztatták a területükön áthaladó kereskedőkaravánokat is. A patriarchális viszonyok bomlása korszakunkban felgyorsult, egyes kánok kiváltak a közösségből, kisajátították a legelőket és a gulyákat, megtagadták az adófizetést a kánoknak. A batirok, a bátor harcosok az 1720-as évektől többirányú támadásnak voltak kitéve, a *kalmükök* mellett Kína és Oroszország hódító seregei is szorongatták őket, ezért a kazah államocskák szétestek, ez volt a „nagy vész” időszaka. A 3 zszuk közül a nagy és a középső a *kalmükök* (*dzsungárok*) fennhatósága alá került, míg

---

²⁸ PANKRATOVA 1950, 65.

²⁹ PANKRATOVA 1950, 66.

a kicsi 1731-ben *Abuljahír* kán uralkodása alatt elismerte Oroszország fennhatóságát. Lépését a többi kazah vezér áru-lásnak tartotta, s a kánt hamarosan meggyilkolták.³⁰ A terület megszerzésében szintén érdekelt kínaiak segítséget nyújtottak a kazahoknak a kalmük uralom lerázásához, 1758-ban *Ablaj*, a középső zsuz kánja segítségével megsemmisítő vereséget mért a kalmükökre. A kis zsuz pedig a cári orosz hatalomtól kísérelte meg függetleníteni magát, a XVIII. század végén *Szrim* batir vezetésével már nagyszabású népfelkelés robbant ki, (1783-1797) amelyen a cári seregek képtelenek voltak úrrá lenni. Szrim és hívei megölték a középső zsuz kánját, aki egyezett az oroszokkal, és egyesítve a három területet kiterjedt háborút folytattak a cári birodalom ellen. Az orosz állam baskírokat és a kalmüköket is a lázadó kazahok ellen fordította, így a Jajk felső szakaszánál a cári hatalom a kalmükök, *baskírok* és kazahok estében az „oszd meg és uralkodj” taktikáját alkalmazta, mert erői kevesek voltak valamennyi terület fölötti ellenőrzéshez. különösen a baskírokat tartották veszélyesnek a térség harcos népei közül. Maga Szrim 1802-ben Hívába menekült, ahol nem sokkal később meghalt, a legenda szerint a perzsák mérgezték meg orosz inspirációra.³¹

A Kaukázusontúl, Grúzia a 18. század második felében

Mint emlékszünk rá, Grúzia keleti fele perzsa, nyugati fele török uralom alatt állt. Az idegen támadásokon túl a grúz hűbérurak egymás közötti belháborúi is súlyosbították a helyzetet. Főként a törökök erőszakos mohamedán térítést folytattak, és nagy tömegben ezrével adták el a térség lakosait rabszolgának. Az emberkereskedelem központja Cserkeszföldön volt, itt tartották a korszak legnagyobb rabszolgavásárait a 18. században. /!/ Nadír sah már tárgyalta sikeres hadjárataihoz a perzsa uralom alatt álló területeknek óriási adóval kellett hoz-

---

³⁰ BEBESI 2002, 133.

³¹ PANKRATOVA 1950, 68.

zajárulniuk, ez a „rendkívüli adó” azonban teljesen kimerítette a térséget. Nadír halála után a függés lazult, és II. Herakliosz uralkodása alatt sikerült egy mind Perzsiától mind Törökországtól független grúz királyságot teremteni.³² A főurak megtörése és a dagesztáni betörések elhárítása után Herakliosz erős, jól központosított államot épített ki. Megkísérelte elősegíteni a népoktatás kialakítását, úttörő módon szemináriumot alapított Tyelavban és Tyifliszben, támogatta a kézművességet és a kereskedelmet, ez találkozott a városi örmény iparos és kereskedő elit elképzeléseivel is. Ambiciózus reformjai megvalósításához adókra lett volna szüksége, ezt azonban az elnyomított parasztság képtelen volt megfizetni. Jelentős parasztmegmozdulások egész sorára került sor ebben az időszakban, a grúz jobbágyok többször lázadtak fel ellene, mint az idegen hódítók ellen. Különösen az egyes kolostorok parasztjai túrték nehezen a rájuk kirótt adókat, így felkelések robbantak ki 1770-ben a Bodbiji kolostor ellen Kartalinában 1719-ben, 1743-ban, és 1744-ben pedig a hűbéruraik ellen lázadtak fel. 1775-ben a portani kolostor jobbágyai, egy évvel később az arbini püspök parasztjai keltek fel. A lázadások hatására az uralkodó enyhíteni kívánta a jobbágyság helyzetét, mégpedig példa nélkül álló módon a térségben: bevezette a földesúrválasztás szabadságát, megtiltotta a parasztok föld és családjuk nélküli eladását, a szökött parasztok keresésére 30 éves elévülési időt vezetett be, ennek letelte után a paraszt szabad lett. Az elért vívmányokat meg kellett védeni, a 3 birodalom közül, amelynek erőterében Grúzia vergődött, Oroszország tűnt a leginkább elfogadhatónak, már csak keresztény kultúrája miatt is. 1783-ban II. Herakliosz védelmi szerződést írt alá Oroszországgal, amelynek lényege az orosz védnökség a perzsa és török támadásokkal szemben. Oroszország és Grúzia határán hatalmas erődítmény épült *Vlagyikavkaz* néven, a beszédes elnevezés azt jelenti, hogy „uralkodj a Kaukázuson.”³³ Az orosz hadsereg megkezdte, és óriási áldozatokkal

---

³² BEBESI 2002, 130.

³³ PANKRATOVA 1950, 174.

megépítette a grúz hadiutat, melyen keresztül az ország viszonylag könnyen megközelíthetővé vált. Grúzia orosz orientációja ingerültséget váltott ki az ősi ellenségekből, akik ezért fokozott intenzitással támadták a térséget. 1795-ben *Aga Mahomat* kán perzsa sah hadai először betörték Azerbajdzsánba, majd megtámadták Grúziát. Timur Lenk és Dzsingisz kán óta ilyen mértékű pusztítás a régiót nem érte, a főváros romokban maradt, több tízezer halott mellett tízezres nagyságrendű volt az elhurcoltak száma is. Ebben a meggyengült állapotában hagyta II. Herakliosz az országát utódjára a gyengeelméjű XII. Györgyre, aki alatt újból az anarchia lett úrrá az országban. XII. György ilyen körülmények közepette vazallusi hűséget fogadott Oroszországnak, és „kérelmi pontokat” küldött 1800-ban I. Pálnak, Grúzia Oroszországhoz való csatlakozása érdekében. I. Pál manifesztumában respektálta a kérést és Kelet-Grúziát a Birodalom részének nyilvánította, de XII. György meghalt, mire a manifesztum Grúziába ért. Nem sokkal később Pál is meghalt, így a kérdés függőben maradt, egészen addig, ameddig az új cár I. Sándor 1800 szeptemberében újabb manifesztummal nem csatolta a területet véglegesen, pontosabban 1991-ig a cári birodalomhoz illetve utódállamához.³⁴ A későbbiekben *Tyifliszi Kormányzóság* néven tagolták be Grúziát az Orosz Birodalomba.

Összegezve elmondhatjuk, hogy az Orosz Birodalom a történelem legjelentősebb szárazföldi kolonizátora volt. Hogy a nagy gyarmatosítókról beszélve mégsem Oroszország neve bukkan fel először sem a közgondolkodásban, sem a szakmaiban, annak számos oka van. Az Orosz Birodalom összefüggő egészet alkotott az általa elfoglalt területekkel, s terjeszkedése során mindig újakat és megint újabbakat szerzett meg, így, „rétegesen gyarapodva” lényegében felfelejtődött, hogy az új foglalások kiindulópontja maga is egykoron szerzett terület volt. Szintén jelentős ok lehet, hogy míg a XX. században a gyarmati felszabadító mozgalmak során előbb vagy utóbb valamilyeni gyarmat függetlenné vált, vagy legalábbis egyenrangú politikai kapcsolattá alakította viszonyát egykori anyaállamával, addig Orosz-

---

³⁴ BEBESI 2002a, 43.

országnak a szerzett területek többsége jelenleg is integráns részét képezi. A XIX. század végi vasútépítésekkel, az orosz jobbágyság tömegeinek hol spontán, hol erőszakos kitelepítésével, a csatolt területek gazdaságilag és infrastrukturálisan is egy rendszerré kapcsolódtak össze, amelynek éppen városaiban, ipari erőcentrumaiban jelentős orosz lakosság volt található. Ily módon a Bajkál-tóról, avagy éppen Szibériáról beszélgetve ma már szinte természetes módon mindenkinek Oroszország jut eszébe, s szinte senki sem asszociál az egykoron, vagy ma is ott élő, gyakran a nemzeti társadalmak fejlettségi szintjén vegetáló eredeti lakosságra.

Déli terjeszkedés, a Krím-félsziget, a tengerszorosok és a Balkán kérdés³⁵

A kérdés Nagy Péter halála után először Anna Ioanovna (1730-1740) korában merült fel. Ausztriával 1726-tól kiépült egy szövetségi együttműködési szerződés, amely értelemszerűen a török ellen irányult. A feszült helyzet 1735-re érett háborúvá a három birodalom között. Az orosz seregek több a Krím félszigeten aratott győzelem után elfoglalták Ocsakovot, a Dnyeper vidék kulcsát, és a Prut folyó mellett Hotyin város közelében szétverték a török főereget, ezzel párhuzamosan az osztrák szövetségest katonai kudarcok érték. A belgrádi békében 1739-ben a Dnyeper vidék nagy részét sikerült az oroszoknak megszerezni, és visszakapták Azovot is, de azzal a feltétellel, hogy az erődítményeket le kell bontani, Törökországgal csak török hajókon keresztül lehet kereskedni, a háború során elfoglalt Moldáv területek visszakerülnek a törökökhöz.³⁶ A béke az

---

³⁵ Elvben, ha az áttekintés nem a már említett speciális metodológia alapján készül, részletesen meg kéne vizsgálnunk a külpolitikai terjeszkedés folyamatánál a nyugati irányú terjeszkedést, és a lengyel kérdést is, különös tekintettel Lengyelország felosztására. Mivel azonban az említett kötetben (Sas-halmi szerk. 2007.) ezzel egy külön tanulmány foglalkozik (POLGÁR 2007, 54-63.) az átfedések elkerülésére jelen dolgozat ezzel csak jelzésszinten, más folyamatok tárgyalása kapcsán foglalkozik.

³⁶ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 98.

Orosz Birodalom szempontjából részsikerként értékelhető, de feltétlenül előrelépést jelent Nagy Péter időszakához képest.

Nagy Katalin korában Panyin gróf a diplomácia irányítója egy korai európai biztonsági rendszerben gondolkodott, ennek Anglia, Poroszország, Svédország, Lengyelország, Dánia, és Hollandia lehettek volna Oroszország mellett a tagjai, és elvi éle a két nagy európai uralkodóház, a Bourbonok és a Habsburgok ellen irányult volna.

A szövetség nem jött létre, viszont a déli határnál a sorozatos orosz provokációk és erőfitogtatások miatt az oszmánok hadat üzentek, s a krími tatárok 1767-ben betörték a Birodalom területére. A hadsereg főparancsnoka Golicin herceg hannoveri zsoldosok és kiképzőtisztek közreműködésével legyőzte őket, majd Hotyinnál 1769-ben súlyos vereséget mért rájuk, ezek után az orosz csapatok elfoglalták a román fejedelemségeket.³⁷ Az orosz flotta a szárazföldi hadműveletekkel egyidőben kifutott a Földközi-tengerre, és megkísérelt a görögországi Mareában partra szállni és egy görög szabadságharcot kirobbantani. Ez ugyan ekkor még nem sikerült, de az világosan megmutatkozott, hogy az Orosz Birodalom ambíciói nem csak a Fekete-tengeri kijáratra, hanem a tengersizorokra és a Balkánra irányulnak. Bár 1770-ben Cseszménél felégették a török flottát, de a szorosokat nem merték megtámadni, mert a Török Birodalom segítséget kapott az Osztrák Monarchiától, amely Tóth báró vezetésével jelentős erőkkel támogatta meg a szorosok védelmét. Az elhalasztott invázió helyett az orosz sereg szárazföldi sikerekkel kárpótolta magát, Besszarábiában és a Duna-Deltában, Rumjancev és Suvalov vezetésével győzelmeket arattak a Krím térségében is. Végül is az oszmán kormányzat 1774-ben a kücsük-kajnardzsi béke megkötésére kényszerült.³⁸

Ezzel az orosz külpolitika évszázados céljai megvalósultak. A Török Birodalom lemondott a Krímről, 44,5 millió rubel hadisarcot fizetett, az orosz hajók akadálytalanul közlekedhettek a Fekete-tengeren, és a tengersizorokban. A világkereskede-

---

³⁷ BEBESI 2003, 16.

³⁸ BEBESI 2003, 16.

lembe történő bekapcsolódás nagy-péteri céljai megvalósultak, az ország előtt új gazdasági perspektívák nyíltak. A *déli orientáció* a következő 100 évben is az alapvető prioritások közé tartozott. *Politikai győzelemmel* ért fel, hogy 1774-től az Oszmán Birodalom keresztény alattvalóinak védnöke a konstantinápolyi orosz követ lett.³⁹

A lengyel kérdés orosz szempontból kedvező 1772-es rendezése lehetővé tette a déli orientáció kiteljesítését. 1775-ben felszámolták a Zaporozsjei (Vizesésen-túli, Dnyeper vidéki) kozák autonómiát, és létrehoztak egy erős határőrövezetet, amely garantálta a megszerzett déli területek biztonságát. Ezek lettek a megszerzett területek határai, létrejött az *Új Ország, a Novaja Roszija*.

1787-ben Nagy Katalin meghívta a *Krímbe II. József* osztrák császárt és *Szaniszló Ágost* lengyel királyt, hogy bemutassa nekik birodalma új szerzeményeit, és *külpolitikai alkut* kössön velük a Balkán vonatkozásában, amely szerint a *félsziget Keleti felét Oroszország, a nyugatit Ausztria ellenőrizhetné*.⁴⁰ Törökország érzékelte a veszélyt és maga üzent hadat, a háborúba 1788-tól bekapcsolódott Ausztria is. Bár az oroszok ettől az évtől kezdve ellentámadásba mentek át és sikereket arattak, Ausztria vereséget szenvedett, különbéke megkötésére kényszerült és kivált a koalícióból – ennek oka a török mellett a francia forradalomban, a svéd kérdésben és Lengyelország felosztásában is keresendő. Bár *Szuworov* 1792-ben a Duna-deltában elfoglalta *Izmail* erődjét, de egyedül nem tudta végig vinni a hadműveleteket, *1792-ben Jasiban békét kötött, így a Balkán felosztása ekkor még nem valósult meg*.⁴¹

---

³⁹ BEBESI 2003, 17.

⁴⁰ BEBESI 2003, 17.

⁴¹ BEBESI – SPANNENBERGER 2003, 18.

Az európai területek, a hétéves háború

Az 1756-ban kirobbant konfliktusban Oroszország a francia-osztrák szövetséget támogatta a porosz-angol koalícióval szemben. Döntését a szövetségeseitől kapott 1 millió aranyrubel könnyítette meg, ennek fejében 80 ezer katona kiállítására kötelezte magát. 1757-ben 83 000 katonát vezényeltek Kelet-Poroszországba, hogy a Szászországot az előző évben elfoglaló II. Frigyeset megállítsák. Az orosz csapatok *Gross Jagersdorfnál* győzelmet arattak, majd élelmezési nehézségekre hivatkozva visszavonultak. 1758-ban *Szaltikov* gróf *Königsberget* ostromolta, majd ő is visszavonult. A következő évben a gróf csapatai *Frankfurtot* ostromolták, a város felmentésére siető porosz főerőket *Kunersdorf* mellett csaknem teljesen megsemmisítették.⁴² 1760-ban jelentős orosz erők vonultak Berlin alá, Frigyes már az öngyilkosságra gondolt, de az orosz csapatok a város megszállásának jogát átengedték az osztrákoknak. A történelem első „világháborújában” a gyarmatokon Anglia győzött Franciaország felett, úgy tűnt, Poroszország kutyaszorítóba került. Ekkor következett be a „*Hohenzollern csoda*” I. (Oroszországi) Erzsébet 1762. január 5-én bekövetkező halála után III. Péter alapvető külpolitikai fordulatot hajtott végre, visszavonta csapatait, sőt a holsteini származású orosz cár megkezdte a felvonulást tegnapi szövetségese, Ausztria ellen. Pálfordulása megmentette Poroszországot és lehetetlen helyzetbe hozta Ausztriát.⁴³ Pétert a dán hadjárat érdekelte dinasztikus megfontolásból, ezzel azonban sem az orosz közvélemény, sem az orosz hadsereg semmiféle közösséget nem érzett. Külpolitikája döntő módon járult hozzá ahhoz, hogy 1763. július 9-én szintén német származású felesége puccsot hajtson végre ellene, s II. Katalin néven cárnővé koronáztassa magát. Az új uralkodó legelső rendelkezése a Dánia ellen küldött csapatok visszahívása volt.

---

⁴² NIEDERHAUSER 1997, 270.

⁴³ NIEDERHAUSER 1997, 270.

A hétéves háború idején Oroszország dinasztikus és birodalmi érdekei nem estek egybe, ez az oka annak, hogy jelentős katonai erőfeszítések és sikerek ellenére területi nyereség nélkül fejezte be a háborút, a külpolitikai következtelenség hatalomváltást eredményezett a belpolitikában.

Európai területek, a francia forradalom és a Napóleoni háborúk II. Katalin és I. Pál korában

Pál európai szerepvállalásának kereteit trónralépésekor az anyja által kötött 1795-ös angol–oroszlövetség szerződés határozta meg.⁴⁴ Pál trónra lépésekor szeretett volna az ország számára nyugalmat biztosítani, így a szerződés ellenére csak elvi szembenállását deklarálta Franciaországgal, és az angol követnek csak az északi-tengeri orosz flottát ajánlotta fel. Pál bevonása érdekében az angolok földközi-tengeri katonai műveleteket ajánlottak, Korzika és Korfu szigetének elfoglalását. Napóleon egyiptomi hadjárata során elfoglalta Máltát, a lovagrend a Máltai Lovagrend iránt közismerten rajongó orosz uralkodó Pál segítségét kérte, felajánlva neki a nagymesteri címet. Mivel Egyiptom török birtok volt, Pál szövetséget tudott kötni az oszmán állammal, így akadálytalanul kijutott a Földközi-tengerre, és Usakov tengernagy ostrom alá fogta, majd elfoglalta Korfu erődjét és több kisebb görög szigetet, Itáliában pedig Nápoly és Róma térségében vezetett sikeres hadműveleteket.⁴⁵

1799-ben új koalíció állt fel Franciaország ellen, ennek Anglia, Ausztria, a Nápolyi királyság és Törökország mellett már Oroszország is tagja volt. A száműzetésből visszahívott Szuvorov mintegy 30 ezer fős hadseregével Nápolyból kiindulva több ütközetben legyőzte a franciákat, gyakorlatilag felszabadította Napóleontól egész Észak-Itáliát, majd Hannibál ókori teljesítményéhez hasonló katonai bravúrral átkelt télvíz ide-

---

⁴⁴ PANKRATOVA 1950, 122.

⁴⁵ NIEDERHAUSER 1997, 276.

jén az Alpokon, hogy Svájcra keresztül *Rimszkij-Korszakov* tábornok seregével egyesülni tudjon, az átkelés során seregének körülbelül a fele odaveszett.⁴⁶ (Az egész Európa képzeletét megmozgató katonai sikeréért kapta a „*generalissimus*” címet, ezt nézte ki Sztálin magának, mint legmagasabb katonai rangot, ami az orosz hadtörténelemben létezett, amikor a 2. világháborúban a szovjet hadsereg főparancsnoka lett.)

Miután angol hajók elfoglalták Málta szigetét, Napóleon érzékelte a lehetőséget, és együttműködési ajánlatot tett: eszerint visszafoglalja és átadja Máltát Pálnak, politikai értelemben pedig az angol gyarmatbirodalom közös felosztását ajánlotta fel, mint tétet. Az autokrata Pált megnyugtatta, hogy a brumairi államcsíny után Napóleon katonai diktatúrát vezetett be, így a francia forradalmat levertnek gondolta.⁴⁷ *A páli külpolitikai fordulat végrehajtására nem nyílt mód, mert összeesküvők (akik között a pétervári angol követ is ott volt) 1801. március 11-én meggyilkolták.*⁴⁸

Az orosz külpolitika történetének ezen időszakában aktívan jelen van a Földközi –tengeren, a szigetvilágban és a két félszigeten egyaránt. Tartós területi növekedést nem tud elérni, de igyekszik elősegíteni vele szimpatizáló új államalakulatok létrejöttét (Görögország) tartós átjárást elérni a szorosokon, s szövetségeseit változtatva ugyan, de az európai nagyhatalmi politikai meghatározó, alakító tényezője lenni. Oroszország nagyhatalommá válása Pál utóda, a Napóleon legyőző és Párizst elfoglaló, Szent Szövetséget alapító I. Sándor alatt fejeződik be.

---

⁴⁶ VÖ: NIEDERHAUSER 1997, 276.; HELLER 1996, 395.; PANKARTOVA 1950, 128.

⁴⁷ HELLER 1996, 395.

⁴⁸ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 177-178.

Belpolitika: a kormányzat, az állam jellege

A kormányzat formája

Elvben a 18. században, a Pétervári Oroszország időszakában sem változik az a gyakorlat, hogy az uralkodó isteni kegyelemből uralkodik, s akaratát semmi sem korlátozhatja, tetteivel, lelkiismeretével csak isten előtt kell elszámolnia, hatalmát az egyház erőteljes teológiai érveléssel támasztja alá. Az orosz uralkodó tehát ebben a században is legalábbis teoretikai értelemben ugyanolyan autokrata, mint a korábbi időszakban volt, sőt ahogy Kljucsevszkij fogalmazott, a hagyományos orosz despotizmus keleti eredetű elemei Nagy Péter korától kiegészültek a nyugat-európai abszolutizmusok uralmi technikáival,⁴⁹ és szintén ő írta le azt a később sokat citált aforizmat, hogy fordított arányosság áll fenn a birodalom növekedése, és lakóinak szabadsága között.⁵⁰ Ugyanakkor ténylegesen, az orosz nemesség régi és új rétegei, a cári gárda ezredei, már tisztában vannak azzal, hogy az uralkodó személye emberi megállapodás eredménye és belpolitikai döntés, az erőviszonyok függvénye. Ezt nem a francia felvilágosodás rousseaui eredményei sugallják nekik, nem a népfelség elvét kívánják érvényesíteni a gyakorlatban, hanem számot vetnek a napi realitásokkal, az állam működőképességéhez fűződő érdekekkel. (A francia felvilágosodás gondolköre egyébként is csak Nagy Katalin korában a század utolsó harmadában és rendkívül szűk körben válik ismertté Oroszországban). Ugyanakkor tartani kívánják magukat a *vérségi leszármazás* gondolatához, és élnek a Nagy Péter által lehetővé tett *női örökösödés* lehetőségével. Később az egyes uralkodók szintén felhasználják a *kijelölés* lehetőségét, *de vérségi kereteken belül*. Sajátos módon előtérbe kerül az *alkalmasság, az idoneitás* kérdése is, III. Péter ellen pl. Katalin államcsínye azért lehetett sike-

---

⁴⁹ In: SZVÁK 1989, 55, 325.

⁵⁰ Idézi: SZVÁK 1989, 11.

res, mert a gárda, a közvélemény, a klérus, és hadsereg, alkalmasabb uralkodót látott a személyében, mint baklövések sorozatát elkövető férjében. Mindezek mellett a népben, a lakosság legszélesebb rétegeiben továbbra is él a cár atyuskáról, és a cárnő anyácskáról, mint afféle földi istenekről, szóló képzet, hatalomra kerülésük módjától függetlenül továbbra is működik az „ikon-effektus”.

Az örökösödés kérdése

A Hagyományos örökösödési rendszert *Nagy Péter változtatta meg 1722-es rendeletében*. Ebben szakított a nyugat-európai primogenitura intézményével, és megszüntette az elsőszülött fiú öröklési jogát, nemcsak állami szinten, hanem a nemességi öröklésben is, helyette egyúttal bevezette a *kijelöléses, vagy másképp alkalmassági alapon* történő öröklést.⁵¹ Intézkedésének politikai előzménye, hogy első feleségétől való, szerinte uralkodásra alkalmatlan fiát már 1718-ban kizárta az örökösödésből. Az, hogy Péternél a vér szerinti örökösödést felváltotta az alkalmasság szerinti öröklés, önmagában logikus lépés volt, hiszen pl. egy uralkodó ily módon nem kényszerült arra, hogy szellemi fogyatékos gyermekét tegye meg utódjául, hanem értelmes másod- vagy harmadszülötte, netalántán rokona, vagy akár idegen mellett dönthetett. Ugyanakkor a módosítás óriási *jogbizonytalanságot* szült a Péter halála utáni időkben, hiszen Péter nem jelölte ki utódját, egészen biztosan nem számított korai, 1725-ben bekövetkező halálára. Ez a jogbizonytalanság hozzá járult ahhoz, hogy az *örökösödés* bár vérségi szempontokat továbbra is figyelembe vett, a *belpolitikai erőviszonyok függvényévé* vált. A Péter által létrehozott híres három gárdaezred, királycsináló, vagy másképp fogalmazva pretoriánus szerepkörbe került, nem véletlen, hogy az orosz történelem 1725-és 1801 közötti korszakát a *palotaforradalmak, vagy a*

---

⁵¹ Lásd erről Sashalmi Endre és Varga Beáta megjegyzéseit: SASHALMI - VARGA 2007, 244-247.

gárdapuccsok korának nevezi az orosz és a hazai történetírás egyaránt.⁵² (Még Nagy Katalin is puccsal került a trónra, és fiát, Pált is összeesküvők gyilkolták meg 1801-ben!)

Így a kérdés komoly formában rögtön I. Péter halála után felmerült: Az egyetlen számbavehető trónörökös, Alekszej cárevics összeesküvésbe keveredett apja ellen, s hiába menekült Bécsbe, apja diplomácia nyomásgyakorlást alkalmazva hazahozatta.⁵³ Kínvallatás közben halt meg, valószínűleg kímeletes módszerrel megölték a nyilvános kínhalált elkerülendő. Az örökösödést innentől kezdve a belpolitikai küzdelmek és az egyes nemesi csoportok érdekei alakították. A Péter által felemelt újnemesség, a *Homines Novi*, és a gárda Péter özvegye, második felsége, a „gárda anyja” mellé állt, aki baltikumi cselédlányból „küzdötte fel magát” az uralkodó felesége pozíciójába. A hagyományos nemesség a régi családok politikai okokból visszatértek volna a vérségi leszármazás gondolatához, és Nagy Péter unokáját a 10 éves, szintén Péternek keresztelt fiút szerették volna a trónon látni. Ebben az esetben ugyanis a befolyásos bojár családok a gyermeket gyámként irányítva kezükbe vehették volna az ország irányítását, és felszámolhatták volna I. Péter számukra kényelmetlen reformjait. A kérdést a gárda ereje döntötte el *I. Katalin* javára, ekkor mutatkozott meg először, hogy Oroszországban a 18. században az lesz az uralkodó, akit a *preobrazsenszkojei*, a *szemjonovoi*, és az *izmajlovoi* elitezredek támogatnak.

Miután I. Katalin 1727. május 17-én, egy tivornyán a szoros értelmében halálra ette magát, ismét előtérbe került Péter személye és a vérségi leszármazás gondolata.⁵⁴ Az „új emberek” magukévé téve a régiek elgondolását, és megszerezték Péter fölött a gyámságot oly módon, hogy eljegyeztették a fiatalembert *Menysikov* lányával, így *Menysikov* lett a régens. Míg az arisztokrácia Nagy Péter özvegyének az uralkodását

---

⁵² SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 80.

⁵³ Péter Dmitrij Tolsztoj grófit, egyik legkiválóbb diplomatáját küldte Bécsbe, aki a cárevics kiadása esetére jelentős összeget helyezett kilátásba, ennek megtagadása estén viszont háborúval fenyegette meg Ausztriát.

⁵⁴ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 82.

kénytelen-kelletlen eltúrte, de elsőszámú kegyencének a régensségét már nem, mert ez olyan túlhatalmat jelentett volna, ami II. Péter trónrakerülése után csak fokozódott volna, s a hagyományos elit hatalomból való végleges kiszorulásához vezetett volna. Így még 1727-ben puccsot szerveztek a régens ellen, elfogták, és Szibériába száműzték, ahol két évvel később meghalt.

II. Péter 1727-1730-ig gyermekfejjel csak formálisan uralkodott, a tényleges hatalmat a Mensikov megbuktatásában kulcsszerepet játszó *Dolgarukij klán* vette át, akik szintén házassággal szerették volna pozícióikat stabilizálni. II. Pétert egy *Dolgarukij* lányhoz, *Jekatyerinához* kívánták hozzáadni, a fiatalember mai napig tisztázatlan módon az esküvői előkészületek közepette elhunyt, az örökösödés kérdése ismét napi-rendre került.⁵⁵

A döntéskor vérségi, és hatalmi-belpolitikai szempontokat egyaránt figyelembe vettek. *Dmitrij Golicin* herceg vetette fel a *Legfelsőbb Tikos Tanács* ülésén, hogy Nagy Péter bátyjának, a fogyatékos V. Ivánnak a lányát, *Anna kurlandi hercegnőt* kérjék fel arra, hogy foglalja el a trónt. Anna férje már 1711-ben alkohalmérgezésben meghalt, azóta az özvegy tehetségesen és egyedül vezette a hercegséget, majd elfogadva a felkérést, *Anna Ivanovna néven* 1730-1740-ig irányította cárnőként az Orosz Birodalmat.⁵⁶

Anna 1740 októberében epekőbántalomban meghalt, ám ő már élt a nagy-péteri lehetőséggel, utódját már 1731-ben kijelölte. Nővére Katalin (*Jeketyerina*) szintén V. Iván lánya volt, aki *Karl Leopoldnak*, a *Macklenburgi hercegnek* lett a felesége, a történetírás *Macklenburgi Katalin* néven ismeri. Anna rendelkezése szerint az ő unokája kell, hogy örökölje az orosz trónt. Katalin lánya *Anna Leopoldovna* 1739-ben viharos előzmények után *Anton Ulrichnak*, a *Braunschweigi hercegnek* lett a felesége. Ebből a frigyből született egy Iván nevű gyermek, aki ilyen néven a hatodik, az orosz cári trónon pedig a harmadik volt,

⁵⁵ SZVÁK - NIEDERHAUSER 2002, 85-88.

⁵⁶ SZVÁK - NIEDERHAUSER 2002, 89-99.

és mindössze 3 hónapos volt nagynénje, Anna Ivanovna halálakor. Anna Leopoldovna régensként uralkodott egy évig, férjét nevezte ki generalisszimusszá, *Osztermant* pedig az országot korábban irányító német trojka legélelmesebb tagját pedig személyes tanácsadójává tette. A német régenspár azonban izolációban élt, és a német befolyással hosszú ideje kibékülni nem tudó orosz nemesség és a gárda *Nagy Péter lánya, Erzsébet* mellé állt, és a preobrazsenszkojei gárdaezred 1741. november 25-26-re virradó éjjel államcsínyt hajtott végre, és a hercegi párt a csecsemővel együtt a Péter-Pál erődbe záratták.⁵⁷

A puccsal hatalomrakerült I. (Oroszországi) *Erzsébet, Jelizaveta Petrovna, 1741-1761-ig uralkodott*, ez már egy hosszabb és stabilabb periódust jelentett minden szempontból a Birodalom életében. Mivel utódja neki sem volt, 1742-ben *visszatért mind jogi, mind genetikai értelemben a „forráshoz”, Nagy Péterhez*. Nagy Péter idősebbik lányának, Annának, a Holsteini herceggel kötött házasságából származó fiát, *Karl-Peter Ulrichot* jelölték ki a trónra, aki ekkor 14 éves volt. A kiszemelt utód leszármazásában egyesült a két nagy ellenfél Nagy Péter és XII. Károly vére, mert Karl-Peter egyúttal XII. Károly nővérének az unokája is volt. Péter számára Erzsébet német hercegnőt, az Anhalt-Zerbsti herceg lányát, *Sophie Auguste Friederickét* szemelte ki és hozatta Szentpétervárra, ő lesz a későbbi Nagy Katalin.⁵⁸

III. Péter tehát 1761-ben Erzsébet halála után kijelöléses, pontosabban meghívásos alapon került az orosz trónra, ám helyzetét nem tudta stabilizálni. Bár jó szándékú és nagy ívű reformokba fogott, külpolitikai baklövéseivel, személyes jellemvonásaival, idegenségével, feleségével való viszonyával rövid időn belül felélte erkölcsi tőkét. Vele szemben az udvari ezredek, a főváros lakossága, sőt a klérus is a jó oroszra váló, alkalmazkodó, uralkodói erényeket sokkalta inkább felmutató, az ortodox keresztységben Katalin nevet kapó szintén német száрма-

---

⁵⁷ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 100-105.

⁵⁸ KAMENSZKIJ 2000, 158, 159.

zású felesége mellé állt, s nagyon rövid uralkodás után 1762. július 9-én puccsal megdöntötték hatalmát, majd a Ropsai erődbe zárták, ahol néhány hét múlva máig nem tisztázott körülmények között elhunyt.⁵⁹

II. Katalin 1762-1796-ig uralkodott, s bár idegen származású volt, s ő is gárdapuccsal került hatalomra, mégis a 18. század és az egész orosz történelem egyik legkiemelkedőbb uralkodójává nőtte ki magát. Ő már fiát, I. Pált ismét vérségi alapon tette örökösévé, s bár nagykorúságát és trónra való alkalmasságának kimondását késleltette, (kitolta a házasságkötés időpontját, aminek megtörténte a jogosultság megszerzésének alapfeltétele, majd az udvarból eltávolítva hosszú külföldi utakra küldte a fiát, de mindezt csak azért, hogy nehogy még az ő életében a fiút tegyék meg uralkodóvá, de végül is egyértelműen a fiát jelölte ki örökösének.

Pál 1796-1801-ig uralkodott, és szerencsétlen sorsa számos vonásban szintén tragikus sorsú apjának, III. Péternek az életét követte. Átgondolatlan belpolitikai reformok, indokolatlan külpolitikai fordulatok, vallási retrográd lépések, (jezsuiták behívása, katolikus restaurációs kísérletek, stb.) s a nemesség és a gárda máris ellene fordult: 1801. március 11-én meggyilkolták, de utódjává legidősebb fiát, Nagy Katalin unokáját, I. Sándort tették, aki 1801-1825-ig uralkodott. Tehát a hatalmat erővel, államcsínnnyel veszik át ismét, de az uralkodás vérszerinti logikáját megtartják, sőt az elsőszülöttségi jogot is, hiszen Sándor 3 testvér közül a legidősebb. (Pál halála az államcsíny során történt véletlen balesetnek tekinthető). Tulajdonképpen az alkalmatlan uralkodót kívánják kicserélni egy, a családból való, s vérségileg utána következő, de alkalmasnak tartott személyre. A palotaforradalmak kora Oroszországban – legalábbis a 18. században - véget ért.

---

⁵⁹ SZVÁK - NIEDERHAUSER 2002, 132-135.

Hatalommegosztás de facto- de jure országos szinten

A Nagy Péter halálát követő időszakban, a formailag továbbra is isteni kegyelemből uralkodó „ikon-uralkodók” tényleges hatalma sok szempontból csak névleges volt. I. Katalin és II. Péter bár formálisan betöltötték az uralkodói pozíciót, ténylegesen nem rendelkeztek az államügyek fölött, Katalin képzetlensége és életformája, Péter pedig kiskorúsága okán. A hatalom tényleges erőtere három csoportosulás között oszlott meg: a gárda ezredei, amelyek fegyveres erejüknél, válogatottságuknál, központi helyzetüknél és informáltságuknál fogva alapvetően meghatározták az uralkodó személyét, sőt befolyást gyakoroltak az államügyekre, bizonyítja ezt, hogy a Péter halálát követő 37 évben 5 palotaforradalom játszódott le az országban. A másik két csoport a régi és az új arisztokrácia embereiből állt, akik igyekeztek az uralkodó személyét meghatározni, a péteri örökösödési törvényt a saját szájízuk és érdekeik szerint értelmezni, illetve családi, rokoni szálakkal az aktuális uralkodót saját klánjukhoz kötni. Az I. Péter által felemelt „új emberek” részéről ebben önvédelmi reflexek is működtek, hiszen ha a régi elit visszakapja hatalmát, akkor nyilvánvaló volt, hogy a Péter uralkodása alatt elkövetett tettekért – pl. Alekszej cárevics halálért – a felelősségrevonás nem marad el. A hatalomért való birkózásnak különleges terepe lett a *Legfelsőbb Titkos Tanács*, amelyet alább még érintünk.

Anna Ivanovna már tényleges hatalommal rendelkezett, bár uralkodása első heteiben rákényszerítettek egy okiratot, amelyet az orosz történelem első uralkodó-jogi korlátozási próbálkozásának tekinthetünk, ám a történetírásba „az 5 hetes alkotmányosság kora” néven bekerült kísérletnek az uralkodónő helyzete stabilizálódásával attraktív módon vetett véget.⁶⁰ Hatalma erőteljesen eltolódott etnikai alapon, mert németekkel vette körül magát, s ez a fajta pozitív diszkrimináció „Bánk-bán” effektust váltott ki az orosz nemesség és az alatt-

---

⁶⁰ HELLER 1996, 301.

valók körében. A Braunschweigi hercegi pár tényleges uralkodói hatalommal egy pillanatig sem rendelkezett, Krúdy II. Lajosra alkalmazott szavait kölcsönvéve „festett királyokként” álltak a birodalom élén, sorsuk, s különösen csecsemő gyermeküké, a későbbi VI. Iváné pedig tragédiába torkollott.

I. (Oroszországi) Erzsébet két évtizedes uralma alatt helyreállt a hatalom jellege és a kormányzás rendje. Erzsébet a németektől történő megszabadításért hálás orosz nemesség és a gárda támogatását maga mögött tudva minden oroszok uraként valódi korlátlan hatalmú cárnővé vált, s ezt csak a Birodalom méretei, lelkiismerete, és a klérus befolyása korlátozhatta. Egy stabil belpolitikai időszak után azonban Erzsébet az utód kijelölésénél tévedett, Karl-Peter-Ulrich, a későbbi III. Péter, bár vérében az egykori nagy ellenfelek XII. Károly és Nagy Péter génjeit hordozta, nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Sorozatos bel- és főként külpolitikai baklövései aktivizálták a gárdát, és a trónra minden szempontból alkalmasabb, az oroszországi viszonyokhoz kitűnően akklimatizálódó, szintén német származású feleségét segítették hatalomra, aki a század és az orosz történelem kiemelkedő uralkodójává nőtte ki magát, s akit II. Katalin néven ismerünk.⁶¹ Katalinnak, „mint istennő anyácskának” korlátoktól mentes uralkodása stabilitását tekintve Nagy Péter és I. Erzsébet időszakát idézte, s bár megjelentek benne a korabeli nyugat- és kelet-európai felvilágosodás és felvilágosult abszolutizmusok bizonyos elemei, a Birodalom érdekeit döntéseivel nem tévesztette szem elől, felvilágosultsága csak szociális és néhány esetben jogi kérdésekre korlátozódott, s inkább „az országimázsban”, az Európában élő Oroszország kép pozitív alakításában tudott eredményt elérni. A hatalmat befolyásoló politikai erők között teljes egyensúlyt tudott teremteni és teljes körű támogatottságot szerezni, ez mind a gárdára, mind a nemesség vezető köreire, mind a klérusra egyaránt igaz volt.

Fia I. Pál, már nem mondhatta ilyen szerencsésnek magát, a régi század utolsó, és az új század első uralkodójaként élete

---

⁶¹ SZVÁK - NIEDERHAUSER 2002, 132-135.

apjához, III. Péterhez hasonló tragédiába torkollott – ő első sorban a vallás terén próbált a római katolicizmus bevezetésével olyan szent dogmaként tisztelt megkövesedett értékekhez nyúlni, amelyek más kül és belpolitikai, valamint személyes emberi hibái mellett tragédiáját okozták. Uralma megdöntése a hatalom különböző köreinek teljes körű egyetértésével történt, abban még tulajdon fia, a későbbi I. Sándor is részt vett.⁶²

Összegezve a vázolt közel nyolc évtized tényleges hatalmi viszonyait, megállapíthatjuk, hogy abban a gárda játszott kitüntetett szerepet. Az egyes uralkodók akkor tudtak a korábbi időszak cárijaihoz hasonló – lényegében korlátozás nélküli uralmat megvalósítani, ha hatalmukat mind a nemesség legbefolyásosabb csoportjai, mind a hadsereg, mind a klérus támogatta, ám ez mit sem ért a három gárdaezred nélkül. Ezt a kényes egyensúlyt a század során I. Erzsébetnek és Nagy Katalinnak sikerült megteremteni, uralkodótársaik – elődeik és utódaik – hatalma formális volt, az elitezredek kegyétől függött, és nem egy esetben tragédiába torkollott.

A hatalom szervei: a Legfelsőbb Titkos Tanács (LTT)

A testület I. Katalin uralkodása idején jött létre, a hatalomért küzdő régi és új elitcsoportok kompromisszumaként, és az államügyekkel nem foglalkozó cárnő helyett lényegében ez a fórum irányította az országot. Tagjai között így Nagy Péter egykori kegyencei, mint pl. *Menysikov*, a régi elit tagjai, mint a *Dolgorukij* herceg, és *Ostermann* személyében az ún. német vonal képviselői is helyet kaptak benne. A testületnek nagy szerepe volt a hatalmi egyensúly megtartásában, megakadályozta pl. *Menysikov* túlhatalmát, de 1730-ban a *Dolgorukijok* hamis végrendelettel történő hatalomrakerülését is. Az LTT-nak jogilag pontosan definiált hatásköre nem volt, felhatalmazása még I. Katalintól származott, később feladatkörét és jogosultságait önmaga számára kívánta meghatározni.

---

⁶² HELLER 1996, 396-398.

A testület különös jelentőségre tett szert az orosz történelemben 1730-ban,⁶³ amikor *Dmitrij Golicin* herceg javaslatára *Anna kurlandi hercegnő* trónra történő meghívása mellett döntött. A hatalmi egyensúly megtartása érdekében ún. „kondíciókat” (feltételeket) állított össze, ezeket *Vaszilij Dolgarukij* herceg vitte Annához, s a hercegnő csak ezek aláírása után foglalhatta el a trónt. *Az aktus az orosz nemesség felső köreinek első kísérlete az autokrácia korlátozására.* Főbb pontjai a következők voltak: a cárnő nem házasodhat meg, nem jelölheti ki utódját, nem számolhatja fel az LTT-t, amelynek létszáma mindig 8 főből áll, nem nevezhet ki új tagot az LTT-be, és nem válthat le onnan senkit, haláleset, vagy más okból történő üresedés esetén új tagot csak az LTT kooptálhat, nemest nem végeztethet ki és birtokát nem kobozhatja el. Figyelemre méltó a kondíciók záradéka is, mely szerint, ha a cárnő a fenti pontokat nem tartja be, akkor letehetik a trónról. A dokumentum óriási jelentőséggel bír az orosz történelemben, mert az addigi autokrata-despotikus uralmi technika helyett az ország hatalmi-kormányzati rendszerét egy lengyel mintájú, nemesi alkotmányos monarchia irányába mozdította volna el, ami a főnemesség érdekeinek lényegesen jobban megfelelt volna.⁶⁴ A nemesség többsége és a gárda számára azonban az uralkodó hatalmának korlátozása elfogadhatatlan volt, s amikor ez nyilvánvalóvá vált, Anna a kondíciókat – 5 héttel azok aláírása után – az őt támogató nemesség és a gárda jelenlétében látványosan megsemmisítette, a Legfelsőbb Titkos Tanácsot megszüntette, sőt több tagját személy szerint is keményen megbüntette, mert „olyan dokumentumot írtak vele alá, amely nem tükrözte a nép akaratát”. Az már csak érdekesség, hogy a cárnő az autokrácia helyreállításakor a népakaratra hivatkozik. (A rousseaui népfelség elvének ismerete nélkül, a lakosság valódi akarata és az orosz tradíciók szerint. A gondolatnak 100 évvel később a szlavofil gondolkodók körében lesz majd nagy reneszánsza.)⁶⁵

⁶³ HELLER 1996, 298-299.

⁶⁴ HELLER 1996, 299.

⁶⁵ Vö. AKSZAKOV 1997, In: BEBESI 1997, 22.

A hatalom szervei: A Törvényalkotó Bizottság (TAB)

A hatalommegosztás tényleges és jogi gyakorlatában országos szinten Anna és Nagy Katalin közötti időszakban, az LTT megszűntetése után nem következett be érdemi változás. Katalinnak volt egy nagyszabású, és sikertelenül végződött próbálkozása, amely a hatalomnak új kereteket, jelleg adhatott volna, ez volt a *Törvényalkotó Bizottság* összehívása. Néhányan a testület összehívását alkotmányozó nemzetgyűlés szerű aktusnak tekintik, és abszolutizálják jelentőségét, erről azonban szó nincsen. Katalin nem kívánt jogi és intézményes korlátokat állítani saját uralkodása köré, csupán egy nagyszabású törvénycsomag, a „*Nagy Rendelkezés*” bevezetéséhez próbált előzetes és széleskörű társadalmi támogatottságot kapni, bár ennek formai külsőségei nagymértékben emlékeztettek a nyugat-európai törvényhozási gyakorlatra. (Meg kell említenünk a teljesség kedvéért, hogy már Erzsébetnek is volt egy hasonló próbálkozása). Kérdés, hogy a Nagy Rendelkezés, a „józan ész vallomása” (Nakaz) tekinthető-e, egyfajta alkotmánynak. Túl azon, hogy a 20 fejezetből és 526 cikkelyből álló mű erősen kompilált, 250 cikkely *Motesquieutól*, kb. 100 pedig a kor híres olasz jogtudósától *Beccariától* származik, alapgondolata teljesen egyértelmű: Oroszország európai birodalom, és számára az üdvözítő kormányzati forma az „abszolutista egyeduralkodó”.⁶⁶ A törvények nem a hatalom technikájával, hanem az állam fejlesztésének, a társadalom felemelésének gondolatával foglalkoznak.

Katalin szerint akkor jók a törvények, ha az állam életének egészét átfogják, és betartásukat erős rendőrség felügyeli. David Griffith amerikai történész szerint ez volt a felvilágosult értelemben vett rendőrállam, amelyben az uralkodó gondoskodik alattvalói jólétéről, és ezt a jólétet mindennapi életük irányítá-

---

⁶⁶ HELLER 1996, 355.

sával éri el.⁶⁷ A Nakaz három alapgondolat köré építkezik, a *kereskedelem*, (Nagy Péter!) *a népesség*, és a *gyermeknevelés* témaköreit emeli ki. A társadalom különböző rétegeiből összehívott küldötteknek a Katalin által előzetesen kidolgozott „utasítások” alapján (amelyek gyakorlatilag már kész törvények voltak) a saját társadalmi rétegeikre vonatkozó konkrét és részletes szabályozást kellett volna kidolgozniuk – és ennek jelentőségét nem szabad lebecsülnünk.

Az 1767. július 30-án a Kreml Gránát termében összeülő 570 küldött elvileg a korabeli orosz társadalmat reprezentálta: tagjai között a nemesek, az egytelkes nemesek, a városlakók, a kozákok az állami jobbagyok a Volga menti nem orosz népek és a központi állami hivatalok képviselői egyaránt helyet kaptak. Az orosz történelemben példa nélkül álló „parlamentkísérlet” 18 db 5 fős „részbizottságban” végezte a konkrét szakmai feladatok tárgyalását, közülük három személyt úgy választottak, a negyediket a főügyész, az ötödiket a házelnök delegálta. *A plenáris ülések nagyon is parlamentszerű keretek között zajlottak*: a küldöttek elvileg írásos választói utasítással rendelkeztek, jelvényt viseltek és mentelmi joggal bírtak, a szenátus ellenőrzése alatt állottak, a „házzsabály” alapján kellett dolgozniuk, a napirendet egy levezető marsall irányította. A küldöttek számára fél óra állt rendelkezésre gondolataik kifejtésére, felszólalási sorrendet állapítottak meg, tilos volt egymás szavába vágniuk, (mint pl. otthon az obscsina gyűléseken) a bekiabálók vagy rendbontók pénzbírságot fizettek, amelyet a lelencházak javára fordítottak.⁶⁸

A nyugatias keretek azonban nem pótolhatták az orosz társadalom tagjainak e területen történő teljes tapasztalatlanságát, és a küldöttek úgy viselkedtek, mint azok az alattvalók, akiket a felsőbb hatalom meghallgat: elsorolták sérelmeiket, problémáikat, nem értették, hogy a megoldás most részben az ő kezükben van, a döntést – mint addig mindig – a tróntól várták. Katalin keserűen értette meg, hogy nem tudja a népet a

⁶⁷ Idézi: KAMENSKIJ 2000, 217.

⁶⁸ KAMENSKIJ 2000, 237-241.

néppel kooperálva boldogítani, a végtelen szócséplésnek nincs értelme, a sérelmek végtelen sorolgatása, alkalmanként a követelődés – sehova se vezet. „Világosság gyűlott bennem, hogy kikkel is van dolgunk, kikről is kell gondolkodnunk” írta.⁶⁹ 1768 végén az időközben kitört török háborúra hivatkozva szélnek eresztette a küldötteket, de a sok esetben érdemi munkát végző részbizottságok még néhány évig folytatták munkájukat.

A 18. században a hatalom jellegének a megváltoztatására két rövid életű erőtlen kísérlet történt. A Legfelsőbb Tikos tanács kondícióival az addig korlátlan hatalmú autokrata uralomnak próbált egy nemesség érdeki szerinti szabályozott jogi kereteket adni, a Törvényalkotó Bizottság esetében pedig az uralkodó próbálta felvilágosult, az állam megerősítése, a gazdaság fejlesztése és a társadalom felemelése érdekében kidolgozott intézkedéseit népakarattal szentesíteni. Mindkét próbálkozás az autokrácia pozícióit erősítette mind rövid, mind pedig hosszabb távon. Anna Ivanovna a kondíciók megsemmisítése után elsőként Nagy Péter után teljhatalmú cárnőként uralkodott, Nagy Katalin pedig a TAB kudarca után személyesen vette kézbe a népboldogítását, „legiszlománija”⁷⁰ keretében. Így személyesen alkotta meg a törvényeket, az ahhoz szükséges végrehajtási utasításokat, és biztosította pénzügyi fedezetüket, ilyen értelemben klasszikus felvilágosult abszolutista uralkodónővé vált, aki a „népért, a nép nélkül” elv alapján irányította birodalmát – mert hát a néppel közösen nem ment.

Hatalommegosztás de facto- de jure helyi szinten

Oroszországot helyi szinten továbbra is a nagy-péteri reformok által kialakított kormányzóságok irányították, amelyek a regionális hatalom tényleges és jogi kifejeződésinek egyidejűleg tekinthetők. A kormányzósági szisztémához elsőként Nagy Katalin mert hozzányúlni 1775-ben, amikor kiadta „Határozatok a kormányzóságok megreformálásról” szülő rendelkezését.⁷¹ Ez az

---

⁶⁹ KAMENSZKIJ 2000, 241.

⁷⁰ KAMENSZKIJ 2000, 246.

⁷¹ NIEDERHAUSER 1997, 288.

intézkedés mind a helyi, mind a kormányzósági igazgatásra vonatkozott, és hatását mi sem mutatja jobban, mint hogy első része 1860-ig, a második egészen 1917-ig érvényben maradt.

Az új struktúra kialakításánál Katalin *egységes birodalmi szempontokban* gondolkodott: 3-400 ezer lakosú területi egységeket vett alapul, a területek kijelölésénél semmiféle etnikai, vallási, vagy történelmi tradíciót nem vett figyelembe, nyilvánvaló volt az *egységes állammá történő szervezés szándéka*.⁷² Az ily módon megreformált kormányzóságok élére *főkormányzót* nevezett ki, mellette kiépítette a *kormányzósági igazgatást*. A kormányzóságokat 20-30 ezer lakosú *járásokra* tagolta, élükre *járásbíró*t és *előljáró*t nevezett ki. A kormányzóságok területén lévő városok felügyeletére kormányzósági magisztrátusokat hozott létre, a városok részére pedig lehetővé tette a helyi magisztrátusok választását.⁷³

Az *egységes birodalmi struktúra* – egyébként más európai uralkodók, pl. II. József által is követett gyakorlatába illeszthető – *Ukrajna betagolásának kérdése*.⁷⁴ 1764-ig Ukrajnának ugyanolyan tartomány volt, mint pl. Finnország, ugyanakkor történelmi helyzetéből fakadóan számos privilégiumot élvezett: az élén hettmán állt, megmaradtak az egyházi tulajdonú földek, a zömében mobil parasztság könnyen kitért az adó elől, nem tartottak a katonai sorozásokat, nem ellenőrizték a külföldre irányuló kereskedelmet. Mint Katalin a Szent Szinódus főügyészének írt levelében kifejti, Ukrajnának ugyanolyan hasznot kell hoznia, int bármely más tartománynak, ezért bevezetik az orosz közigazgatási rendszert, és alávetik a birodalomnak.⁷⁵ A programot a Kis Oroszország Kollégium vezetője, *Rumjancev* Ukrán Kormányzói minőségében hajtotta végre; felszámolta a kozák szabadcsapatok maradékait, bevezette az oroszországi adminisztrációs és adórendszert, röghöz kötötte és megadóztatta jobbágyokat, eltörölte a hettmánus intéz-

⁷² KAMENSZKIJ 2000, 248.

⁷³ NIEDERHAUSER 1997, 288.

⁷⁴ KAMENSZKIJ 2000, 228-229.; VARGA 1993, 16-17.

⁷⁵ KAMENSZKIJ 2000, 228.

ményét, lezárta a határokat.⁷⁶ Az intézkedés egyébként a „*Katalini paradoxon*” lényegét is segít megérteni: a szavaiban, leveleiben és számos szociális intézkedésében, vallási toleranciájában oly felvilágosult uralkodónő kőkemény despota, ha az Orosz Birodalom érdekeiről van szó, az állam érdekeit, az államrezont, habozás nélkül a széplelkű eszmék fölé helyezi.

1785-ben születésnapján a nemességnek *adománylevelet* nyújtott át, amelyben létrehozta a *kormányzósági és a járási nemesi gyűléseket, mint a helyi hatalommegosztás új fórumait*.⁷⁷ Az adománylevél amolyan igazi „katalinos” volt, számos látványos kedvezmény és gesztus mellett csapdát rejtett magában: egyrészt most hagyta jóvá II. Péter 1762-es rendelkezését a nemesség állami és katonai szolgálat alóli felszabadításáról, és kiegészítette ezt azzal, hogy nemest csak bíróság foszthat meg nemesi címétől, s az is csak főbenjáró bűn esetében. A nemest tilos testi fenytésnek alávetni, csak ha már megfosztották nemesi rangjától. A nemesi földeket szerzett és örökölt földekre osztotta, az örökölt földek akkor is a család tulajdonában maradtak, ha az illető nemes bűnt követett el. Az adománylevél kijelentette, hogy a nemes nemcsak a földet birtokolja, hanem annak természeti kincseit is; jogot kaptak ezen kívül gyár és üzem alapítására falvaikban, házaikba katonaságot nem szállásolhattak be, és természetesen továbbra is mentesek voltak az adó alól. Másrészt azonban a fenti jogok egy része már korábban is alapvető nemesi jog volt, ám most az „uralkodói adománnyá” vált. *A Katalini csapda* lényege abban rejlett, hogy bár az állami szolgálat kötelező jellege az adománylevél szerint megszűnt, ha valaki nem vállalta, akkor elvesztette a kormányzósági és járási nemesi gyűléseken a szavazati jogát, azaz kikerült a nemesi társadalom közösségéből. *Így Katalin úgy erősített meg régi jogosultságokat, és adott újakat, hogy az új lehetőségek gyakorlásának a jogán a nemes visszakényszerült a régi szolgálatba, vagy kiközösítette magát.*

---

⁷⁶ FONT – VARGA 2006, 176-177.

⁷⁷ NIEDERHAUSER 1997, 289.

II. Katalin új prikázokat is alkotott, ezek azonban nem a köz-igazgatás, hanem a *szociális kérdés* tárgykörébe tartoznak. A *szociális és beteggondozó prikáz* feladata az iskolák, a kórházak, a szegény és lelenházak, az elmeógyógyintézetek kezelése volt. Rendelkezése azért érdemel feltétlenül említést, számos tekintetében messze meghaladta korát, és olyan módon írta elő létrehozásukat és működésüket, ahogy csak a huszadik század végén, illetve a huszonegyedik században gondolkodunk. Nevezetesen nemcsak azt rendelte el, hogy kórházat kell alapítani, hanem megmondta, hogy az hol legyen, hány ágynak és orvosnak, gondozónak kell benne lennie, sőt leírta, hogy hogyan kell egy beteget ápolni, stb. és mindezek mellett természetesen a szükséges forrást is a feladat mellé rendelte. Ezt a fajta komplex, követő eljárást, amelynek minden elemében konkrét előírásoknak kell megfelelnie, *ma minőségbiztosításnak* nevezzük.

Kormányzati infrastruktúra

Központi kormányzat

Tárgyalt korszakunkban az államügyek intézése 1725-és 1730 között a *Legfelsőbb Titkos Tanács*, majd felszámolása után a korábbi hagyományoknak megfelelően a *Szenátus*, illetve a *kancellár* kezében volt, szerepet játszottak még benne a *főügyészi hivatal* és a *kollégiumok* is. Hatáskörük, felépítésük a század középső részében nem sokat változott, I. Erzsébet kísérelt meg létrehozni egy „*legmagasabb udvari konferenciát*”, amelynek jogosítványai a külügyekre és hadügyekre terjedtek ki, ezt azonban III. Péter megszüntette, és helyette a „*legmagasabb császári tanácsot*” hozta létre, amelynek szintén elsősorban a hadügyek tartoztak a feladatkörébe. II. Katalin bár a Panyin gróf által javasolt „*állandó császári tanács*” ötletét elvetette, később mégis létrehozott egy udvari tanácsot 1768-tól, mint az uralkodó mellett működő hangsúlyozottan tanácsadó szervezet, amelynek a törvények és állami jogszabályok megvitatása

volt a feladata, ez egyúttal a szenátus jelentőségének csökkenését is jelentette.⁷⁸ A szenátushoz, ehhez a nagy hagyományokkal rendelkező testülethez Nagy Katalin csak kései rendelkezései egyikében nyúlt hozzá. 1787-ben a szenátust a végrehajtó hatalom legfőbb eszközévé tette, (kormányzó szenátus) de egyben ez lett a legfőbb belpolitikai fórum is. Működése 4 ügyosztályra tagolódott, és mellette párhuzamosan egy „Legfőbb Ítélető Tábla” működött, 3 ügyosztállyal. Az első a jogalkalmazást felügyelte, a második a legfőbb büntetőbíróság, a harmadik a legfőbb becsületbíróság szerepét töltötte be. A szenátus és az udvari tanács mellett II. Katalin is a kollégiumokra, a főügyészre, a kancellárra, illetve a főkormányzókra támaszkodott.

Politikai ügyekben a *Titkos Kamara, másképpen Titkos Expedíció* nyomozott, ez volt Nagy Péter azon vívmánya, amelyhez III. Péter kivételével egyetlen uralkodó sem nyúlt. Katalin helyreállította a volt férje által megszüntetett, akkor még *Titkos Kancelláriának* nevezett testületet, és kivonta a szenátus ellenőrzése alól.⁷⁹ Uralkodása alatt az ügyek száma jelentősen csökkent, és a feltárt esetekért kirótt büntetések is egyre enyhébbek lettek, itt sokat segített Katalin felvilágosult gondolkodása; volt, hogy büntetlenséget biztosított olyan estekben, amikor elődei súlyos büntetéseket szabtak volna ki. (Pl. valaki Krisztusnak képzelte magát és feljelentették, stb.)⁸⁰

Kormányzati infrastruktúra

Helyi kormányzat

Katalin a Birodalom közigazgatását 1775-ben reformálta meg, ennek legfontosabb eleme, a már említett *kormányzósági reform* volt. A korábbi 20 egység helyett 51 újat hozott létre, a hata-

---

⁷⁸ ZUTYISZ 1964, 635.

⁷⁹ HELLER 1996, 353.

⁸⁰ KAMENSZKIJ 2000, 202.

lommegosztásnál már tárgyalt szempontok szerint.⁸¹ A kormányzóságok élén álló *főkormányzók* közvetlenül az uralkodónak feleltek, hivatalból tagjai voltak a szenátusnak, ülésein azonban csak esetlegesen, szentpétervári tartózkodásaik alkalmával vehettek részt, a kormányzóságokon belül azonban teljhatalmuk volt. Az adminisztrációt a reform lényegében 5 *hatóságra* tagolta: az első volt a már korábban szintén említett *kormányzósági gyűlés*, amelyen a terület nemesei vehettek részt. A másik testület a *kamara*, amely az állami pénzügyeket, tehát elsősorban az adóbehajtást, valamint az adott kormányzóság területén lévő állami birtokok ügyét intézte. A *főbíróság*, az adott kormányzóság területén lezajlott perek fellebbviteli fórumaként működött, értelemszerűen e két utóbbi testület tagjainak többségét is a nemesek alkották, de itt már polgári származású személyek is lehetőséget kaphattak. Az angol mintára (Courts of Equity) létrehozott *lelküismereti bíróság* a beszámíthatatlannak nyilvánított emberek, valamint az egyéb hatóságok feladatkörébe nem tartozó ügyekkel foglalkozott. A *közjóléti hivatal* hatásköre a kórházakra, börtönökre, menhelyekre, iskolákra terjedt ki. Az első három testületet nemesek vezették, a csekélyebb jelentőségűnek ítélt utóbbi kettő élén polgári származású személy is állhatott, akik a rendek választása alapján nyerték el tisztségüket. Mind az 5 hatósághoz *hivatali apparátus* is tartozott, ennek is lehettek nem nemesi származású tagjai, a vezetőjük azonban minden esetben nemes kellett, hogy legyen. A rendenkénti választásban a terület kereskedői, városi lakosai mellett az állami parasztok is részt vehettek, sőt elvileg tisztséget is kaphattak.

A *bíraskodást* a felvilágosodás elveinek megfelelően országos és területi szinten elválasztották a közigazgatástól, de a kerületektől lefelé a két ágazat összefonódása megmaradt. A kerület legfontosabb városában *háromtagú nemesi bíróság* működött, amelynek tagjait a nemesek választották maguk közül, de hatásköre az ítélezésen kívül a közigazgatásra is kiterjedt. A városi lakosok fölött első fokon a *városi magistratus* ítélkezett

---

⁸¹ NIEDERHAUSER 1997, 288.

és vitte a város ügyeit, az állami parasztnak dolgait pedig *intézőség*, ún. *raszprava* intézte. A nem kizárólag nemesi tagokból álló bíróságok megválasztása rendszerként történt, az egyes bírák saját rendjük dolgaiban intézkedtek és ítéleztek. A közigazgatás négy szintűsége mellett az ítélezés négy szintűsége is fennmaradt: a kerületi bíraktól a kormányzóságiakhoz, onnan a kormányzósági főbírósághoz lehetett fellebbezni, végső jogorvoslati fórumként pedig a szenátus működött.⁸² Az ítélezés szerkezeti rendszerén túl megváltoztatták a *jogalkalmazás gyakorlatát* is, szintén felvilágosult, elsősorban angol hatást mutat, hogy ha valakit letartóztattak, akkor három napon belül ki kellett hallgatni, és közölni vele, hogy mi ellene a vád.

Katalin 10 évvel a közigazgatási reform után kelt, már említett nemesi kiváltságlevelében konkretizálta (minőségbiztosítás!) a kormányzósági nemesi gyűlések feladatait, nem bízva azt a helyi nemességre. A testület maga választotta meg lengyel mintára *marsallját* és tisztségviselőit, a választást azonban a kormányzó erősítette meg. A tisztségek elnyerésére a vagyonos nemeseknek, a magas rangú katonatiszteknek és a már korábban magas állami hivatalt elérteknek volt esélyük, azaz ők rendelkeztek *passzív választójoggal*. A hivatalt elnyerők a nemességhez hasonlóan személyes adómentességet kaptak. Állami, kormányzati ügyekben a kormányzósági gyűlés javaslataival közvetlenül az uralkodóhoz fordulhatott, ehhez nem volt szükséges az uralkodó jóváhagyása.

II. Katalin a *városok, és a városok irányításának kérdését* a nemességhez hasonlóan adománylevelében rendezte 1785-ben, ebben a városlakók helyzetét a dvorjanyinokhoz (udvari nemesség, nemesség) kívánta közelíteni.⁸³ A város lakói alkotják a *városgyűlést*, amelyet a nemesi gyűlésekhez hasonlóan jogi személyiséggel ruházott fel. Szavazati jogot csak a tőkével és tulajdonnal rendelkező polgárok kaptak, belőlük kívánta Katalin megformálni francia mintára a harmadik rendet. Privilegiumaikat a nemesekéhez tette hasonlóvá, fölöttük is csak pol-

---

⁸² NIEDERHAUSER 1997, 288.

⁸³ NIEDERHAUSER 1997, 289.

gárokból álló bíróság ítélkezhetett és vagyonukat csak főbenjáró bűn esetén vesztették el. A városi társadalmat 6 osztályba tagolta, az első 3 számított kiváltságosnak. A városlakók választották a *városi dumát*, ez pedig megválasztotta a 6 *szavazatos dumát*, amelybe minden osztályból egy tag került. (Nagyjából megfelel a nyugat európai államok nagytanács-szenátus gyakorlatának) a városok élén a *városfő* (vagy városvezető – gradonacsalnyik) állt, aki felügyelte a rendet, a kereskedelmi és céhszabályok betartását, valamint felelt az építmények állapotáért. Griffith amerikai történész szerint a felvilágosult államnak az újkorban ez volt az elképzelése a jogállamról, a korabeli értelemben vett helyi alkotmányról.⁸⁴

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a 18. század végére, Nagy Katalin korára, a kormányzati infrastruktúra – közigazgatás, igazságszolgáltatás, hivatali rendszer – súlypontja a központi hivatalok felől a helyi, bizonyos önkormányzati elemeket is felmutató rendszer irányába tolódott el, az uralkodónő határozott politikai elképzelésének megfelelően. Ennek kedvező hatása volt a társadalomra és a jogfejlődésre, pl. jelentősebb parasztmegmozdulásra Pugacsov után egészen a 19. század végéig nem került sor.

---

⁸⁴ Idézi: KAMENSKIJ 2000, 255.

Irodalom

Szövegek, dokumentumok:

- BEBESI 1997 = BEBESI György (szerk.): A Pétervári Oroszország története. Válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához. JPTE, Pécs - Szekszárd, 1997.
- SZVÁK 1989 = SZVÁK Gyula (szerk.): Furkósbottal Európába? I. Péter: érvek, ellenérvek. Új Génius, Bp. 1989.

Feldolgozások:

- AKSZAKOV 1997 = K. Sz. AKSZAKOV: *Az orosz történelem alapelveiről*. In: BEBESI 1997, 22.
- ANYISZIMOV 2002 = SZVÁK Gyula - Jevgenyij ANYISZIMOV = *IV. Iván - I. Péter*. Pannonica, Fekete - Fehér sorozat, Bp. 2002.
- BEBESI 1999 = BEBESI György: *A feketeszázak*. Magyar Ruszisztikai Intézet, Ruszisztikai Könyvek VI. Bp. 1999.
- BEBESI 2002 = BEBESI György: *Oroszország ázsiai gyarmatainak megszerzése*. In: *Anyországok és (volt) gyarmataik. Afrika - Amerika - Ázsia*, Universitas Munkacsoport. Szerk. SZABÓ Lorand - ÖLBEI Tamás - WILHELM Zoltán. Pécs, 2002. 125-136.
- BEBESI 2002a = BEBESI György: *Orosz gyarmatosítás a 19. században*. In: *IPF Tanszéki Közlemények 5. Kötet*, Szekszárd, 2002. 37-50.
- BEBESI 2007 = BEBESI György: *Orosz Birodalom, 1725-1801*. In: SASHALMI szerk. 2007. 261-277.
- BEBESI - SPANNENBERGER 2003 = BEBESI György - Norbert SPANNENBERGER: *A cári Oroszország balkáni törekvései és a pánszláv eszme a XIX. században*. In: *Ablak a Balkánra*. Szerk. SCHULLER Balázs. Pécs, 2003. 15-33.
- FONT - VARGA 2006 = FONT Márta - VARGA Beáta: *Ukrajna története*. Szegedi Egyetemi Kiadó, JATE - Press, Szeged, 2006.

- HELLER 1996 = Mihail HELLER: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris, Europica Varietas, Bp. 1996.
- KAMENSZKIJ 2000 = Alexandr KAMENSZKIJ - NIEDERHAUSER Emil: *Nagy Katalin - Mária Terézia*. Pannonica, Fekete-fehér sorozat, Bp. 2000.
- KENNEDY 1992 = Paul KENNEDY: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Akadémiai, Bp. 1992.
- NIEDERHAUSER 1997 = FONT Márta - SZVÁK Gyula - NIEDERHAUSER Emil -KRAUSZ Tamás: *Oroszország története*. Maecenas, Bp. 1997.
- NOSZOV 1980 = N. J. NOSZOV (szerk.): *A Szovjetunió története*. I. Kötet. Kossuth - Progressz, Budapest - Moszkva, 1980.
- PANKRATOVA 1950 = A. M. PANKRATOVA (szerk.): *A Szovjetunió története*. Szikra, Bp. 1950.
- POLGÁR 2007 = POLGÁR Tamás: *Lengyelország, 1725-1800*. In: SASHALMI (szerk.) 2007 = SASHALMI Endre: *„Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000-1800. Intellektuális-történelmi konstrukciók vagy valós történelmi régiók?* Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 4. Pécs, 2007.
- SASHALMI 2007 = SASHALMI Endre: *Bevezetés. „Európa”, „Kelet-Európa” és a „Balkán” mint intellektuális történelmi konstrukciók*. In: SASHALMI szerk. 2007. 1-10.
- SASHALMI 2007a = SASHALMI Endre: *Szemponrendszer - Kronológiai Metszetek*. In: SASHALMI (szerk.) 2007. 11-16.
- SASHALMI 2007b = SASHALMI Endre: *Konklúziók*. In: SASHALMI (szerk.) 2007. 395-402.
- SASHALMI-VARGA 2007 = SASHALMI Endre - VARGA Beáta: *Oroszország-Ukrajna 1654-1725*. In: SASHALMI (szerk.) 2007. 228-260.

- SZILI 2005 = SZILI Sándor: *Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban*. Magyar Ruzsisztikai intézet, Ruzsisztikai Könyvek XIV. kötet, Bp. 2005.
- SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002 = SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil: *A Romanovok*. Pannonica, Bp. 2002.
- VARGA 1993 = VARGA Lajos: *Ukrajna*. Magyar Ruzsisztikai Intézet, Szovjet Füzetek, VII. Bp. 1993.
- ZUTYISZ 1964 = J. J. ZUTYISZ (szerk.): *Világtörténet*. V. kötet. Kossuth, Bp. 1964.

**A FEKETESZÁZAS SZÉLSŐJOB
HATALOMFÖLFOGÁSÁNAK ÉS HATALOMHOZ
VALÓ VISZONYÁNAK NÉHÁNY VONÁSÁRÓL
A 19-20. SZÁZAD FORDULÓJÁN¹**

Az orosz politikai ultrakonzervativizmus nem egységes nézetrendszer, hanem olyan szellemi-ideológiai áramlatok, gondolatok és nézetek összessége, amelyet a feketeszázas szélsőjobb gyúrt a 19-20. század fordulóján korántsem koherens rendszerré. Az általa felhasznált gondolati panelek egy része még az 1820-as években született, s jó néhány közülük még az 1920-as években is jelen volt, és a sztálini nemzeti bolsevizmus részévé vált. Az irányzat egyaránt merít a kincstári népiségből és *Magnyickij* eurázsiai gondolatrendszeréből, gyakorta felhasznál „klasszikus” szlavofil tanokat, sok esetben csak jelszószerűen s nem azok eredeti értelmében, felbukkannak benne, államellenes anarchista gondolatok és az „obscinszocializmus” teóriája, a neoszlavofilizmusból főként az Európa és intézményellenesség jön át belőle. Egyes nézetei a nemesi likvidátor szabdkömvességekben, mások a vallásból fokozatosan német hatásra fajivá váló antiszemitizmusban gyökereznek, de a rendőrszocializmus mérsékelt antikapitalizmusa sem idegen tőlük.

Valamennyi elem lényege, hogy a cári önkényuralom fenntartásnak ideológiai szándéka szülte szintézisüket, ez jelenti egyben konzervatív voltukat is, hiszen a modern „szmuta” korában a trón megmentésére szerveződő szélsőjobbnak szüksége volt

---

¹ Az ideológiatörténeti tanulmány eredetileg 2001-ben jelent meg „Az orosz ultrakonzervatív hatalomfelfogás néhány eleméről” címmel, a PTE BTK Kelet-Európa története és kultúrája Kutatási Központ Kelet-Európa és Balkán tanulmányok című sorozatának első kötetében, egy abban az évben rendezett pécsi nemzetközi történészkonferencián elhangzott előadás szerkesztett változataként. Jelen írás az eredetinek javított, kis mértékében módosított, újraszerkesztett, kiegészített változata. A megváltoztatott cím jobban tükrözi a tanulmány tartalmát.

egy olyan *egyszerű* ideológiai háttérre, amely mögé a monarchista tömegek felsorakoztathatók voltak. Konzervativizmusuk tehát elsősorban monarchizmust jelent, „ultraságuk” pedig a cárizmus megmentéséért alkalmazott *eszközök korlátlanságát* jelenti elsősorban. Miután pogromista-terrorista eszközökkel sikerült az első orosz forradalom elfojtásában közreműködniük, az azt követő konszolidáció már nem valamennyi pártjuk és szervezetük számára volt elfogadható. Ezért a Június Harmadiki Monarchiában az irányzat kettéválik egy mérsékelt, alkalmazkodó szárnyra, a *baszkovistákra*,² amely képes a korlátozott alkotmányos monarchiát, mint létező realitást elfogadni, s amely majd fokozatosan egybeolvad az első forradalom októbristáival, birodalmi nacionalistával és gyakorlatilag kormánypártként tölti be a hatalom támaszának szerepét, és egy ultraradikális magra a *dubrovínistákra*, amely a sztolipini konszolidációt az orosz állameszmény elárulásának tartja, s amely magával a félpárlamentáris monarchiával is szembekerül, és jobbról támadja azt.

Az 1917-es forradalmat követő polgárháborúban valamennyi konzervatív erő újból egyesül a közös cél, a bolsevikok legyőzése érdekében. Ekkor a tradicionális monarchista értékrend már olyan vonásokkal egészül ki, illetve módosul, amelyek a huszadik századi totalitáriánus rendszereknek lesznek elsősorban jellemző sajátosságai (korporativitás, katonai diktatúra, rohambrigádok stb.). Az önkéntes hadsereg veresége után az ismét radikalizálódott jobboldal emigrációba szorul, és ott tartja életben monarchista ambícióit, egy másik része pedig egy érdekes metamorfózison keresztülmenve betagoódik a szovjet rendszerű birodalmi logikába és hatalomfilozófiába.

Jelen tanulmány az orosz politikai konzervativizmus hatalomfelfogását a századfordulón szerveződő ultrakonzervatív-

---

² Az elnevezés székházuk helyéről, a „Baszkovszkaja ulica”-ról származik, de vezérük, Jevgenyij Nyikolajevics *Markov* (Markov II.) után hívták őket „*markovistáknak*” is, s mivel ahhoz, hogy a félpárlamentáris rendszert elfogadják, eredeti 1905-ös programjukat fel kellett adni, az ő szóhasználatukkal meg kellett újítani, ezért a kortársak leggyakrabban „*obnovlenistáknak*”, megújítóknak hívták őket.

vok interpretációi alapján vizsgálja, amely lényegében változatlan maradt egészen a feketeszázasi mozgalom bukásáig, legfeljebb új elemekkel és érvelési technikákkal egészült ki a „végjáték”, a polgárháború közel 5 éve alatt. Éppen a fentiekből fakadólag a szélsőjobboldali pártok programírót az elmúlt 80-100 év gondolatiságából legfeljebb az érdekelte, ami az 1905-ös körülmények közepette „könnyen emészthető” és a cárizmushoz hű tömegek számára mozgósító erejű lehetett.³ Ebből fakad nézeteik gyakran önellentmondó eklekticizmusa, amely ugyanakkor kétségkívül nagyszabású kísérlet arra, hogy a 19. század monarchista, vagy monarchizmus megmentésre alkalmasnak tartott nézeteit szintetizálja. Felfogásuk nem összegyűjtött és rendszerezett elméleti igényű munkákban, hanem pártprogramokban, brosúrákban, sajtócikkekben öltött testet, s ezek alapján rekonstruálható csak.

A hatalom eredete és jellege

Az orosz politikai gondolkodás jobboldali irányzatának viszonya a hatalomhoz merőben más, mint akár a nyugatos liberális irányzaté, vagy az európai államok többségének hatalomfelfogása. Az első és egyben egyik legjelentősebb különbség a *hatalom eredetében* ragadható meg. Az ultramonarchisták szlavofil indíttatásból vallják, hogy a nyugati európai társadalmak sajátosságai, államrendszerük torzulásai, vallásháborúik és más diszfunkcióik a rendszer genezisékor már létrejöttek azáltal, hogy ott az államok *erőszakkal, hódítás* útján alakultak ki. Az antik civilizációt magába ötvöző Rómát a hódító germán törzsek erőszakkal foglalták el, így a nyomában létrejövő államo-

---

³ Jelen tanulmány nem érinti a feketeszázasi szélsőjobb egyik legfontosabb teoretikai sarkkövét, az *antiszemitizmust*, egyrészt mert az egy külön tanulmány témája lehetne, másrészt vállalt feladatának megfelelően kizárólag a hatalomról vallott fölfogásra, illetve a hatalomhoz és annak intézményeihez való viszonyra koncentrálok. Így nem tárgyalja a feketeszázasi történetének néhány rendkívül sajtószerű és jellemző, témánk szempontjából azonban irreleváns vonását, pl. a pogromokat, politikai gyilkosságokat stb. sem.

kat azok lakossága kényszerűségből, alávetettként fogadta el.⁴ Minden társadalmi mozgás arra irányul koncepciójuk szerint, hogy ezt az eredendő alávetettséget enyhítsék, illetve módosítsák. Ezért alkotnak Nyugaton olyan intézményeket, amelyek mintegy védelmet, garanciákat jelentenek a polgárnak az állammal szemben, azért hoznak az egyén szabadságát biztosító törvényeket stb.

Minderre az orosz civilizációnak nincs szüksége, hiszen itt a hatalom teljesen más logikával alakult ki; nem erőszakos hódítás, hanem *békés behívás* révén,⁵ így az állam és a társadalom viszonya ab ovo más. Az orosz nép a varég, feltehetőleg norvég zsoldosvezér behívásával maga fogadta el önként a létrejövő államhatalmat, sőt aktívan közreműködött annak megteremtésében. Ebből következőleg viszonya is teljesen más kell, hogy legyen hozzá, mint nyugat-európai sorstársainak. Az orosz történelmet elkerülték a vallásháborúk és más belső társadalmi kataklizmák, ennek nyilvánvaló oka, hogy az orosz lakosság tisztelettel, sőt alázattal viseltetik a monarchia intézménye iránt s az államot nem ellenségének, szükséges rossznak, hanem olyan intézménynek tekinti, amelynek elsődleges feladata a lakosság boldogulását szolgálni. Ennek a funkciónak a legfőbb letéteményese maga az uralkodó, akit egészen különleges kötelék fűz az „Ő népéhez”.

Az érvelésben feltűnő, hogy mennyire emlékeztet az európai felvilágosodás teóriáira, akár *John Lock* társadalmi szerződése, akár *Jean Jacques Rousseau* népfelség elve gondolatrendszerével vetjük össze.⁶ Az orosz konzervatív gondolkodás bármennyire is hadakozik Európa ellen, mindig merít annak főbb szellemi irányzataiból, azonban oly módon hogy az egyes gondolati struktúrákat saját elképzelései szolgálatába állítja. Adott esetben a szellemi mag azonos: egy közösség valakire, egy uralkodóra ruházza az állami jogok gyakorlását, így el kell fogadnia a későbbiek során, az ügyek intézése érdekében,

⁴ Vehető erre: AKSZAKOV 1889, 11-15.; 16-23. Magyarul: BEBESI 1997, 19-20.

⁵ BEBESI 1997, 19-20.

⁶ Vö.: KŐPECZI 1986, pl. 51-54.

mint hatalmi tényezőt maga fölött. Míg azonban az európai gondolkodás ezt a teóriát annak érdekében dolgozta ki, hogy bizonyítható legyen a királyok „földi eredete” és megfosszák őket szentesített mivoltuktól, valamint világosan levezessék, hogy annak a közösségnek, amely valakit maga fölé emelt, joga van ezt a valakit visszahívni, beszámoltatni, vagy akár – Rousseau-nál – felelősségre is vonni, amennyiben a közösség ellenében használja fel a közösség által ráruházott hatalmát. Ezzel szemben a monarchista teória kizárólag a hatalomnak történő *önkéntes alávetés* gondolatáig jut el, a gondolati rendszer lényegét jelentő, a közösség jogait megfogalmazó, ebből fakadó levezetést egyszerűen „elfelejtik”. *Ennek következtében egy polgári szabadságfilozófiából egy autokratikus uralmi rendszer ideológiája válik.*

Utaltunk rá, hogy az orosz uralkodót egy egészen különleges, *spirituális* kötelék fűzi alattvalóihoz. A Kijevi Rusz a kereszténység keleti, ortodox változatát vette föl, amely nevének megfelelően sokkal inkább betű szerint értelmezi az Írást, dogmatikája konzervatív, s ebből fakadólag egy sokkal átéltebb, mélyebb lelki tartalmú, ugyanakkor kizárólagosságra törekvő, más keresztény irányzatokat eretnek eltévelyedésnek tartó vallási rendszer jött létre. Maga a pravoszlávia kifejezés is, az ortodoxia orosz változata *igaz hitet* jelent. A szlavofil tanítás szerint a nép és az uralkodó szoros lelki közösségbe összeforrva él, ezt a közösséget maga a pravoszláv egyház fonja és tartja fenn a maga spirituális eszközeivel.⁷ Ahogy ezt a klasszikus szerzők közé tartozó *Homjakov* megfogalmazta: „Az egyház nem tekintély számunkra, hiszen a tekintély külsőség... az egyház maga az igazság, a lelkek köztársasága”.⁸ Ily módon, interpretáltak a feketeszázas szerzők, nyilvánvaló egy esetleges hatalomellenes megnyilvánulás a lelki testvér, és saját közössége elleni fellépésnek is tekinthető, s innentől nemcsak államhatalmi, hanem egyházi eszközökkel is üldözendő.

---

⁷ LEPAHIN 1993, pl. 58-59.

⁸ HOMJAKOV 1861, 237.

Oroszországot járó utazóknak gyakran feltűnt, hogy a muzsikok milyen gyakran vetnek keresztet, és szinte szüntelenül hajlonganak. Minden parasztnak a maga „izbuskájában” (kunyhójában) rendelkezésére állt egy „krasznij ugalok” – („szép sarok”) – bármennyire szegény volt is, ahol szigorú rendszerességgel végezte el a klérus által előírt és a hit által megkövetelt szertartásait.⁹ Az ortodoxia több volt, mint pusztán vallási tanítás, a hétköznapi életet átható, az egész életmódot, viselkedést, viszonyrendszert alapvetően meghatározó norma és értékmutatóként működött, és ennek a hierarchiának a csúcán maga az uralkodó állt. Ezt a kötődést és szokásrendszert maximálisan igyekeztek a szélsőjobb világi és egyházi teoretikusai /Sulgin, Iliodor/ kihasználni a monarchista érzelmű cárhű tömegek mobilizációjakor.¹⁰

A hatalom intézményei és viszonyuk a társadalomhoz

Az orosz konzervativizmus eszmerendszerében a hatalom európai és orosz intézményi struktúrájához való viszonyt döntően meghatározta annak kialakulásáról és spirituális jellegéről vallott felfogásuk. Mivel a szláv történelmi tradíciók szerint a *cárok abszolút és kizárólagos hatalommal* rendelkeznek az állam felett, ezért elképzelhetetlen, hogy bármely intézmény vagy testület korlátozza hatáskörüket „döntési szabadságukat”. Az isten kegyelméből uralkodó despota csak lelkiismerete szavát köteles követni és kizárólag Isten előtt felel tetteiért. Ebből fakadólag *a monarchista gondolkodásmód csak olyan intézmények létjogosultságát ismeri el, amelyek tanácsadó jellegűek, véleménynyilvánító fórumok, és semmilyen módon nem hoznak az uralkodóra nézve kötelező testületi döntéseket.* Ezen intézmények sorában első helyen áll a *Zemszkij Szabor*, az Országos Gyűlés, amely a „föld nemeseinek” tanácsadó testülete és

---

⁹ HOMJAKOV 1861, pl. 86.

¹⁰ Vö: ILIDOR 1907.

konzultációs terepe.¹¹ A különböző kormányzóságok nemesi gyűléseinek már lehet döntési jogköre is, helyi kérdésekben és akkor, ha azokat az uralkodó által kinevezett kormányzó jóváhagyja. Minél lejjebb haladunk az intézményi piramisban, úgy kapnak a helyi testületek, a „volosztyok” (járási gyűlések) egyre nagyobb döntési hatáskört, míg a falusi MIR szervezet első pillantásra teljes önállósággal bírt. A Zemszkij Szabor története során szükségből, szabályt erősítő kivételként egyszer működött valódi hatalmi szervként, amikor a „szmuta” az orosz történelem zavaros időszakának, a lengyel áltrónkövetelők periódusának vetett véget azzal, hogy „Isten akaratából” 1613-ban soraiból való orosz bojár, Mihail Fjodorovics *Romanovot* emelte a cári trónra, utána azonban azonnal le is mondott és jogait újólag a frissen megválasztott uralkodóra ruházta.¹²

Mindennek következtében az orosz monarchista gondolkodók értetlenül nézték és indulatosan utasították el a nyugateurópai intézményrendszert. *„A nép érdekeit jobban tudja képviselni egyszemélyben az örökletes monarcha, mint 500 kisonarcha, akiket 3-5 évre választanak”* – írta a századfordulós jobboldali sajtó egyik vezető orgánumának a Ruszkij vesztnyik-nek (Orosz Hírnök) a publicistája a nyugati mintájú parlamentre utalva.¹³ *„A többpártrendszerű parlamentekben mindig azé a hatalom, akinek kevesebb a lelkiismerete, vastagabb a zsebe és minél nagyobb az arcátlansága”* fogalmazott az Orosz Emberek Szövetségének programja 1905 tavaszán.¹⁴ Másutt úgy érveltek, hogy az ilyen jellegű „népképviselési intézmények” nevükkel ellentétben *„sohasem az egész nép, hanem az őket megválasztó pártok szűk*

¹¹ Pl. az OROSZ MONARCHISTA PÁRT Kiáltványa a MOSZKOVSZKIJE VEDOMOSZTYI (Moszkvai Közlöny) 1905 május 18-i számában: *„...A leghatározottabb módon elutasítjuk a választott intézmények bármely formáját, amely a népképviselés veszélyét hordozza magában”.*

¹² Vö. SZVÁK 1982, 246. vagy: FONT – SZVÁK – NIDERHAUSER – KRAUSZ 1997, 179-182.

¹³ RUSZKIJ VESZTNYIK 1905 7. sz. 357.

¹⁴ OSZTRECOV 1991, 17.

társadalmi csoportok érdekeit képviselik.¹⁵ Nem volt számukra sem értelmezhető, sem elfogadható az az európai gyakorlat, amelynek során nemesi-rendi országgyűlések, vagy akár ciklikusan választott törvényhozó testületek korlátozták az uralkodó jogkörét.¹⁶ A századforduló környékén a feketeszázak Nyugat iránti gyűlöletüket már egész szélsőséges formában fogalmazták meg. *Iliodor*, a szélsőjobboldali klerikális irracionális képviselője így szónokolt jaroszlavi híveinek 1905 őszén. „*Meg tudod e mondani, hogy élhetnek Franciaország és más államok egyeduralmi kormányzat nélkül? Kérdezlek: vajon élnek ezek? Nem, már rég meghaltak, szétbomlanak és elviselhetetlen bűzt árasztva hamar, nagyon hamar teljesen szétrohadnak*”.¹⁷

A nyugattal és annak intézményeivel szembeni ellenérzés azonban nem csupán a korlátlan hatalom melletti elkötelezettségükből, vagy zsigeri okokból fakadt. Az orosz konzervatív gondolkodás teoretikai síkon utasította el a többségi elvet, amelyre pedig a nyugati államok zöme, mint alapértékre épült. A szlavofilizmus az egyhangúság, az egyöntetű döntés elvét vallotta, amely szerint azokban a kérdésekben, amelyek nem az uralkodó kompetenciájába tartoznak, az érintetteknek teljes egyetértésben kell döntenüik, s a kérdést addig kell vitatni, amíg a konszenzus ki nem alakul.¹⁸ Az európai társadalmak többségi határozatait úgy értelmezték, hogy az mindössze a „többség diktatúrája a kisebbség felett”. Az orosz gyakorlat tökéletességére az ősi vecse hagyományokat, s az azokat folytató obscsina modellt hozzák fel nagyon gyakran példaként. Itt kétségtelenül bárki összehívhatta a közösség tagjai közül a falugyűlést, szabályok nélküli „demokratikus” vita folyt az adott probléma eldöntéséről egészen az egyetértésre jutásig.¹⁹ A múltat előszeretettel idealizáló szlavofil szerzők és epigonja-

¹⁵ *Pravije Partyii. Dokumenti i matyeriali*. Moszkva, 1998. 109-110.

¹⁶ Ahogy pl. ezt a MOSZKOVSKIJJE VEDOMOSZTYI 1905 február 5-i számában megfogalmazták: „...semmiféle követelés nem teremthet precedenst arra, hogy a nép érdekeit és véleményét bármely intézményesített formában kifejezze.”

¹⁷ SELOHAJEV 1993, 343.

¹⁸ Vö: STYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988, 13-18.

¹⁹ STYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988, 13-18, illetve 21-27.

ik pusztán arról feledkeztek meg, hogy a faluközösség sokat emlegetett önállósága kimerült az állami utasítások végrehajtásának mikéntjében, s teljességgel látszólagossá vált.

A nyugati civilizációk és hatalmi struktúrák közül az orosz politikai gondolkodás mindig azok felé orientálódott, amelyekben *önmagához hasonló mechanizmusokat, elveket* vélt felfedezni. Homjakov számára például rokonszenves volt Anglia „mert működött”. A jól szervezett, gazdaságilag dinamikus monarchia teljesítménye a konzervatív gondolkodók legjobbjait is elismerésre készítette. Tévesen azonban ezt nem a sikeresen megvívott társadalmi forradalomból, a polgárosodásból s az ezek nyomán kibontakozó ipari forradalomból vezették le, hanem az elméleties orosz gondolkodásnak megfelelően Anglia organikus fejlődéssel létrejött jogi rendszerét vették alapul, s azt állították, hogy a szigetország nagysága abban rejlik, hogy *„hű maradt hagyományaihoz, nem változtatta meg mesterségesen azokat”*.²⁰

Rokonszenves volt az orosz konzervativizmus számára az Amerikai Egyesült Államok is, bár első ránézésre nehezen lehetne két egymástól jobban eltérő kultúrkört és társadalmi-politikai berendezkedést találni. A jobboldali szerzőknek azonban tetszettek az ország méretei, dinamizmusa, kolonizációs törekvései, megújulási képessége, s főként azok a jogi elvek, amelyek kétségkívül egybeestek az orosz gyakorlat egyes elemeivel. Például párhuzamot láttak az orosz MIR szervezet egyhangú döntéshozatalra épülő közösségi mechanizmusa az *esküdtbírósi rendszer* között, hiszen itt valóban az amerikai népet képviselő 12 esküdtnek kellett „egyhangúlag” döntést hoznia, teljes egyetértés hiánya esetén nem született ítélet, akár csak egyetlen ember ellenszavazata is meghíúsíthatta az ítéletet.²¹

²⁰ HOMJAKOVOT idézi SISÁK GÁBOR és SZERGEJ FILIPPOV. In: *A megváltó Oroszország. Válogatás szlavofil gondolkodók írásaiból*. Szerk. KISS ILONA. Bp. 1992. 358.

²¹ A vonzódás a teljes egyetértésen alapuló döntések iránt más szláv népek körében is megfigyelhető. Közismert történelmi példa, hogy a Lengyel Állam történetének utolsó időszakába a „liberum veto jog” alapján működött

A hatalom eszközei és technikái

Nemcsak magához a nyugati kultúrkör által létrehozott intézményrendszerhez, hanem az Európában elterjedt hatalomgyakorlási technikákhoz és eszközökhöz is igen ambivalensen viszonyultak az orosz konzervativizmus képviselői. Nyugat-Európa össz-egészeiben fokozatosan a jogállamiság felé haladt, így ott a *törvényeknek, jogszabályoknak* kitüntetett szerepe volt az egyes társadalmak életében. (Vö. Code Civil) Az orosz gondolkodók a törvényeknek nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, hiszen *a legfőbb törvény az uralkodói akarat* volt. A „Pravda”-ra visszanyúló orosz törvénykezés és ítélkezés inkább hagyomány volt, az egyetlen európai karakterű elem az volt benne, hogy a precedenst tisztelték, ha valamire példát találtak a régi iratokban, akkor azt, ha a körülmények és a bírák akarata is úgy kívánta, akkor figyelembe vették. A 19. századi Oroszországban még mindig nem működtek folyamatosan ülésező bíróságok, az ítéletek a bírák napi hangulata, a korrupció, a körülmények és némi hagyomány alapján születtek. *Mindenki tudja, hogy igazságszolgáltatásunk a hangulat, az emésztés, és a farkasjog függvénye*²² írta naplójába Nyikityenko főcenzor 1844-ben. Az ügyvédi intézmény nem működött, a felek érdekeit jogi képzettséggel nem rendelkező ún. „ügykijárók” képviselték, akik egyszer az ítélet meghozatala előtt, majd annak meghozatala után próbáltak a bíráknál – nevüknek megfelelően – kijárni, azaz minél kedvezőbb elbánást elérni. A bírósági döntés előtt az ítélet mértékét, meghozatala után annak végrehajtási módját próbálták befolyásolni. Az ügykijárók eredményessége döntő mértékben ügyfelük anyagi lehetőségeitől függött (ez önmagában nem mond ellen a nyugati ügyvédi gyakorlatnak), ugyanis a velejéig korrupt rend-

---

nemesi országgyűlését, ahol egyetlen képviselő ellenszavazata meghiúsíthatja egy törvény megszületését. A gyakorlat anarchiához, működésképtelenséghez, és – több más tényező mellett – az önálló lengyel állam felosztásához vezetett.

²² Idézi: KÖVES 1982, 202-203.

szerben a bírák rendszerint a nagyobb baksist felajánló szempontjait vették figyelembe.

Ezt a rendszert a *konzervatív szerzők is élesen bírálták*, hiszen nem nagyon találtak rajta védhető elemet. Érvelési rendszerük két fő elem köré csoportosult. Ortodox etikai kiindulópontból egyrészt azt tanították, hogy az egyént körülvevő korlátok, szabályozások elfogadásának nem külső törvények szabta kényszerből, hanem *belső erkölcsi parancsból*, hitbéli meggyőződésből kell származniuk. Ily módon magának az egyénnek kell tisztában lennie a helyes és a helytelen fogalmával, és magának kell önként, belső meggyőződése és értékrendje alapján betartania a társadalmi együttélés hatalom által megkívánt szabályait.²³ Homjakov a következő levezetését nyújtja a problémának: *„A polgári jog puszta formalitás... ahhoz, hogy bármiféle jog érvényesülni tudjon, ahhoz erő szükséges, ahhoz, hogy ez az erő bármiféle jogi értelmet nyerjen, ahhoz az szükséges, hogy határait törvény jelölje ki... de ez a törvény ne valamiféle külső törvény, (kényszer) legyen, hanem belső törvény, amelyet az egyén önmaga ismer el magára nézve kötelezőnek. Ez pedig nem más, mint az erkölcsi kötelesség.”*²⁴ Tulajdonképpen a szlavofil gyökerű politikai konzervativizmus a főbenjáró bűnök kivételével ítélezés helyett az erkölcsi nevelés és a hit erősítését tartotta volna követendő útnak, gyakorlatilag teológiai síkra kívánta terelni a büntetést.

Másrészről itt is felhasználták leggyakrabban felbukkanó gondolati paneljüket, az *„Első Péteri törés”* teóriáját, mert az úgymond külső állami ítélezést vezetett be az egyes helyi közösségek saját igazságszolgáltatása helyébe.²⁵ Szlavofil szempontból a helyi közösségi ítélezés abszolutizált volt, hiszen úgy gondolták, hogy az illetőt saját MIR szervezete ismeri a legjobban, és nem pusztán magáról a tettéről, hanem annak lelki indítékairól, körülményeiről is világosabb képet alkothatott, mint a közösségtől független állami bíróság. Ami-

---

²³ HOMJAKOV 1992a, 84.

²⁴ Homjakovot idézi: TALÁR 1992, 338-339.

²⁵ Vö: RUSZKIJE VESZTYI. 1895. 4. sz. 288-290.

kor 1908-tól *Sztolipin* miniszterelnök a feketeszázas pogrom-szervezőknek és a politikai gyilkosságok elkövetőinek bíróság elé állítását szorgalmazta, a védekezés fentiekre épülő egyik argumentuma az volt, hogy „idegen, állami” bíróságnak nincs joga (különösen a Finn Nagyhercegség területén) az egész nép érdekében cselekvő „patrióta oroszokat” elítélni.

Szorosan összefüggött jogról és erkölcsről vallott felfogásuk szabadságeszményükkel, amellyel *a hatalom és az egyén szabadságának viszonyát* kívánták tisztázni. Első pillantásra a korábbiak figyelembevételével meglepőnek tűnhet, hogy a szlavofil indíttatásból több ízben határozottan hitet tettek az egyén szabadságjogai mellett. Ugyanakkor markánsan behatárolták azt a kört, ahol a lakosság ilyen jellegű jogai teret kaphattak. Itt szintén a teológiai indíttatású „szobornoszyt”-ből (közösségi együttlét) indultak ki, amelyen belül az egyén szabadon véleményt nyilváníthatott, állást foglalhatott, a közösséget érintő helyi döntésekben közreműködhetett, kiállhatott érdekei és akarata érvényesítése mellett.²⁶ Ez a széleskörűnek tűnő szabadsággyakorlás azonban kizárólag magára az *obscsinára*, vagy az ilyen típusú közösségre vonatkozott, (falusi gyökerű gyári munkáskollektívák) és csak azokra az ügyekre terjedt ki, amelyek a MIR szervezet kompetenciájába tartoztak.²⁷ Állami kérdésekben, hatalmi-politikai ügyekben a közösségnek nem volt illetékessége, legfeljebb véleménynyilvánítási szabadsága. „Az uralkodónak szabad a döntés, az alattvalónak a vélemény” hangzott a gyakran idézett konzervatív álláspont. Ennél a pontnál a konzervatívok gyakorlatilag az egyén szabadságát állami értelemben a *közvélemény* szerepére korlátozták. A közvélemény, az emberek közvélekedése azonban nem rendelkezik olyan eszközökkel és technikákkal, amellyel álláspontját bármely, rá nézve sérelmes döntés kapcsán érvényre tudja juttatni, pl. a mai médiákhoz hasonló módon. Ha a társadalmi közhangulat, az emberi tűréshatár átlépett egy bizonyos értéket, akkor parasztfelkelések robbantak ki, ame-

²⁶ Vö: HOMJAKOV 1992b, 247-248.

²⁷ Vö: STYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988, pl. 18.

lyek az orosz történelemben ugyanolyan pusztítók voltak, mint Európa más tájain. Korábban már láttuk, hogy a véleménynyilvánításnak sem voltak meg a valós *intézményi feltételei*, azok a MIR felett álló testületek, amelyekben a delegációs elv érvényesült (volosztvok, kormányzósági tanácsok, vagy zemsztvok) kizárólag bíraskodási és államigazgatási végrehajtási jogkörrel rendelkeztek.

Valódi szabadsággal konzervatív felfogás szerint csak minden oroszok ura, a mindenkori cár rendelkezhetett, neki viszont „semmi sem korlátozhatta döntési szabadságát.” A konzervatívok azt is figyelmen kívül hagyták, hogy az általuk oly fontosnak tartott „szabadság fórumok” kizárólag az állami szervek alá rendeltén működhettek, és mint említettük, látszólag széles döntési szabadságuk csak az állami akarat végrehajtásának módjára terjedt ki.²⁸

Ezek a kérdések szorosan összefüggnek a *hatalom helyi és területi gyakorlásának* problémakörével, illetve annak konzervatív rendszerű felfogásával. Már láttuk, és több ízben is bizonyítottuk, hogy a századforduló monarchistáinak felfogásában az obszcina modellnek meghatározó szerepe volt, hiszen annak idealizált intézményeit *össztársadalmi szinten is* követésre méltó, és az államhatalom torzulásaival szemben alternatívát kínáló modellnek tekintették.²⁹ Az orosz társadalom a 19. század közepétől, a II. Sándori zemsztvo reformtól kezdve rendelkezett a *delegáció* intézményével, azaz, az alsóbb szintű helyi testületekből képviselőket választottak a magasabb szintű területi szervezetekbe, pl. a MIR-ből a volosztvba. Ezekben azonban, mint már utaltunk rá, éppen az volt a probléma, hogy az *önkormányzatiság* a magasabb fórumokon már elveszett és ott már csak állami szempontok, illetve korlátozott bíraskodási jog érvényesülhetett. Ebben a kérdésben a jobboldali radikálisok az anarchizmus államfelfogását építették be

²⁸ STYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988, 18.

²⁹ Kivéve a sztolipini földreformot követő időszakot, amikor a „markovista” beilleszkedő szélsőjobb a tanyásgazdák (*huttornyikok*) és a faluközösségből kiválók, az *otrubnyikok* támogatására tért át az obszcina megóvásának álláspontja helyett.

nézetrendszerükbe, hiszen *Bakunyin* pl. a megsemmisítendő orosz állam helyén *obscsinák szövetségét* szeretne volna látni.³⁰ Így receptjük az *obscsina modell felsőbb irányítási szintekre történő kiterjesztése* lett volna, másképp fogalmazva, a működő állami bürokratikus intézményeket felcserélték volna az *obscsina-delegálás* rendszerével.³¹

Mindazonáltal ez a gondolat már nem támogatást, hanem veszélyt jelentett a cári abszolutizmus számára, amit a 19. század végén a kormányzat legjobb szakemberei fel is ismertek: ha ugyanis a falusi és városi *obscsinákat* (önkormányzatokat) felmenő rendszerben a járási, majd kormányzósági választott önkormányzati testületek (zemsztvok) követik, akkor már csak a kormányzóságokból kell embereket delegálni az országos szintre, és az országot egy parlamentszerű választott testület fogja kormányozni. Ennek azonban már nem sok köze van a hatalomgyakorlás monarchisták által is helyesnek tartott hagyományos, tehát egyeduralmi-autokrata módjához.³² A mérsékelt konzervatív-reformer *Vitte* pl. egész tervében utasította el 1899-ben a zemsztvo-reform gondolatát, mert „*a zemsztvo-önkormányzat egy olyan elv érvényre jutását jelentené, amely szerint a társadalom helyi szinten részt vehet az állam igazgatásában. Ez pedig magában rejti az alkotmányosság, a néphatalom veszélyét.*”³³ Ezen a ponton a hagyományos konzervatív érték-

³⁰ BAKUNYIN 1984, 272-273.

³¹ A gondolat meglepő módon emlékeztet a későbbi szovjet-pártállami rendszer demokratikus centralizmusának rendjére, amelyben ugyan alulról delegált és formálisan demokratikusan választott képviselők kerülnek a felsőbb szintekre, a választások után azonban a felsőbb testületek határozatai vita nélkül kötelezőek az alsóbb szintekre, majd a rendszer záródása után az eredetileg demokratikus döntéshozó fórumok pusztán államhatalmi akaratérvényesítési eszközök lesznek.

³² Ezt a módszert különösen a két legnagyobb orosz város, Szentpétervár és Moszkva zemsztvo testülete szorgalmazta, mert az érvényben lévő delegációs szabályok szerint ők delegálhatták volna a legtöbb képviselőt a létrehozandó országos zemsztvo-ba, így az önkormányzati - népképviselői elv alapján felálló új orosz alkotmányos fórumban nekik lett volna legnagyobb létszámú képviselőjük, és ami ezzel jár, a legerősebb érdekérvényesítő képességük.

³³ VITTE 1908, 27.

rend és társadalom-felfogás az eredeti alapkoncepció kritikájává vált, az orosz önkényuralmi teoretika *önellentmondásba* került.³⁴

Összegzés

Az orosz politikai konzervativizmus, s különösen annak tárgyalt ultramonarchista változata olyan hatalomfilozófia, amely az önkényuralmi államberendezkedés ideológiai-teoretikai háttérét szolgáltatta, s az autokratikus monarchián csak akkor lépett túl, amikor úgy ítélte meg – a feketeszázas szélsőjobb időszakában – hogy a cár már a maga birodalmi, katonai, presszionális és erkölcsi szerepét képtelen betölteni. (cár nélküli cárizmus, katonai diktatúra)

Az eredetében szlavofilekig visszanyúló eszmerendszer sohasem az orosz történelem valós tényeinek és intézményeinek a tárgyyszerű analíziséből indult ki (mint tették azt a kor legjobb orosz történészei, pl. Kljucsevszkij) hanem egy imaginárius, idealizált Oroszország képet alkotott, s ezt a sosem volt modellt állította követendő értéként saját kora elé.

Ismerte és felhasználta az európai gondolatrendszereket, elsősorban a felvilágosodást és a romantikát, ám ezekből csak megcsonkítva azokat a szellemi elemeket emelte ki, amelyeket képes volt saját céljai szolgálatába állítani.

A cári birodalom anyagi, infrastukturális és gazdasági gyengeségét a keleti szláv civilizáció lelki-spirituális fölényéről kidolgozott elmélettel igyekezett ellensúlyozni, óriási szellemi erőfeszítéseket téve arra, hogy a nyilvánvaló hátrányból előnyt kovácsoljon. Így született meg a "tabula ráza" elmélet, amely

---

³⁴ Egyébként III. Sándor uralkodása alatt az aktuális hatalom felismerte a zemsztvok-ban rejlő potenciális veszélyt, amelyet a konzervatív ideológusok (*Podenoszcev, Katkov, Gringmut*) is igyekeztek orgánumaik révén és közvetlenül is tudatosítani a hatalomban, ezért vezették be a zemsztvo-főnökök intézményét, akik állami kinevezettek voltak, és felügyeletet gyakoroltak a választott önkormányzati testületek fölött, ez óriási visszalépés volt a meggyilkolt II. Sándor cár eredeti reformjához képest.

szerint ugyan elképzelhető, hogy az orosz kultúra még nem sokkal járult hozzá az emberi nem egyetemes fejlődéséhez, ám éppen ezért olyan érintetlen tiszta értéket jelent, amely a hanyatló, dekadens nyugattal szemben egy tiszta, jobb jövő ígéretét hordozza magában.

Miután az orosz társadalom súlyos belső ellentmondásai tagadhatatlanok voltak, a konzervativizmus történelmi töréspontot keresett, amire mint céltáblára, összpontosítani tudta azokat a társadalmi-gazdasági anomáliákat, amelyeknek létét gondolkodó ember nem tagadhatta le. Így vált Nagy Péter a sátán földi megszemélyesítőjévé nézetrendszerükben, ugyanakkor kétségtelen pozitívum, hogy Péternek fölróva, de egyáltalán írtak és beszéltek az orosz valóság feszítő ellentmondásairól.

A konzervativizmus egymással szorosan összefüggő, sokat emlegetett alapértékei – önkényuralom, népiség, pravoszlávia – immateriális fogódzót kínáltak a cári önkényuralom számára, erőteljesen kihasználva az ortodoxia lelki-pszichikai hatalmát, az ebből adódó presszionálási lehetőséget. Fejlődése, alakulása során a klasszikus alapelvek olyan „modern” nézetekkel ötvözödtek, mint az anarchizmus, a szabadkőművesség, az illegális nemesi terror, az antiszemitizmus, vagy a nacionalista kulturális felsőbbrendűségtudat. Ugyanakkor az expanzív, kolonizációs jellegű gondolkodás – speciális okokból³⁵ ugyan – de távol maradt tőlük, így mindig megőrizték különbözőségüket a pánszlávista, vagy birodalmi nacionalista szemléletmódtól.

Az orosz ultrakonzervatív gondolkodás bukását elsősorban az a tény okozta, hogy az ország kapitalizációja során felmerülő gazdasági, infrastukturális, kulturális fejlődést, és az ezek nyomán keletkező torlódott társadalmi problémahalmazt már nem lehetett pusztán imateriális alapú ideológiával ellen-

---

³⁵ A szélsőjobboldali gondolkodók a pánszlávistákkal és a birodalmi nacionalistákkal ellentétben attól tartottak, hogy ha Birodalom „túlterjeszkedik”, akkor csökken benne az orosz elem aránya és dominanciája, és elveszhet az orosz szupremácia.

súlyozni, bár erre több kísérlet is történt (Az irányzatot hordozó feketeszázasi mozgalom I. világháború alatti háborúpárti diszkreditálódása politikai és nem ideológiatörténeti kérdés). A tudományos kutatás legújabb irányai közé tartozik annak a folyamatnak a vizsgálata, hogy ez az avított és történelmileg maghaladottnak vélt ideológia a cárizmus bukása után, monarchia hiányában is milyen simulékonyan szervesült be bizonyos trendjeiben a sztálinizmusba, a nemzeti bolsevizmusba, s látenszen, a szovjet valóság felszíne alatt lappangva, valamint vezető képviselői által az emigrációban életben tartva hogyan élte túl a „államszocializmus” 75 évét.

Irodalom

- AKSZAKOV 1889 = AKSZAKOV, Konsztantyin: Ob osnovni nacsalah russzkoj isztorii. *Az orosz történelem kezdeteinek alapelveiről.* In: Polnoje szobranyij szocsinyenyij. Moszkva, 1889.
- BAKUNYIN 1884 = BAKUNYIN, Mihail: *Államiság és anarchia.* Bp. 1984.
- BEBESI 1997 = BEBESI György: *A Pétervári Oroszország története.* Pécs, 1997.
- FONT - SZVÁK - NIDERHAUSER - KRAUSZ 1997 = FONT Márta - SZVÁK Gyula - NIDERHAUSER Emil - KRAUSZ Tamás: *Oroszország története.* Bp. 1997.
- HOMJAKOV 1861 = HOMJAKOV, Alekszej: *Szocsinyenyija.* 2. Kötet, Moszkva, 1861.
- HOMJAKOV 1992a = HOMJAKOV, Alekszej: *Hogyan vélekednek a külföldiek Oroszországról?* In: *A megváltó Oroszország. Válogatás szlavofil gondolkodók írásaiból.* Szerk. KISS ILONA. Bp. 1992.
- HOMJAKOV 1992b = HOMJAKOV, Alekszej: *Egy az egyház.* In: *A megváltó Oroszország. Válogatás szlavofil gondolkodók írásaiból.* Szerk. KISS ILONA. Bp. 1992.
- ILIDOR 1907 = ILIDOR: *Vegyenyije monaha.* Pocsajev, 1907.

- KÖPECZI 1986 = KÖPECZI Béla: *A francia felvilágosodás*. Bp. 1986.
- KÖVES 1982 = KÖVES Erzsébet: *Kelet és Nyugat*. Bp. 1982
- LEPAHIN 1993 = LEPAHIN, Valerij: *Az orosz kultúra ikonarcúsága*. Szeged, 1993.
- OSZTRECOV 1991 = OSZTRECOV, Viktor: *Krasznaja szotnya, Csornaja szotnya* Moszkva, 1991.
- SELOHAJEV 1993 = SELOHAJEV (Szerk.): *Politicseszakaja isztórija Rosszii v partyijah i licah.*, V. Moszkva, 1993.
- STYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988 = STYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ: *Oroszország a cárok uralma alatt*. Bp. 1988.
- SZVÁK 1982 = SZVÁK Gyula: *Cárok és kalandorok*. Bp. 1982.
- TALÁR 1992 = TALÁR Ferenc: *Történelem Kelet és Nyugat között*. In: *A megváltó Oroszország. Válogatás szlavofil gondolkodók írásaiból*. Szerk. KISS Ilona. Bp. 1992.
- VITTE 1908 = VITTE, Szergej Julijevis: *Szamogyerzsavije i zemsztvo*. Szpv. 1908.

AZ ELSŐ OROSZ ALKOTMÁNY SZÜLETÉSE, ÉS A CÁRIZMUS UTOLSÓ „FÉLPARLAMENTÁRIS” 10 ÉVE, A JÚNIUSI MONARCHIA

A Birodalom helyzete a 19-20. század fordulóján

Nemcsak a történeti ruszisztika művelői előtt ismert, hogy az orosz történelem nem bővelkedik demokratikus tradíciókban, s a huszadik század elejéig a korlátlan önkényuralmi államot az alkotmányosság szele se érintette meg. Néhány szabályt erősítő kivételről tud csak számot adni a történetírás, ilyen volt pl. *Anna Ivanovna* „5 hetes alkotmányossága”¹ még a 18. században, uralkodása elején, *Nagy Katalinnak* a Törvényalkotó Bizottság összehívására tett kísérlete,² illetve a *II. Sándor*

---

¹ *Anna Ivanovna* kurlandi hercegnő, *Nagy Péter* bátyjának, *V. Ivánnak* az egyik lánya, 1730-ban kapott felkérést *Golicin* hercegtől, az országot átmenetileg irányító Legfelsőbb Titkos Tanács (LTT) elnökétől, a trón elfoglalására. Az LTT pozíciójának megőrzése, s nem utolsó sorban tagjainak büntetlensége érdekében „kondíciókat”, feltételeket állított össze, amelyek jellegüket tekintve hasonlítottak a nyugat-európai hatalmi modell rendi korlátozásához. Így kikötötték, hogy a leendő cárnő nem házasodhat meg, nem jelölheti ki utódját, nem számolhatja fel az LTT-t, amely mindig 8 tagból áll, s halálesetkor maga kooptálhatja az utódot, nemest nem végeztethet ki, birtokát nem kobozhatja el, örökbirtokokat és falvakat nem adományozhat stb. Sajátos „ellenállási záradékként” is értelmezhető utolsó passzusa szerint, ha *Anna Ivanovna* nem tartja be a kondíciókat, akkor leteszik a trónról. 1730 februárjában a cárnő ünnepélyesen aláírta Moszkvában a kondíciókat, ám miután hamarosan kiderült, hogy a gárda és az „új nemesség” (a *Nagy Péter* korában felemelkedettek) az autokrácia hívei, így mindössze 5 hét átmeneti „alkotmányosság” után, az uralkodónő nagyszámú nemes és a gárda jelenlétében az okmányt attraktívan megsemmisítette. Így az orosz történelem első, autokráciát jogi garanciákkal korlátozni kívánó kísérlete alig több mint egy hónap után véget ért. Vö: SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 91-93.

² *Nagy Katalin* 1767. július 30-án a Kreml gránáttermében nyitotta meg az orosz történelem első alkotmányos jellegű fórumát, amelyet Törvényalkotó Bizottságnak nevezett, annak érdekében, hogy 526 cikkelyből álló *Nagy Rendelkezésének* széles körű társadalmi támogatottságot szerezzen. Az 570

időszakában befejezetlenül maradt zemsztvo reform,³ amely legalább a helyi közigazgatás szintjein megvalósította az önkormányzatiság gondolatát.

A huszadik század elejéig a hatalom semmiféle politikai szerveződést nem engedélyezett, még a társadalmi egyesületek, segélyszervezetek bejegyeztetése is igen nagy nehézségekbe ütközött.⁴ Nem voltak ez alól kivételek azok a szervezetek sem, amelyek határozottan konzervatív szellemiséggel, hatalmat támogató ideológiával kívántak megalakulni.⁵

A 19. század végére azonban a birodalom rendkívül súlyos válságba került. Az anarchista gyilkosság miatt félbe maradt II. Sándori reformok elvették a társadalom demokratikus átalakításának lehetőségét, III. Sándor és II. Miklós visszatértek az

---

küldött az korabeli Oroszország valamennyi rétegét hivatott volt reprezentálni, így nemesek, egytelkes nemesek, városlakók, kozákok, állami jobbak, nem orosz ajkú népek, valamint a központi állami hivatalok képviselői vehettek rajta részt, parlamentszerű szabályok között ülésezve. A plenáris ülések mellett 18 db. 5-fős bizottság feladata volt a szakmai háttérunka. A fórum azonban az erre fel nem készült orosz lakosság számára egyfajta sérelmi szószékké vált, és nem volt képes hatékony törvényalkotó munkára, ezért mintegy másfél évnyi működés után a török háborúra hivatkozva a cárnő feloszlatta. Vö: KAMENSKIJ – NIEDERHAUSER 2000, 237-241.

³ II. Sándor utasítására *Miljutyin* vezette reformbizottság dolgozta ki a tervet, amelyet 1864-ben fogadtak el. Lényegét tekintve a falvakban, a járásokban, a kerületekben és a kormányzóságokban, tehát a közigazgatás országost kivéve valamennyi szintjén, a korábbi, cár által kinevezett közigazgatási hivatalok helyett választott testületek kezébe tette a kormányzást, ezzel megteremtette a helyi szintű öngazgatást, az önkormányzatiság alapfeltételeit Oroszországban. A rendszer egészen 1917-ig érvényben maradt, és hatékonyan működött. Vö: HELLER 1996, 502-503.

⁴ EROSKIN 1997, 233.

⁵ Ilyen volt pl. az *Orosz Gyűlés*, az egyik első feketeszázás szervezet, amelyet azért hoztak létre, hogy „megismertessék az oroszokat mindazzal, amit az oroszok hoztak létre a kultúrában, a tudományban és a művészetben”. A nacionalista népnevelő mozgalomnak induló kezdeményezést, amelyet *Borisz Nyikolszkij* szentpétervári történész professzor hozott létre, a Belügyminisztérium csak hosszas vonakodás, a tervet többszöri visszaküldése után volt hajlandó bejegyezni 1901-ben. Később az Orosz Gyűlés hálózata lett a feketeszázasság nevelőiskolája, és kész bázist teremtett 1905-ben a radikalizálódó szélsőjobboldali csoportok számára. Vö: ZSURAVLEV 1995, 15, illetve: BEBESI 1999, 126-129.

önkényuralom I. Miklósi rendőrállami formáihoz, s a társadalom ismét rendkívül erőteljes állami kontroll alá került. Eközben a gazdaság kapitalista átalakulása folytatódott, s az következett be, amitől *Csernisevskij* és követői⁶ a leginkább tartottak: a korai kapitalizmus összes ellentmondása durván jelentkezett, sőt ráakódott az orosz gazdaság és társadalom közepkori gyökerű megoldatlan problémáira, és az új és régi típusú konfliktusok egymásra torlódtak. A válság, az orosz társadalom szinte valamennyi rétegét érintette: az önmagában jószándékú, végiggondoltnak tűnő 1861-es jobbágyfelszabadítás hosszabb távon földéhséghez, a parasztság súlyos eladósodásához, a nemesi birtok csökkenéséhez és modernizációjának hiányához vezetett.⁷ Az 1890-es években már éhséglázadások százaival kellett számolni az egyes kormányzóságokban.⁸ A városokban megjelent a nagyüzemi munkásság, amelynek életkörülményei horrorfilmbe kívánkoztak, érdekképviselettel, szervezkedési szabadsággal nem rendelkeztek, megnyilvánulásaik rendőri ügynek számítottak, szinte minden nagyobb ipari központ mellett található egy gyárosok pénzén épített kozáklaktanyát.⁹ Az orosz értelmiség jelentős része – eltekintve az ún. „cenzúra értelmiségtől”¹⁰ – erősen államellenes volt,

---

⁶ *Csernisevskij* híres, 1862-ben publikált „Mit tegyünk” című munkájában, amely a korabeli értelmiségnek szinte bibliájává vált, kifejtette, hogy orosz társadalom számára az önkényuralmi állam léte elfogadhatatlan, de nem kérnek a nyugati mintájú kapitalizmusból sem. A megoldást egy, az obscsinák közösségére épülő, az obscsina modellt országos mértékben kiterjesztő rendszerben, egy ún. „obscsina szocializmusban látták Vö: BEBESI 2005, 83.

⁷ Vö. BEBESI 1997, 142-147.

⁸ KENNEDY 1998, 225.

⁹ BEBESI 1999a, 144.

¹⁰ A kifejezés *I. Miklós* (1825-1855) korából származik, aki rendkívül szigorú cenzori ellenőrzés alá vonta a korabeli orosz szellemi élet minden megnyilvánulását a magánlevelezéstől a folyóiratcikkeken és könyveken át a színelőadásokig. A harmincas években a cenzorok száma magasabb volt, mint a publikáló irodalmároké, s ezzel egy új hivatali réteg termelődött ki, akik az orosz önkényuralmi állam alapértékeit – pravoszlávia, népiség, önkényuralom – őrizték, s ha hibáztak, súlyos büntetést róttak rájuk. Ez a csinovnyik réteg feltétlenül hatalom hűnek számított.

s a szlavofil tradíciók alapján vallotta az állam feleslegességének gondolatát. A birodalom nemzetiségei eltérő helyzetben voltak ugyan, de saját körülményeivel mindegyik elégedetlen volt, ahogy Kljucsevszkij írta, az orosz állam nem tudta megoldani Szibéria meghódítása során, a nemzeti szinten élő népek felemelését, a fejlettebb nyugati – lengyel, finn – civilizációhoz pedig maga volt képtelen felzárkózni.

A hatalom válságkezelési próbálkozásai sikertelenek maradtak, a parasztkérdést katonai erővel, reguláris hadsereg bevetésével kívánták megoldani, a munkáskérdés kézbentartására kidolgozták a rendőrszocializmus rendszerét *Zubatov* tábornok, majd *Gapon* pópa vezetésével, ám átmeneti sikerek után ez csak súlyosbított a helyzeten.¹¹ A huszadik század fordulója körül megjelent a terror második nemzedéke, felbukkantak az SZR-ek, velük szemben az Ohrana úgy tűnt, hogy beépülésekkel, titkosszolgálati eszközökkel sikeresen veszi fel a harcot, ám 1904-ben, amikor egy beépített kettősügynök, *Szozonov*, megölte a rendszert kidolgozó belügyminisztert, *Plevét*, ez a szisztéma is összeomlott.¹² A hatalom rendelkezésére állt még az antiszemita kártya. 1881-1884 között a dél-orosz pogromok, valamint az 1903-as tömegrohamok so-

---

¹¹ Az Ohrana koncepciója szerint el kell érni, hogy a munkásság ne a radikális nyugatos ideológiákat kövesse, hanem megmaradjon a cár hűségén és ne lépjen fel politikai törekvésekkel. Ennek érdekében korlátozott gazdasági engedményeket és szervezkedési szabadságot kapott, egyúttal a tőkéseket is önmérsékletre szólították fel, a rendszert szigorú szabályzatokkal és beépített ügynökökkel ellenőrizték. A manipuláció eleinte működőképesnek látszott, 1905 elején azonban éppen a rendőrszocializmus rendszere robbantotta ki az első orosz forradalmat. Vö: MENYHÁRT 1984, 28-39.

¹² A szociálforradalmár párttal szemben az Ohrana jelentős lépéshátrányból indult, mert a narodovolecekkal ellentétben nem volt rálátása a főként külföldön szervező mozgalom egészére, ezért – rendőri szempontból kétségtelesenül bravúros módon – úgy döntött, hogy maga próbálja meg párttá szervezni őket, annak érdekében, hogy a felsőbb szinteken beépített ügynökök információt tudjanak adni a mozgalom egészéről. 1901-ben Berlinben az SZR-pártot alapító mindhárom ügynök – *Gersunyi*, *Glutz* és *Azéf* – egyaránt rendőrségi provokátorok voltak. A beépített emberek számára egészen elképesztő módon a hitelesség érdekében megengedték egy-egy sikeres merénylet végrehajtását. BEBESI 2006, 15-42.

rán tömegek mozdultak meg a letelepedési övezet zsidó lakossága ellen, és a rendőrség a „Cion Bölcséinek Jegyzőkönyvei” című hamisítvány elkészítésével fel is erősítette ezt a közhangulatot, ám ez önmagában egy társadalmi robbanás elkerülésére kevésnek mutatkozott.¹³

Ilyen körülmények között érte a birodalmat az orosz–japán háború, s az ott elszenvedett súlyos vereségek. A kemény tél, és a rendőrszocializmus rendszerének csődje az összes problémát egyidejűleg a felszínre hozta, és ez 1905. január 9-én a rendszer összeomlásához vezetett.¹⁴ A hírhedt sortűz után az ország gyakorlatilag irányíthatatlanná vált és kormányzóságokra esett szét, a hadsereg a fronton volt, a rendőrség átállt, vagy benuultnak mutatkozott, az utcákat tüntetők lepték el, a gyárakban leállt a munka, az üzletek nem nyitottak ki.

Út az első orosz alkotmányhoz

A hatalom az első kétségbeesett és teljességgel eredménytelen lépések után kb. egy hónap alatt értette meg, hogyha uralmon kíván maradni, akkor alapvető változásokat kell végrehajtania, lépéseket kell tennie önmaga korlátozására, nem kerülhető meg az állam alkotmányos átalakítása. Február 18-án az uralkodó megbízta az alig két héttel korábban kinevezett *Buligin*

---

¹³ A falszifikációt az Ohrana speciális részlegében állították össze, hogy a társadalomban tapintható antiszemita közhangulatot konkrét érvekkel erősítsék fel, egyúttal a századvég súlyos bel- és gazdaságpolitikai feszültségeiről ilyen módon próbálják elterelni a figyelmet. Az Ohrana Külügyi Osztálya a feladatot végrehajtó *Racskovszkij* ezredes vezetésével azt a tényt használta ki, hogy 1897-ben Bazelben összeült az első cionista világkongresszus, és a magyar származású *Theodor Herzl* (Herzl Tivadar) javaslatára megfogalmazták az őshazába történő visszaköltözés gondolatát. A cári titkosrendőrség koncepciója szerint a kongresszus csak a valódi cél, egy zsidó viláгурalmi törekvéseket előkészítő titkos konferencia leplezésére szolgált, amelynek „megszerezték,” s először a századvégén – a hihetőség kedvéért – francia nyelven és Párizsban közzétették a dokumentumait. Vö: BEBESI 1999b, 69-86.

¹⁴ Ld. erről: BEBESI 1999a, 155-156.

belügyminisztert, hogy készítsen elő egy Állami Duma összehívásáról szóló törvényjavaslatot.¹⁵ Ez a lépés azonban a társadalom cárhú részében váltott ki éles reakciókat, mert a kispolgárság, a cenzúra értelmiség és a nemesség képviselői úgy értékelték, hogy az uralkodó meghátrál a tömegnyomás elől, és a február 24-i felhívással megkezdődött a szervezkedés a monarchia megmentése érdekében, megszületett a feketeszázazas mozgalom.¹⁶

Eközben a *Vitte* majd *Goremikin* vezette „Különleges Tanács” tevékenysége eredménytelen maradt, és június 8-án már az uralkodó kénytelen volt fogadni a zemsztvo delegációk küldöttségét, amelyben szintén az Állami Duma összehívását kérték. Mivel időközben a japánoktól Oroszország súlyos vereségek sorát szenvedte el Porth Arthurnál, Mukdennél, Cszimánál, a flottánál kitört a később elhíresült Patyomkin cirkáló lázadása. Egyre kevésbé volt halogatható a Birodalom átalakítása. A *Buligin Bizottság* augusztus 6-ra készült el javaslatával, ebben még csak tanácskozási jogú új állami testület felállításáról volt szó, és ennek csak a földbirtokosok, valamint a polgárság és a parasztság legtehetősebb tagjai lehettek volna tagjai, a számukra felállítandó 3 választási kúria keretében.¹⁷ A tervzetet a tömegeket, és a nyár végén, ősz elején sorra alakuló politikai pártokat nem elégítette ki, a szélsőjobb és a nemesség pedig még ezt is sokallta.

Mindenképpen tovább kellett lépni, és ezt a feladatot a Porthsmouthi békét a vártnál jobb feltételekkel megkötő és hálából grófi rangra emelt *Szergej Julievics Vitte* kapta augusz-

¹⁵ SZILÁGYI – KRAUSZ 1992, 27. BEBESI 1999b, 69-86.

¹⁶ A feketeszázazak önmagukat egy dicső, középkori nemzetmentő tradíció kései örököseinek tartották. Úgy vélték, hogy hasonló helyzetben vannak 1905-ben, mint 1612-ben a moszkvai alsóvárosok iparosai, a fekete emberek, akik katonai századokba tömörülve üzték ki a trónbitorló lengyel álcárokat egy olyan helyzetben, amikor az orosz nemesség bénult, reakcióképtelen volt. November negyedike, a fekete századok lázadásának napja ma Oroszországban nemzeti ünnep, történelmi pikantériája, hogy időben rendkívül közel esik november hetedikéhez, az előző rendszer szakralizált kiindulási pontjához. Vö. BEBESI 1999b, 137.

¹⁷ SZILÁGYI – KRAUSZ 1992, 28.

tus végén. Munkatársaival, akik közül többen már a Különleges Tanács munkájában is részt vettek, kb. egy hónap alatt kidolgozta Oroszország első alkotmányának tervezetét, az uralkodó azonban meggondolta magát, és késlekedett az aláírással. A szeptember-októberi események – újabb pártok engedély nélküli megalakítása, súlyos összecsapások az egyes nagyvárosokban, spontán pogromok stb. valamint a nagyhercegek fenyegetése – azonban végül is jobb belátásra bírta az uralkodót, és *október 17-én cári manifesztum* formájában kihirdették az orosz történelem első állami alaptörvényét.¹⁸

Az első alkotmány

A tervezet az autokrácia korábbi gyakorlatához képest számos komoly engedményt tartalmazott. Biztosította az alapvető polgári szabadságjogokat, így a szólás, sajtó, gyülekezés, a pártalapítás, a vallásszabadság jogát, és tartalmazta a törvényhozó jogkörrel felruházott Állami Duma ígéretét. Megfogalmazása szerint semmilyen törvény nem léphet majd életbe az Állami Duma jóváhagyása nélkül, és arra is ígéretet tett, hogy a nép választottjainak törvényes kereteket biztosít a kormány működésének ellenőrzésére. A cári leirat lehetőséget teremtett a minisztertanács, vagyis a kormány megalakítására, és ennek tagjait első ízben az orosz történelem során nem az uralkodó, hanem a felkért miniszterelnök, a tervezetet kidolgozó Vitte választotta ki.¹⁹ A manifesztum kihirdetésének másnapján mintegy 50 új párt alakult, illetve legalizálta korábbi tevékenységét, valamint társadalmi szervezetek sorra alakultak át politikai pártokká.

A manifesztum a várakozásokkal ellentétben nem oldotta meg a belpolitikai krízist, sőt tovább élezte azt. A baloldal és a liberálisok bár ünnepelték a győzelmet, kevesellték a manifesztumban foglaltakat, a feketeszázak pedig dühödt pogro-

---

¹⁸ VITTE 1964, 392-409.

¹⁹ HORVÁTH 2006, 483.

mokkal reagáltak a cárt „sarokba szorító csőcselék (cserny)” megmozdulásaira.²⁰ A túlzott politikai tehetséggel nem rendelkező II. Miklós október 23-i beszéde csak olajat öntött a tűzre, mert mindkét oldal a saját álláspontjának igazolását vélte kiolvasni belőle. Miközben az országban minden korábbal felülmúló összecsapások zajlottak, és a Vitte kormány számos nagyvárosban, főként a vasútvonalak mentén, valamint Szibériában, a Baltikumban, és a Lengyel Királyságban katonai szükségállapotot vezetett be, ezzel párhuzamosan azonban folytatódott az ország történetének első demokratikus választási előkészületei is.

A kormányzat december 11-re készült el az új választójogi törvénnyel, amely az augusztus 6-i még Buligin nevével fémjelzett tervezethez képest kiszélesítette a népképviselő elvét, az addigi 3 választási kúria mellé bevezette a negyediket, a munkásokét. A választási rendszer ezzel együtt is többlépcsős maradt, és rendkívül aránytalan, a vagyontalanokon kívül bizonyos társadalmi rétegeket (nők, katonák, egyetemi hallgatók) taxatívén kizártak belőle. A nemesség 2000 fő, a városi polgárság módosabb rétege 7000, a parasztság 30000, a munkásság 90000 fő után választhatott egy elektort, ami elvben biztosította az autokráciát támogató rétegek túlsúlyát az új testületben. Az első két kúriában kettő, a harmadikban három, a negyedikben pedig négy lépcsőben választották ki a népképviselőket.²¹ A mégoly korlátozott, számos beépített féket tartalmazó törvény is olyan dühöt váltott ki a cárizmus fanatikus híveiből,

²⁰ 1905. október 17-a és november 1-e között zajlott le a pogromtradíciókban már korábban is bővelkedő orosz történelem legsúlyosabb pogromhulláma. Az eseményekért a cári propaganda, a klérus és az éppen születőben lévő szélsőjobb a zsidókat tette meg bűnbakká, és a felheccelt tömeg a zsidó negyedek elleni „pusztító tömegrohamokkal” vett elégtételt. A 358 pogrom során feldúltak 108 várost, 70 mezővárost, valamint 180 falut és tanyát. A tömegrohamok 6 kormányzóságot érintettek, legtöbbször a vegyes lakosságú Csenyogoviban került sor, szám szerint 90-re. A különböző településeken feldúlt helységek száma meghaladta a 10 000-et, a halálos áldozatok száma 1500, a sebesülteké 4500 körül volt, az anyagi kár meghaladta a 25 millió rubelt. BEBESI 1999b, 86-114., valamint: BEBESI 2004, 47-50.

²¹ RÁCZ 2002, 211.

a feketeszázakból, hogy január 28-ról 29-re virradólag sikertelen bombamerényletet hajtottak végre a miniszterelnök ellen.²² A kihirdetett törvény alapján 1906. március-áprilisában tartották meg az első дума-választásokat, bár számos szibériai városban és néhány közép-ázsiai területen csak július-augusztusra tűzték ki a választásokat, így eleve 46 képviselői hely betöltetlen maradt.

A választások alatt azonban a cár és környezete megkísérelt minél többet visszavenni október 17-i ígéreteiből. Először április 16-án lemondatták a manifesztumot kidolgozó Vittét és kormányát, helyére a súlytalan *Goremikint* nevezték ki. *Április 23-án kihirdették az Orosz Birodalom Alaptörvényeit*, ez volt a tulajdonképpeni alkotmány, amit később *Állami Alaptörvények* néven emlegettek. Ebben rendkívül komoly visszalépés mutatkozott a manifesztumban foglalt deklarációhoz képest, hiszen parlamenti demokrácia helyett az autokráciának és a választott testületeknek valamiféle kompromisszumát igyekezett megalkotni, *a hatalmi túlsúly azonban ellentétben az októberi deklarációval már egyértelműn eltolódott az uralkodó felé.*

Bár a Дума megmaradt elsőfokú javaslattevő hatóságnak, létrehozták fölé az *Államtanácsot*, ami kvázi-felsőházként működött, és joga volt elvetni a Дума javaslatait. Az Államtanács összetételét úgy szabályozták, hogy az korlátlan kiszolgálója legyen az uralkodónak, ezért felerészben maga a cár nevezte ki a tagjait a legmagasabb pozíciókat betöltő hivatalnokok közül, felerészben pedig a zemsztvok, az akadémia, az egyetemek a különböző szervezetek (pl. a gyáriparosoké) és az egyház delegálták. Szintén súlyos visszalépés volt az alaptörvény szövegének az a pontja, amely kimondta, hogy a törvényhozó hatalom a cárt illeti, aki az Államtanáccsal és az Állami Dumával egyetértésben gyakorolja azt. A törvények végső szentesítésének joga is a cárt illette, feloszlathatta mind a két testületet, sőt a később hírhedté vált, sokat idézett *87. cikkely* értelmében a Дума ülései közötti időszakban rendeleti úton kormányozhatott. A cár maradt a külügyek irányítója, a

---

²² VITTE 1964, 644.; SZILÁGYI – KRAUSZ 1992, 30.

hadsereg és a flotta főparancsnoka, a nemzetközi szerződések, a hadüzenet és a békekötés továbbra is uralkodói kompetenciába tartoztak. Talán leginkább az a passzus különböztette meg az orosz rendszert a nyugat-európai parlamenti modelltól, amely kimondta, hogy *a kormányzat a cárnak felelős*, hiszen ez a pont nagyrészt értelmetlenné tette a választási-képviselési rendszert. Az egyetlen eredmény, amit megtartottak az október 17-i manifesztumból, hogy a cár csak úgy kezdeményezhetett törvényt, ha azzal az Államtanács és a Duma is egyetértett.²³

Az alaptörvények kihirdetésének másnapján már fel is állították az Államtanácsot, s amikor *április 27-én az első ellenzéki többségű, történelmi jelentőségű I. Állami Duma összeült, a 478 képviselő már egészen más – menet közben megváltoztatott – játékszabályok közepette találta magát, mint amikor még a választásokon elindult*. Összetételét tekintve 179-en tartoztak a kadet párthoz, 97-en a trudovikokhoz, 18-an a szociáldemokratákhoz, 16-an oktobristák voltak, 63-an pedig különböző nemzetségek képviselésében kerültek be az orosz történelem első törvényhozó testületébe.

Az Első Állami Dumának, a „népi reménység dumájának” alig néhány hónapos története azt mutatja, hogy a hatalom félelmei nem voltak alaptalanok. A *liberális kadet* képviselők Dumának felelős kormányt, a parasztság soraiból kikerülő, április 28-án frakcióvá szerveződő radikális *trudovikok* pedig földosztást, agrárreformot követeltek, s ez súlyosan sértette a cárizmus érdekeit.²⁴ Az első orosz alkotmányos intézmény rövid története a heves Dumán belüli és Dumán kívüli összecsapások története, a „parlament” falain kívül rekedt feketeszázak állandó petícionálással, táviratokkal, újságcikkekkel próbáltak nyomást gyakorolni az udvarra a fórum felszólítása érdekében. Június folyamán néhány józan kadet és oktobrista politikus kilépett saját frakciójából, és megkísérelte létrehozni a „*Békés Megújulás Pártját*” annak érdekében, hogy a

²³ HORVÁTH 2006, 484. RÁCZ 2002, 211.

²⁴ KOZBANYENKO 1996, 52-57.

polgári átalakulás főbb követeléseit radikális megoldások nélkül, az udvar számára is elfogadható módon jutassák érvényre. Ugyanez a törekvés vezette *Sztolipin* belügyminisztert és *Trepov* tábornokot, akik még e hónap végén, szintén oktobrista és kadet képviselők bevonásával megkísérelték megalkotni a „bizalom kormányát”, amely mögé megszerezhetőnek vélték a Duma többségi támogatását, törekvéseik azonban meghiúsultak a cár álláspontjának megmerevedésén, II. Miklós ugyanis nem volt hajlandó aláírni a polgári jellegű reformokat, így a földkérdés rendezését, az egyéni szabadságjogok bevezetését, a halálos ítélezés eltörlését.

Mindezek következtében alig néhány hónapnyi működés után már július 6-án lemondott Goremikin miniszterelnök, az udvar pedig élt a cárnak a Duma felosztatására vonatkozó jogkörével, és szétkergették a testületet.²⁵ S bár július 8-án, a felosztatás napján, már kiírták az új választásokat is, tehát a rendszer lényegét nem vonták vissza, szűkítették a választójogot és a január-februári kampány során csak a jobboldali pártoknak biztosították a szabad agitáció lehetőségét.

Mégis, az 1907. február 20. és június 2. között ülésező II. Állami Duma még elődjénél is baloldalibb volt, összetételét tekintve az 518 képviselőből 104 volt *trudovik*, 98 kadet, 76 nemzetiségi, 65 szociáldemokrata, 42 oktobrista, 37 eszer, 16 enesz. (az eszer pártból kivált népiszocialista).²⁶ Július 6-án kinevezték a fiatal szaratovi kormányzót, a Goremikin kormány belügyminiszterét Pjotr Arkagyjevics *Sztolipint*²⁷ minisz-

---

²⁵ A felosztatott testület képviselőinek egy jelentős része, mintegy 180 fő, elsősorban kadetek, *trudovikok* és néhány nemzetiségi képviselő, a finn határ menti Viborg városában gyűltek össze, és ott kiáltványt bocsájtottak ki, amelyben polgári engedetlenségre szólították fel a Birodalom lakosságát. A felhívás, amely „*Viborgi manifesztum*” néven került be a történetírásba, visszhang nélkül maradt.

²⁶ A képviselők között volt 4 feketeszázás is, akik Besszarábiából, a kortársak számára is jól ismert módon választási csalással kerültek a be a Dumába, őket a „nemzetiségi” képviselők közé sorolták be. Feladatuk kapták a II. Állami Duma belülről történő bomlasztást. Vö: BEBESI 2001, 35.

²⁷ *Sztolipin* Oroszországban 2009-ben egy érdekes választáson – a minden idők 12 legnagyobb orosz – című referendumon a második helyre került,

terelnökké, aki elsősorban azzal hívta fel magára az udvari körök figyelmét, hogy saját kormányzóságában rendet tartott a forradalom zavaros napjaiban. Az ambiciózus természettudományos és agárvégzettséggel rendelkező fiatalember, egy helyi lapnak úgy nyilatkozott: „*adatok 20 évet és én megmentem Oroszországot!*” A kormányzást nehéz helyzetben vette át, mert a hatalom minden törekvése ellenére a téli kampány után összeülő Második Állami Duma fentebb ismertetett összetételében még az elsőnél is radikálisabb volt.²⁸ Ennek következtében a „népharag dumájának” követelése sem voltak kevésbé radikálisak, mint a korábbi testületé, így annak működése során a cárizmus számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy az együttműködést ezzel a testülettel sem tudja elképzelni. Ugyanakkor már csak a nemzetközi közvélemény miatt is vállalhatatlan volt, hogy az összeülő alkotmányos fórumokat az uralkodó rendre megválasztásuk után néhány hónappal feloszlatja, ezért ezt a feladatot miniszterelnökére bízta. Sztolipin vállalta a hálátlan megbízást, és megvádolta a szociáldemokrata képviselőket egy, a cár ellen készülő merényletben történő részvétellel, miközben maga is tisztában volt vele, hogy a terrort nem a szociáldemokraták, hanem a szociálforradalmárok folytatják a hatalom ellen. Miután a Duma – több 100 éves parlamenti hagyományokkal rendelkező országokat megszégyenítő módon – megtagadta a megvádolt képviselők mentelmi jogának felfüggesztését, illetve parlamenti vizsgálóbizottságot kívánt kiküldeni a kérdés tárgyilagos kivizsgálására, *Sztolipin június 3-án az orosz alkotmányosság második testületét puccszerűen feloszlatta.*

S bár ez esetben is azonnali döntés született a III. Állami Duma-választások kiírásáról, a választójogot ezúttal is, még a korábbinál is erőteljesebben szűkítették, és olyan választási szisztémát alkottak, amely garantálja a politikai hatalom bir-

---

nem kis meglepetést okozva ezzel. Legalább akkora meglepetést okozott, hogy a kor tehetséges reformer miniszterelnöke, Sztolipin elődje, *Vitte*, még helyezést sem kapott. Vö: KRAUSZ – SZVÁK 2009, 5-8. In: SZVÁK (szerk.) 2009.

²⁸ KOZBANYENKO 1996, 79-118.

tokosainak a túlsúlyát. Öt választójogi kúriát hoztak létre a korábbi 4 helyett, ezek rendre: a nemesség, az első osztályú városi választók, a másodosztályú városi választók, a parasz-
tok, új kúriaként a kozákok, illetve a munkások. A földbirtokosok és a nagypolgárok az összes elektor kétharmadát választhatták meg, s eközben erőteljesen lecsökkentették a választható nemzetiségi képviselők számát is, mert a két első dumának az volt a tapasztalata, hogy a nemzetiségiek gyakran a radikálisokkal szavaztak együtt.

Csak mindezen intézkedések után volt képes a hatalom olyan dumát létrehozni, sorrendben a harmadikat, „az urak, lakajok, pópák” testületét, amellyel jó néhány más intézkedéssel együtt – így a forradalmi helyzet pacifikálásával, statáriális ítélkezés bevezetésével stb. – sikerült a cári kormánynak együttműködni, egy látszólagos politikai stabilitást teremtenie, s az így létrejött rendszert még 10 évig fenntartania, ami egyúttal a cárizmus utolsó időszakát is jelentette. Ez a nap, a második állami дума szétkergetésének a napja, *június 3-a lett az új rezsim névadója.*

A Júniusi Monarchia

A III. Állami Duma 1907. november 1-én nyílt meg, s az egyetlen volt az orosz alkotmányosság korai történetében, amely kitöltötte 5 éves mandátumát, 1912. június 9-ig volt hivatalban. Összetételét tekintve a 448-ra csökkentett számú képviselőből

154 volt oktobrista, 147 jobboldali,²⁹ 54 kadet, 19 szociáldemokrata, 14 trudovik, 28 progresszivista.³⁰

Sztolipin, mint láttuk, már belügyminiszterként is törekedett a konszolidációra, a II. Állami Duma idején az általa szervezett „bizalom kormánya” a cár ellenállása miatt nem tudta az általa szükségesnek gondolt polgári reformokat megvalósítani, ezért nem volt képes maga mögé az oktobrista és kadet politikusokat felsorakoztatni és így politikai támogatás nélkül maradt. Azt még a hatalom számára ezúttal megfelelő összetételű, manipulált, szűkített választójogi törvény alapján összehozott, 1907. november 1-én megnyíló III. Állami Dumában sem sikerült elérni, hogy a hatalom egy pártra, vagy egy frakcióra tudjon támaszkodni, ugyanakkor már sikerült biztosítani a kormányzat támogatására a stabil törvényhozói többséget, ugyanis az oktobrista képviselőcsoportot támogatták a „megújult feketeszázak” (obnovlenci, obnovlenisták,) valamint a birodalmi nacionalisták.

A sztolipini reformok

Sztolipin egyidejűleg kívánt kemény kézzel rendet tenni, és komoly polgári jellegű reformokat végrehajtani. Reformjai sorában a még 1906. november kilencedikén belügyminiszterként beterjesztett földreformja mérföldkő az orosz agrártörténetben, ugyanis hozzányúlt az orosz történelem érinthetetlennek tartott intézményéhez, az obscsinához, ráadásul figyelmen kívül hagyta a szlavofil gondolkodók alapértékét, az egyhan-

---

²⁹ A jobboldali kifejezés itt a birodalmi nacionalistákon és oktobristákon kívül elsősorban a feketeszázak ún. „baszkovista” vagy „markovista” csoportját jelöli, akiket a kortársak ezen kívül még obnovlenistáknak, megújítóknak hívtak. Nevüket onnan kapták, hogy pragmatikus módon feladták 1905-ös abszolutizmus párti programjukat, és elfogadták a korlátozott alkotmányosságot, mint létező realitást, ez persze azt is jelentette, hogy hozzáférhettek a hatalom anyagi erőforrásaihoz, és pénzügyi csatornáikhoz. Vö: BEBESI 1999b, 253-254.

³⁰ SZILÁGYI – KRAUSZ 1992, 34.

gú döntéshozás gondolatát, sőt a faluközösségi rendszer felszámolásánál még a többségi elvet sem vette figyelembe. Ha egy közösség legalább 20%-a úgy döntött, hogy kiveszi a földjét a közösből, úgy a teljes obscsinát fel kellett számolni, így az orosz történelemben először valódi földmagántulajdonnal rendelkező gazdák lettek a huttornyikok (tanyásgazdák), de ha a kilépni szándékozók aránya 20% alatt maradt, a távozni kívánók akkor is kivehették a földjüket a közösből (otrubnyikok, külön telkesek lettek), ám ekkor a faluközösség még egyben maradt.³¹ Merész reformját, melynek célja a középosztály szélesítése, stabil paraszti bázis létrehozása volt, csak 1910-ben sikerült Duma törvénnyel szentesíttetnie.

A miniszterelnök komolyan gondolta, hogy a súlyos válságban lévő Birodalom reformokkal megmenthető, hitt a parlamenti rendszerben és a jogállam kiépítésében, intézkedéseit a mai történetírás előszeretettel nevezi „Sztolipin csomagnak”.³² A törvényes rend iránti elkötelezettsége még a megtorlások közepette is látszott, Sztolipin ugyanis az ellene az Aptyekarszkij szigeten 1906 augusztusában elkövetett merényletig még válságos körülmények közepette is a halálbüntetés ellenzője volt.³³ A merénylet után azonban a terrorizmus elszánt ellenfelévé vált, s korábbi halálbüntetés elleni magatartását felváltotta a statáriális ítélkezés támogatása. A felelősségre vonások során is törekedett azonban arra, hogy a szélsőjobboldali pogromisták is bíróság elé kerüljenek, más kérdés, hogy az elítélt feketeszázások szinte azonnal cári amnesztiát kaptak.³⁴ A miniszterelnök megkísérelte a különböző időszakokban született intézkedéseket egy *egységes rendszerré* szervez-

---

³¹ Mivel az új földmagántulajdon a szabad adásvétel jogát is magában foglalta, egyetlen korlátot állítottak csak fel, 25 gyeszjatinánál több földet senki sem vásárolhatott, hogy a földek túlzott koncentrációját elkerüljék.

³² FILIPPOV 2009, 40. In: SZVÁK 2009.

³³ 1906. augusztus 12-én, fogadónapján vidéki házban bombát robbantottak, amelyben 27-en meghaltak, 33-an megsebesültek, köztük Sztolipin kisfia és lánya is, aki maradandó lábsérülést szenvedett. Vö: FILIPPOV 2009, 39. In: SZVÁK 2009.

³⁴ Ld. erről: BEBESI 1999b, 112, 113, 125.

ni. 1907-ben kifejtett programjának része volt a már vázolt agrárreform, a személyi szabadságjogok biztosítása, a lelkiismereti szabadság garantálása, a zemsztvo rendszer továbbfejlesztése és kiterjesztése a Birodalom peremvidékére, nemzeti-ségi területeire is, valamint a városi önkormányzatok továbbfejlesztése, de fontosnak gondolta az igazságszolgáltatás reformját, elsősorban az ítélkezés függetlenségének biztosítását, valamint az oktatási rendszer megreformálását is. Az általa elképzelt orosz jogállam újraszabályozta volna a munkások helyzetét is, feltétlenül javítva a fennálló állapotokon.

Stabil parlamenti többség birtokában, egy sikeresen végigvitt konszolidáció után, komoly gazdasági és jogi reformokat végrehajtva, néhány évig úgy tűnt, hogy Sztolipinnak sikerül az, ami II. Sándornak nem, nevezetesen megmenteni az Orosz Birodalmat. A Júniusi Monarchia néhány évig életképesnek tűnt, ugyanakkor Sztolipinnak miniszterelnöksége alatt folyamatosan kétfrontos, sőt gyakran háromfrontos harcot kellett vívnia. Intézkedései a baloldal számára ugyanis kevésnek tüntek, a jobboldali-szélsőjobboldali csoportok pedig sokallták "liberalizmusát", engedményeit, túlzónak tartották reformjait. Ötéves kormányfősége alatt két súlyos válságot is megélt: az első támadást még 1909-ben az Államtanács intézte ellene, megvádolva azzal, hogy úgy kívánja manipulálni a katonai költségvetést, hogy a flotta és a hadsereg a kormány irányítása alá kerüljön. Mivel a hadsereg főparancsnoka II. Miklós volt, a miniszterelnök kénytelen volt felajánlani lemondását, amit azonban az uralkodó nem fogadott el. Másodízben 1911 márciusában ismét az Államtanács lépett fel ellene, amikor is megpróbálták megakadályozni, hogy a zemsztvo-rendszert – reformprogramjának megfelelően – a 6 nyugati kormányzóságra is kiterjessze. Ezt végül is csak a Duma és az Államtanács működésének ideiglenes felfüggesztésével rendeleti úton tudta bevezetni, amivel ismét rengeteg ellenséget szerzett magának, így másodszor is felajánlotta lemondását.³⁵

---

³⁵ SZILÁGYI – KRAUSZ 1992, 37, 41.

Sztolipin halála, a Június Harmadikai rendszer bukása

Az ígéretes reformok azonban nem folytatódhattak, mert Sztolipint 1911-szeptember 11-én a Kijevi Operában nagyon furcsa, máig tisztázatlan körülmények között, egy eszer terrorista, Dmitrij *Bogrov*, aki valójában az Ohrana ügynöke volt, több pisztolylövéssel megölte.³⁶

Az ambiciózus, tehetséges politikus halála után nem sikerült megfelelő embert találni a kormány élére, de maga az udvar sem szorgalmazta a további változásokat. Mindenesre a III. Állami Duma elsőként az orosz történelemben ki tudta tölteni 5 éves mandátumát, és 1912-ben már gond nélkül sikerült a következő, sorrendben negyedik dumát megválasztani. Voltak olyan jelek, amelyek arra utaltak, hogy a reformok hatása tartós lesz, pl. 1911-1913-ban a hírhedt *Bejlisz-ügyben*,³⁷ az orosz vérvád-perben a hatalom és a jobboldal antiszemita igényeivel szemben a bíróság felmentő ítéletet hozott, a bírói függetlenség, ha nehezen is, de működött.

A rendkívül törékeny, erővel és reformokkal megteremtett belpolitikai egyensúly azonban nagyon hamar felborult az első világháború kitörése után, amikor a kezdeti „nemzeti konszenzus” után a Birodalom összes gyengéje egyszerre került a felszínre. Az 1914-ben a IV. Dumában megalakult a szélsőjobb kivételével szinte az összes politikai erőt tömörítő *Progresszív*

---

³⁶ Bogrov *Kulabkitól*, a Kijevi Ohrana parancsnokától kapta belépőjét az Operába, a szünetben akadálytalanul lejutott a földszintre, ahol az állam vezetői foglaltak helyett, és nagyon határozottan és tudatosan nem a Sztolipin mellett két székkal ülő cárt, hanem a miniszterelnököt lőtte agyon, miközben a testőrök teljes passzivitást tanúsítottak. Egy valódi terrorista mindenképpen az uralkodóval végzett volna. Ld. erről: POZSIGAJLO (szerk.) 2003.

³⁷ 1911 nyarán Kijevben letartóztatták a helyi téglagyár zsidó származású művezetőjét, *Mendem Bejliszt*, akit egy 12 éves kislány, *Andrej Juscsinszkij* bestiális meggyilkolásával vádoltak. S bár nagyon hamar kiderült, hogy a tettet nem követhette el, két évig tartott a per, amelyben a szélsőjobb – mintegy a pogromok utólagos igazolásaképpen – az esetet egy rituális vérvád ügynek próbálta beállítani, a progresszív viszont a tisztességes igazságszolgáltatásért, a vádlott felmentéséért küzdött – sikerrel. Ld. erről: BEBESI 2011, 253-266.

Blokk, amely eleinte a hatalom megmentéséért, később már a hatalom átvételéért küzdött, mert felismerte a rendszer működésképtelenségét, és a *Rasputyin*³⁸ által befolyásolt uralkodó tehetetlenségét. 1916-ban már hiába segítette a miniszterelnöki székbe az uralkodó a szélsőjobboldal képviselőit,³⁹ a rendszer menthetetlen volt, mind a törvényhozás, mind a tömegek szembefordultak vele, s nem volt már feketeszázas mozgalom sem, hogy megmentse a cárizmust. Végül a történelem furcsa fintora, hogy a IV. Állami Duma Ideiglenes Bizottságának felhatalmazásából, a Júniusi Monarchiának éppen két olyan jobboldali képviselő vetett véget, az oktobrista *Gucskov*, és a feketeszázás *Sulgin*, akik életüket feltették a monarchiára, illetve a monarchia megőrzésére, amikor 1917. március másodikán a pszkovi vasúti pályaudvaron lemondatták az utolsó Romanov uralkodót, második Miklóst.

Összegezve a tanulmányt, az elő orosz alkotmányról szólva elmondhatjuk, hogy rendkívül ellentmondásos alkotás. A törvényhozó hatalom képviseleti-delegációs rendszerben történő gyakorlása megfelelt a kor normáinak, s nem szabad elfelejtenünk, hogy az általános, titkos és egyenlő választások gyakorlata Nyugat-Európában is csak az I. világháború végén alakult ki. Az október 17-i manifesztum, amely tulajdonképpen egy elméleti deklaráció, kiáltvány volt, hangzatos és szükséges

---

³⁸ A cári család csodatevő, csillapíthatatlan nemi étvágyú kegyence, aki a vérzékenységben szenvedő cárevics gyógyításával nyerte el elsősorban a cárné kegyeit, s rajta keresztül irányította a cári családot. Ld. erről: RADZINSZKIJ 2000.

³⁹ A cár kapkodását mutatja, hogy a németbarát és német származású, nyilvánvalóan a németekkel való békekötés szándékával, még januárban kinevezett *Borisz Stürmer* miniszterelnököt novemberben leváltja, s helyére az 1905-1907-es rendteremtés keménykezű képviselőjét *Alexander Trepovot* nevezi ki. Az egykori tábornok alig másfél hónapot tölt el hivatalában, amikor *Nyikolaj Golicin* herceg, az Egyesült Nemesség Tanácsának volt elnöke, a szélsőjobb prominens alakja kap kormányalakítási megbízást, miközben a belügyminiszteri tisztséget az a *Protapopov* posztógyáros tölti be, az első forradalom alatt pogromszervező tevékenységével hívta fel magára figyelmet. 1916 végére azonban a szélsőjobbnak nem maradt mozgósító ereje, háborúpártiságuk diszkreditálta őket és kivitte alóluk a tömegeket.

elveket fogalmazott meg, elmozdulást jelentett az autokráciától a polgári rendszerek, a jogállamiság irányába. A december 11-i választójogi törvény a lakosság széles körei számára biztosította, ha bonyolult módon is a beleszólást a politikai hatalomba, jelentős részük számára bekerülési lehetőséget a törvényhozásba. Az április 23-i alaptörvények azonban, amelyek a tulajdonképpeni kihirdetett alkotmányt jelentették, lényegüket tekintve burkolt formában helyreállították az autokráciát, amelyet ezek alapján már csak csekély mértékben korlátozott a Duma léte és működése. Az állami alaptörvényekben biztosított túlhatalomra a cárizmusnak szüksége volt akkor, amikor két ízben is a politikai elképzeléseibe beilleszkedni képtelen testületek felszámolásáról döntött. Az első orosz forradalom pacifikálása természetesen nemcsak a dumában zajlott, bár az nagyon fontos terepe volt a politikai küzdelem megvívásának, hanem a karhatalom, a rendőrség és a szélsőjobboldali tömegmozgalom, a feketeszázasság segítségével két éven keresztül folyt az országban, amíg a cárizmus felülkerekedett.

Ugyanakkor hiba lenne az orosz történelem négy állami dumáját csupán jelentéktelen, kvázi testületekként beállítani, amelyek csak a nyugat felé demonstrálták a cárizmus jogállamiságát. A Júniusi Monarchia időszakáról szólva megállapíthatjuk, hogy a Harmadik Állami Duma kitöltötte teljes mandátumát, s közben fokozatos ellenőrzést nyert a hadsereg és a flotta fölött, illetve beleszólhatott a kormányzás ügyeibe, számos fontos nézetnek biztosított nyilvános fórumot. A Negyedik Állami Duma pedig, amely 1912-től 1917-ig működött, az első világháborús krízis közepette egyesítette az orosz belpolitikai élet józan erőit, akik a Progresszív Blokkba tömörülve Ideiglenes Bizottságot hoztak létre, amely 1917. március 2-án leváltotta a cárt és tehetetlen kormányát, és kezébe vette a tényleges hatalom gyakorlását, ennek keretében önálló kormányt nevezett ki, végrehajtva ezzel a rendszer megdöntését, a *duma-forradalmát*. A súlytalannak, jelentéktelennek tartott Állami Duma alapvető politikai fordulatot hajtott végre, és felszámolta azt a rendszert, amely lehetővé tette létrejöttét, megalakulását. A kényszerből létrehozott, korlátozott jogkörű

testület valódi hatalmi tényezővé vált 1917-ben, és miközben véget vetett a cárizmus rendszerének, néhány hónapon belül maga is áldozatául esett az általa is indukált forradalmi folyamatnak. Mégis, ez az ellentmondásos, rövid, korlátozottan alkotmányos „félparlamentáris időszak” az egyetlen periódus az orosz történelemben, amelyre mint jogállami-történeti előképre a mai Orosz Föderáció visszatekinthet.

Irodalom

- BEBESI 1997 = BEBESI György: *A feketeszázak és az agrárkérdés*. In: Agrártörténeti Szemle, Bp. 1997. 1-2. összevont szám, 142-176.
- BEBESI 1999a = BEBESI György: *A rendőrszocializmus, a feketeszázak és a munkáskérdés*. In: Múltunk, 1999/3. sz. Politikátörténeti Intézet, Bp. 1999. 138-181.
- BEBESI 1999b = BEBESI György: *A feketeszázak*. MRI, Bp. 1999.
- BEBESI 2001 = BEBESI György: *A cári monarchia „védőszentjei”. Pogromlovagok és szürke kardinálisok*. Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 2. PTE, Pécs, 2001.
- BEBESI 2004 = BEBESI György: *A cári monarchia védőszentjei. Pogromlovagok és szürke kardinálisok*. Habilitációs Füzetek 3. PTE, Pécs, 2004.
- BEBESI 2005 = BEBESI György: *Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve I. Tanulmányok*. B&D Stúdió, Pécs, 2005.
- BEBESI 2006: BEBESI György: *Az Ohrana, a cári monarchia utolsó időszakának politikai rendőrsége*. In: *Önkényuralom, alkotmányosság forradalom*, MOSZT Könyvek I. Szerk. POLGÁR Tamás. PTE-MOSZT, Pécs, 2006. 15-42.
- BEBESI 2011 = BEBESI György: *A Bejlisz ügy. A sztolipini konszolidáció szakítópróbája, a hírhedt orosz vérvád-per*. In: *Megértő történelem. Tanulmányok a 60 éves GYARMATI GYÖRGY tiszteletére*. Szerk. BARÁTH Magdolna-BÁNKUTI Gábor-RAINER M. János. L' Harmattan, Bp. 2011. 253-266.
- EROSKIN 1997 = EROSKIN, N. P. *Isztorija goszudarsztvennih Ucsrezsgyenyij dorevoljucionnoj Rosszii. (A forradalom előtti*

- Oroszország intézményeinek története*) Tretyij Rim, Moszkva, 1997.
- HORVÁTH 2006 = HORVÁTH Pál szerk: *Egyetemes jogtörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2006.
- KENNEDY 1992= KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Akadémiai, Bp. 1992.
- KOZBANYENKO 1996 = KOZBANYENKO, V. A. *Partijnyije frakcii v I. i II. Goszudarsztvoennih Dumah v Rosszii. 1906-1907. (Pártfrakciók az első és a második állami dumákban Oroszországban 1906-1907-ben)* Rosszpen, Moszkva, 1996.
- HELLER 1996 = HELLER, Mihail: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris, Bp. 1996/2000.
- KAMENSZKIJ – NIEDERHAUSER 2000 = Alexandr KAMENSZKIJ: *Nagy Katalin*, NIEDERHAUSER Emil: *Mária Terézia*. Pannonica, Bp. 2000.
- KRAUSZ – SZVÁK, 2009 = KRAUSZ Tamás – SZVÁK Gyula: *Oroszország választott*. In: SZVÁK, szerk. 2009. 5-8.
- MENYHÁRT 1984 = MENYHÁRT Lajos: *Az orosz vihar*. Kosuth, Bp. 1984.
- POZSIGAJLO (szerk.) 2003 = POZSIGAJLO, P. A. *Tajna ubijstva Sztolipina. (A Sztolipin gyilkosság rejtélye)*. Rosszpen, Moszkva, 2003.
- RADZINSZKIJ 2000 = RADZINSZKIJ, Edvard: *Az eleven Raszputyin*. Európa, Bp. 2000.
- RÁCZ 2002 = RÁCZ Lajos szerk. *Egyetemes állam és jogtörténet*. HVG-ORAC, Bp. 2002.
- SZILÁGYI – KRAUSZ 1992 = SZILÁGYI Ákos – KRAUSZ Tamás: *Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája*. Akadémiai, Bp. 1992.
- SZVÁK – NIEDERHAUSER, 2002 = SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil: *A Romanovok*. Pannonica, Bp. 2002.
- SZVÁK (szerk.) 2009 = SZVÁK Gyula, szerk. *A tizenkét legnagyobb orosz*. Pannonica, Bp. 2009.

VITTE 1964 = VITTE, Szergej Julievics: *Egy kegyvesztett visszaemlékezései*. Gondolat, Bp. 1964.

ZSURAVLEV 1995 = ZSURAVLEV, V. V. szerk.: *Vlaszty i oppozicija*. (Hatalom és ellenzék) Rosszpen, Moszkva, 1995.

A POLITIKAI KONZERVATIVIZMUS ÉS A SZÉLSŐJOBBI KUTATÁS HISTORIOGRÁFIÁJA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI OROSZ TÖRTÉNETÍRÁSBAN¹

A Szovjetunió 1991-re datálható szétesése után az új Orosz Föderációnak, a „Negyedik Oroszországnak” az új helyzetben zajló mélyreható társadalmi és gazdasági átalakulásokkal párhuzamosan a tudományos és közéleti is jelentős átalakuláson ment keresztül, ebbe a folyamatba illeszkedik bele a *történetírás alapvető paradigmaváltása* is.

Eleinte – más kelet-európai országokhoz hasonlóan – a *kompensáció*, illetve a *túlkompensáció* jelensége bukkant fel, a szerzők jelentős része igyekezett feledtetni, illetve „jóvátenni” a szovjet-érában leírt műveit. A sok esetben – egykori baloldali szerzők tollából származó – szélsőségesen antikommunista és szovjetellenes művek mellett (példaként említhetjük *Osztecov*, *Kozsinov*, *Onu*, és társaiknak felejtendő munkáit – *Csornaja szotnya, krasznaja szotnya*,² *Zagadocsnyije sztranyici isztorii XX veka*,³ *Zagadki russzkovo szfinksza*⁴ stb.) megkezdődött a múlt

---

¹ A tanulmány eredetileg 2001-ben egy előadás írásos változatoként született, a múlt század 90-es éveinek kutatási témával kapcsolatos változásait és eredményeit vette górcső alá, és eddig csak orosz nyelven jelent meg. Mivel megírása és megjelenése között eltelt néhány év, jelen változatba néhány olyan mű is említésre kerül, amelyek később, 2001 után jelentek meg.

A tanulmány historiográfiai karaktere miatt, valamint az olvashatóság érdekében eltérünk a jelen kötetben használt hivatkozási sémától, s a lábjegyzetekben nem rövidítéseket használunk.

² „Vörös század, fekete század.” A cím utalás az első orosz forradalom baloldali és jobboldali rohamosztágaira. *Osztecov*, V: *Csornaja szotnya, krasznaja szotnya*. Moszkva, 1991.

³ „A XX. századi történelem titokzatos lapjai. Feketeszázak és a forradalom.” Antiszemita munka, amely a történelem folyamatait, és elsősorban tragédiát, zsidó világösszeesküvés következményeinek állítja be. *Kozsinov*, V. V: *Zagadocsnyije sztranyici isztorii XX veka*. Csornosotyenci i revolucija. „Prima V”, Moszkva, 1995.

átértékelése, „az ezentúl minden másképp volt” koncepciója alapján, a történész társadalom kereste az új ideológiai és elméleti fogódzókat. Kétségtelenül értéke a folyamatnak, hogy új témák bukkantak fel, valamint a korábbi érában nemkívánatos korszakok és jelenségek ismét a történetírás-kutatás tárgyaivá válhattak.

Ezen újrafelfedezett vizsgálódási területek sorába illeszkedik a *konzervativizmus és szélsőjobb-kutatás újjáéledése* is, amely gyakorlatilag az 1920-as évek óta a tabutémák közé tartozott. A húszas években a korai szovjet szerzők összeállítottak ugyanis egy nagy konzervativizmus dokumentumgyűjteményt, amelynek első két kötete meg is jelent, ám a harmadik kötetet Sztálin már leállította.

A valódi kutatás újraindulása a századelő forrás és dokumentum kiadványainak újramegjelentetésével indult, kiadták pl. a mensevik *Levickij Pravije Partyii*⁵ című 1914-es dokumentumgyűjteményét. Ugyanakkor a 90-es évek első felében válogatás nélkül jöttek ki a századelő, illetve a korai szovjet éra sokáig elfeledett művei. Ezek egy része tendenciózus, politikai szándékkal, gyakran éppen erre a célra alakult szélsőjobboldali kiadók közreműködésével látott ismét napvilágot, pl. *Sulgin „Sto nam v nyih nye nraivitszja”*⁶ című műve és más antiszemita írásai, vagy *Platonov* elhíresült interpretációi, pl. a *„Tajna Bezzakonija, Judaizm i masszonsztvo protyiv hrisztianszkoj civilizacii,”*⁷ és a *„Zagadka Szionszkih Protokolov”*⁸ a *Zagavor*

⁴ „Az orosz szfinksz rejtélye”. Szemlélete hasonló az előző lábjegyzetben közölt munkáéhoz. Onu, A. M. Zagadki russzkovo szfinksza. Moszkva, 1995.

⁵ „Jobboldali Pártok”.

⁶ „Mi az ami nekünk, nem tetszik bennük”. A feketeszázas orosz szélsőjobb vezető ideológusának saját korában tömegek gondolkodását meghatározó szellemiségű antiszemita munkája. Sulgin, V. V: „Sto nam v nyih nye nraivitszja.” Horsz, Szentpétervár, 1992. reprint.

⁷ „A törvénytelenység, a judaizmus, és a szabadkőművesség a keresztény civilizáció ellen.”. Sulgin mellett a korszak szellemiségét meghatározó másik „alpmunka”. Platonov, O. A: Tajna bezzakonija. Judaizm i masszonsztvo protyiv hrisztianszkoj civilizacii. Zagavor protyiv Rosszii. Algoritm, Moszkva, 2005.

⁸ „A cion jegyzőkönyvek titkai”. Platonov, O. A. Zagadka Szionszkih Protokolov. Zagavor protyiv Rosszii. Algoritm, Moszkva, 2005. Ez utóbbi két munka

*Protyiv Rosszii*⁹ beszédes című sorozatban, amelyek pl. az ukrán könyvpiacra a mai napig sikerkönyveknek számítanak. Az újrakiadásoknak voltak persze alapvető értékei is, hiszen újra megjelenhettek *Kljucsevszkijnek*, a máig talán legnagyobb hatású orosz történésznek az előadásai, aforizmái,¹⁰ naplói. Valóságos Kljucsevszkij reneszánsz bontakozott ki, de megemlíthetjük II. Miklós naplójának kordokumentum értékű kiadását is, amelyet *Sacillo* rendezett sajtó alá.¹¹ Szintén az úttörő törekvések között említhetjük *Orlova* „*Politicseszkije Partyii Rosszii*”¹² című kiadványát, amely először készített lajstromot a századelő politikai formációiról, és először közölte a legfontosabb politikai pártok programjait, alapküldeményeit a „*sztranyici isztorii*”¹³ című sorozatban, köztük természetesen az Orosz Népi Szövetsége és az Október 17 Szövetség programját is.

1992-1993-tól azonban a valódi orosz történetírás, a tényleges történettudomány is rábukkant az új feladatokra, és elkezdtek kijönni a tényleges szaktudományos munkák. Ezt a sort talán leglátványosabban 1992-ben *Sztyejanov* „*Csornaja szotnya*”¹⁴ című kötete nyitotta meg, amely alapos, átfogó, primer kutatásokon alapuló, a korábbi eredményeket is összegző, új szemléletű összefoglalását adta, egy korábban, a hivatalos történetírás szintjén szinte nem is létező problémának. Sztyejanovnak csak egyes kijelentései pl. a pogromok zsidó jellegének megkérdőjelezése mutatták már a rendszerváltó hangulatot, később a szerző ezen kijelentéseit korrigálta.

---

említése az eredeti előadásban nem szerepelt, de szervesen idetartozónak éreztük őket, ezért bekerültek jelen tanulmány keretei közé.

⁹ „Összeesküvés Oroszország ellen”.

¹⁰ Kljucsevszkij, V. A: Aforizmi. Isztoricseszkije portreti i etjudi. Dnyevnyiki. (Aforizmak. Történelmi portrék és etűdök. Naplók.) Misl, Moszkva, 1993.

¹¹ Dnyevnyiki Imperatora Nyikolaja II. Szerk. Sacillo, K. F. Orbita, Moszkva, 1991.

¹² „Oroszország politikai pártjai” *Orlova, n. V. Politicseszkije partyii Rosszii: sztranyici isztorii. Juriszt, Moszkva, 1994.*

¹³ „A történelem lapjai”.

¹⁴ „Fekete század”. Sztyejanov, Sz. A: Csornaja Szotnyja v Rosszii. (1905-1914). VZPI, Moszkva, 1992.

A századelő és a politikai jobboldal felé forduló új orosz történetírás két úton indult el a téma feldolgozásában: egyrészt már nem elégedtek meg a századelő anyagainak újradolgozásával, hanem megkezdték a levéltári anyag felkutatását és feldolgozását, másrészt megkísérelték teoretikai, elméleti síkon újrafogalmazni a kérdést. Előbbire jó példa az egykori nagy pártkiadóból átalakult ROSSZPEN¹⁵ nagyszabású vállalkozása, a *Politicseszkije partyii Rosszii*¹⁶ c. sorozat, amelyben – először az orosz történetírásban – kiadták rendezett, összegyűjtött, kommentált formában az orosz jobboldali pártok iratanyagát. Ebben a sárga borítójú sorozatban megjelent pl. az *„Objegyinyennoje dvorjansztvo szjezdi upolnomocsennih gubernszkih dvorjanszkih obsesztvo” v 3 tomah*,¹⁷ Selohajev szerkesztésében és Korelin kommentárjaival, A *„pravije partyii, dokumenti i matyeriali 1905-1917 gg. V 2 tomah*,¹⁸ Selohajev irányítása mellett, a szerkesztőbizottságban olyan vezető történészek közreműködésével mint Zsuravljev, Szorokin, Kirjanov. Szintén ennek a sorozatnak a kiadványa a mérsékelt konzervativizmus, vagy másképpen liberál-konzervativizmus dokumentumainak első árfogó közzététele is, a *„Partyija Szozuz 17 oktyabrja” Protokoli Szjezdov, i zaszedanyij CK 1905 -1915 gg. V 2 tomah*,¹⁹ Selohajev szerkesztésében.

¹⁵ Rosszjiszkaja politicseszkaja enciklopedija. *„Oroszországi politikai enciklopédia.”*

¹⁶ *„Oroszország Politikai Pártjai”.*

¹⁷ *„A kormányzósági nemesi társaságok meghatalmazottainak Egyesült Nemessége ülései 3 kötetben”.* Az első kötet az 1906-1908 közötti időszakot, a második az 1909-1910 közötti éveket, a harmadik pedig az 1911-1912-es időszak iratanyagát tekinti át. *Objegyinyennoje dvorjansztvo szjezdi upolnomocsennih gubernszkih dvorjanszkih obsesztvo.* Szerk. Selohajev, V. V. Rosszpen, Moszkva, 2001.

¹⁸ *„Jobboldali pártok, dokumentumok és anyagok, 1905-1917, két kötetben”.* Az első az 1905-1910 közötti időszak dokumentumait és anyagait tekinti át, a második kötet pedig az 1911 és 1917 közötti periódusét. *Pravije partyii. Dokumenti i matyeriali.* Szerk. Selohajev, V. V. Rosszpen, Moszkva, 1998.

¹⁹ *„Az október 17 szövetség pártja, KB üléseinek és kongresszusainak jegyzőkönyvei, két kötetben.”* Az első kötet 1905 és 1907 közötti iratanyagot, a második az 1908 - 1915 közötti évek dokumentumait tekinti át. *Partyija „Szozuz 17*

A Roszpen másik kiemelkedő *forrásközleménye* korszakkal kapcsolatosan a szintén *Selohajev* felelős szerkesztése mellett kiadott „*Programmi politicseszkih partyij Rosszii konyec 19 – 20. vv.*”²⁰ 1995-ben, amely a századelő pártjainak, politikai erőinek dokumentumait tartalmazza összegyűjtött formában, köztük a kor valamennyi jobboldali pártját is. 1997-ben az „*Otkritij arhiv*”²¹ című kiadványban már címének megfelelően a „*Szpravocsnyik opublikovannih dokumentov po isztorii Rosszii XX-veka*”²² már átfogta az 1895-1995 között publikált iratanyagot, és első két fejezete a huszadik századelő Oroszországgal, illetve a konzervativizmus témakörében megjelent forrásközleményeket tekintette át. Ezen témák sorába illeszkedik a konzervativizmus és szélsőjobbkutatás újjáéledése is, amely gyakorlatilag az 1920-as évek óta a tabutémák közé tartozott. 1997-ben az orosz rendszerváltás után úttörő munkát végző kiadó külön füzetben jelentette meg az új éra tudományos könyvkiadásának anyagát, köztük természetesen a jobboldali, konzervatív pártokra vonatkozó szakirodalmat és forrásközleményeket is, „*Pjaty let naucsnovo knyigoizdanyija 1992-1997. Polnij katalog izdanyij*”²³ címmel.

A másik irányt a *feldolgozások* jelentették, ahol a vezető orosz történészek megkísérelték ideológiai és politika korlátok nélkül újraértékelni a századelő Oroszországot és politikai pártjait, hiszen a negyedik Oroszország politikai előképét ebben a korszakban látták, és 75 év szovjet rendszer után a jobb-

---

oktyabrja”. Protokoli szjezdov i zaszedanyij CK. Szerk. Selohajev, V. V. Roszpen, Moszkva, 1996.

²⁰ „*Oroszország politikai pártjainak programjai a 19. sz. végén és a huszadik században.*” Programmi politicseszkih partyij Rosszii konyec XIX – XX. vv. Szerk. Selohajev. Roszpen, Moszkva, 1995.

²¹ „*Nyitott Archívum*”.

²² „*Oroszország huszadik századi története publikált dokumentumainak útmutatója.*” „*Szpravocsnyik opublikovannih dokumentov po isztorii Rosszii XX-veka*”. Roszpen, Moszkva, 1995.

²³ „*A tudományos könyvkiadás 5 éve 1992-1997. A Kiadványok teljes katalógusa.*” „*Pjaty let naucsnovo knyigoizdanyija 1992-1997. Polnij katalog izdanyij*” Roszpen, Moszkva, é. n.

oldali erők természetrajza különösen izgalmas témának tűnt a kutatás számára.

A Terra Kiadó „*Politicseskaja Isztorija Rosszii v partyijah i licah*”²⁴ c kiadványában Selohajev főszerkesztésében a korszak politikai pártjairól és vezető személyiségeiről már feldolgozott, összefoglaló tanulmányokat közöl, sajnos forrásmegjelölés nélkül. Ugyanakkor a két egymást követő évben megjelent kötetekben reveláció számba mentek az olyan portrék, mint pl. a fanatikus pogromszervező, majd a hatalom ellen forduló szerzetespapé, *Iliodoré*, akiről elképzelhetetlen lett volna a szovjet érában publikálni. Az új orosz történetírás kétségkívül legnagyobb szabású és legtisztéletreméltóbb vállalkozása a Rosszpen kiadó „*Politicseszkije partyii Rosszii konyec 19 pervaja trefy 20 veka*”²⁵ című enciklopédiája, amelynek alapos szócikkei, friss szemlélete, tömörsége, ám mégis átfogó jellege nemcsak az orosz, hanem a külföldi, így a korszakkal foglalkozó magyar kutatás és alapvető kézikönyvévé tették. A hatalmas vállalkozást óriási csapat vitte sikerre, *Szoroikin és Morozov* irányítása alatt.

Az új szemléletű elméleti feldolgozások közül feltétlenül ki kell emelni a „*Vlaszty i oppozicija rosszijszkij politicseszkij processz XX sztoletyija*”²⁶ című kötetet, amely 1995-ben jelent meg, és amelynek korszakunkra vonatkozó bevezető tanulmánya „*Avtoritarnij rezsim i oppozocija v uszlovijah szisztyemnovo politicseszkovo krizisza*”²⁷ mértékadó módon hatá-

²⁴ „Oroszország politikai története pártokban és személyekben, két kötetben”. „*Politicseskaja Isztorija Rosszii v partyijah i licah*”. Szerk. Selohajev, V. V. 1. kötet: Terra, Moszkva, 1993. 2. kötet: Terra, Moszkva 1994.

²⁵ „Oroszország 19. sz. utolsó harmada és a huszadik század első negyedének politikai pártjai”. *Enciklopédia. „Politicseszkije partyii Rosszii konyec 19 pervaja trefy 20 veka. Enciklopedija.*”. Szerk. Selohajev, V. V. Szoroikin, A. K. Morozov, A. Ju. Rosszpen, Moszkva, 1995.

²⁶ „Hatalom és ellenzék, a XX század oroszországi politikai folyamata”. „*Vlaszty i oppozicija rosszijszkij politicseszkij processz XX sztoletyija*.” Szerk. Zsuravlev, V. V. Rosszpen, Moszkva, 1995.

²⁷ „Önkényuralmi rendszer és ellenzék a politikai rendszer krízisének körülményei között”.

rozza meg a századelő értékelését. A kötet, mint annyi más munka *Zsuravljev* és *Volubejev* átgondolt koncepcióját tükrözi.

Megkezdődött a *jobboldali pártok történetének önálló feldolgozása* is, ebben *Kirjanov* játszik vezető szerepet, két művét említjük meg, „*Pravije Partijii Rosszii 1911-1917*”²⁸ címűt, valamint a „*Russzkoje szobranyije 1900-1917*”²⁹ -t, előbbi 2001-ben, utóbbi 2003-ban jelent meg. Meg kell jegyezni, magyar történész-ként, aki rengeteg gyenge minőségű könyvet kell, hogy a kezembe vegyek, nemcsak *Kirjanov* könyveinek magas szakmai színvonala, az abban közölt jól megválogatott dokumentumok, hanem a kötetek ízléses külső megjelenése is jelzi a megújult orosz könyvkiadás igényességét.

A szélsőjobboldali pártok történetének feldolgozása mellett maga a *konzervativizmus is, mint szellemi irányzat* és gondolkör az orosz történettudomány érdeklődési körébe került, hiszen egyrészt korábban kutatása lehetetlen volt, másrészt az orosz parlamentarizmus, a többpártrendszer élő problémává tették a jelenségét, amelynek így már történeti gyökerei is érdeklődésre számottartóakká váltak. Feltétlenül meg kell említeni a *Groszul* szerkesztésében a *Progressz* kiadónál megjelenő „*Russzkij konzervativizm XIX sztoletyija igyeologija i praktika*”³⁰ című kötetet, amely rangos szerzőgárdával, tanulmányok formájában tekinti át több mint egy évszázad gondolkodástörténetét, első nagyszabású kísérletként e témakörben. *Puskin*, már az „*Isztorigrafiju russzkovo konszervativizma*”³¹ című kötetet is összeállítja 1998-ban, nagymértékben megkönnyítve ezzel az orosz és a külföldi kutatók helyzetét. Átfogóbb és más koncepciójú művek is napvilágot láttak e tárgy körében, pl. a

²⁸ „*Oroszország jobboldali politikai pártjai 1911-1917*”. *Kirjanov*, Ju. I. *Pravije partijii Rosszii 1911-1917*. Roszpen, Moszkva, 2001.

²⁹ „*Az Orosz Gyűlés 1900-1917*”. *Kirjanov*, Ju. I. *Russzkoje szobranyije. 1900-1917*. Roszpen, Moszkva, 2003.

³⁰ „*A XIX. sz. orosz konzervativizmusa, ideológia és gyakorlat*”. „*Russzkij konzervativizm XIX sztoletyija igyeologija i praktika*”. Szerk. *Groszul*, V. Ja. *Progressz-Tradicija*, Moszkva, 2000.

³¹ „*Az orosz konzervativizmus historiográfiája*”. „*Isztorigrafija russzkovo konszervativizma*” szerk. *Puskin*, Moszkva, 1998.

Lomonoszov egyetem filozófia fakultása által kiadott „*Politicseskaja miszl v Roszii, Szlavar perszonalnij*”³² című kötet, amely az orosz gondolkodástörténet nagy alakjainak életrajzát tekinti át a XI. századtól 1917-ig, *Moscselkov* szerkesztésben.

A konzervativizmushoz annak különböző válfajai is szervesen hozzátartoznak, így ezek kutatása is újrakezdődött. Ennek kézzelfogható eredménye a „*Liberálnij konszervatyivizm: isztorija i szovrennoszty*”³³ című kötet, *Narezsnyj* és *Selohajev* szerkesztésében, amely egy 2000-ben Rosztov-Donban tartott konferencia előadásait gyűjti csokorba a témáról. Az októbristák megítélése születésük pillanatától viták forrása nemcsak az orosz történettudományban, hol mérsékelt konzervatívoknak, hol liberál-konzervatívoknak állítják be őket. Ez utóbbi felfogást követi a „*Rosszijszkije liberali: kadeti i oktyjabriszti*”³⁴ című kötet, amely egyértelműen a liberálisokkal teszi egy kalapba az októberi manifesztum híveit, *Pavlov* és *Selohajev* szerkesztésben, és tartalmas bevezető tanulmánya mellett elsősorban dokumentumokat közöl.

A konzervativizmus elméleti áttekintése és feldolgozása mellett nem feledkezett meg a 90-es évek orosz könyvkiadása a szellemi irányzatot létrehozó klasszikus szerzőkről, az *Akszakov* és a *Kirejevskij* fivérekről, *Homjakovról* azaz a klasszikus szlavofilekről sem, külön említhetjük *Szamarin* válogatott műveinek díszkötésű újrakiadását *Cimbajev* szerkesztésben és bevezető tanulmányával.³⁵

A konzervativizmus kutatása nem választható el a *nacionalizmus* kérdéskörétől sem, az orosz történetírás e tekintetben is régi adósságokat pótol. Kezdetben itt is régi munkák újraki-

³² „*Politikai gondolat Oroszországban, személyiségek szótára*”. „*Politicseskaja miszl v Roszii, Szlavar perszonalnij*”. Szerk. *Moscselkov*, N. N. *Unjiverszitet knyizsnyij dom*, Moszkva, 2001.

³³ „*Liberális konzervativizmus: történelem és modernség*”. „*Liberálnij konszervatyivizm: isztorija i szovrennoszty*” szerk. *Narezsnyj* és *Selohajev*, *Rosszpen*, Moszkva, 2001.

³⁴ „*Oroszországi liberálisok: kadetok és októbristák*”. *Rosszijszkije liberali: kadeti i oktyjabriszti*. Szerk. *Pavlov*, D. B. *Selohajev*, V. V. *Rosszpen*, Moszkva, 1996.

³⁵ *Ju. F. Szamarin*. Szerk. *Cimbajev*, N. I. *Moszkovszkij filozofszkij fond*. *Rosszpen*, Moszkva, 1996.

adásai jelentették az újragondolás első lépéseit, így például kiadták Viktor Sztroganov „Russzkij nacionalizm”³⁶ című 1912-es kötetét, Troickij bevető tanulmányával és kommentárjaival. A saját modern feldolgozások Kocjubinszkij „Russzkij nacionalizm v nacsale XX sztoletyija”³⁷ hiánypótló munkájával kezdődtek meg: ebben a szerző felteszi a kérdést, hogy „szüksége van-e, Oroszországnak saját ideológiára, és ha igen az milyen legyen.” A könyv ennek a napjainkig alapvető, meghatározó kérdésnek a vitájáról szól.

Nemcsak a nacionalizmus, hanem a *nemzeti-nemzetiségi politikai erők* történetének és ideológiájának feldolgozását is elkezdte az orosz történetírás, 1997-ben adták közre az „Isztorija nacionalnih politiceszkih partyij Rosszii. Matyeriali mezsduarodnoj konferencii”³⁸ című kötetben, Moszkvában, a kiadványt Zeveljev szerkesztette.

A konzervativizmus kutatásához, különösen annak szélsőséges válfajához, különböző mítoszok, falszifikációk, legendák is tapadnak. Szolovjev 1998-ban publikálta „Masszonsztvo v mirovoj polityike XX veka”³⁹ című könyvét, amely átfogó feldolgozás, de első fejezetei korszakunkat is érintik. Egészen elképesztő vállalkozás a Roszspen 2001-es „Russzkoje masszonsztvo 1731-2001 enciklopediceszkij szlovar”⁴⁰ című kiadványai, amely mind történetében, mind személyeiben, mind szimbolikájában megkísérli feldolgozni ezt a sokáig mitizált témát.

³⁶ „Orosz nacionalizmus”. Viktor Sztroganov: Russzkij nacionalizm. (1912) Szerk. Troickij, E. Sz. Moszkva, 1997.

³⁷ „Orosz nacionalizmus a XX. sz. elején”. Kocjubinszkij, D. A. „Russzkij nacionalizm v nacsale XX sztoletyija” Roszspen, Moszkva, 2001.

³⁸ „Oroszország nemzetiségi politikai pártjainak története. Nemzetközi konferencia anyagai”. „Isztorija nacionalnih politiceszkih partyij Rosszii. Matyeriali mezsduarodnoj konferencii”. Szerk. Zevelejev, A. I. Roszspen, Moszkva, 1997.

³⁹ „Szabadkőművesség a XX. sz. világpolitikájában”. Szolovjev, O. F. „Masszonsztvo v mirovoj polityike XX veka”. Roszspen, Moszkva, 1998.

⁴⁰ „Orosz szabadkőművesség 1731-2001. Enciklopédiai szótár”. „Russzkoje masszonsztvo 1731-2001 enciklopediceszkij szlovar”. Szerk. Szerkov. A. I. Roszspen, Moszkva, 2001.

A konzervativizmus kérdésköre magában foglalja a szláv identitás kérdését is, e tekintetben a „*Rosszijszkaja akagyemija nauk insztitut szlavjanovegyenija i balkanyisztyiki*”⁴¹ játszik úttörő szerepet. Két kötetük: a „*Szlavjanszkij voprosz – vehi isztorii*”,⁴² és a „*Szlavjanszkaja igyeja: isztorija i szovremennosztj*”⁴³ Dosztal és az azóta elhunyt Gyakov szerkesztésében alapvetően fontos tanulmányokat tartalmaz a kérdés történetének és elméletének tisztázáshoz. A szláv kérdés problematikájától nem választható le a *pánszlávizmus* kérdése sem, amelynek vizsgálata a 90-es években még néhány régi munka újradolgozására szorítkozott, említést érdemel közülük Pipin eredetileg 1878-as munkájának, a „*Panszlavizm v proslom is nasztajascsem*”⁴⁴ című dolgozat 1913-as kiadásának reprint megjelentetése 2002-ben, Troickij értő szerkesztésében és bevezető tanulmányával.

Az új orosz állam kereste a saját identitását, *saját történelmi előképeit*, s ezt a századelő félalkotmányos, félpármentáris rendszerében, az ún. „júniusi monarchiában” találta meg, ezért ez a korábban nem sok érdeklődéssel övezett terület a kutatás kiemelt irányjai közé került – szoros összefüggésben a cárizmus utolsó 10 évében szerepet játszó politikai erőkkel. Szmirnov a „*Goszudersztvennaja Duma Rosszijszkaj Imperii 1906-1917*”⁴⁵ című munkájában feldolgozta a korai orosz alkotmányosság első intézményének történetét. Gyemin „*Goszudarsztvennaja Duma Rosszii (1906-1917) mehanizm i*

⁴¹ „Az Orosz Tudományos Akadémia Balkanisztikai és Szlavisztikai Kutatóintézete”.

⁴² „A szláv kérdés – a történelem mérföldkövei”. „*Szlavjanszkij voprosz – vehi isztorii*”. Szerk. Dosztal, M. Ju. Insztitut szlavjonovegyenija i Balkanyisztyiki. Moszkva, 1997.

⁴³ „A szláv eszme, történelem és modernség”. „*Szlavjanszkaja igyeja: isztorija i szovremennosztj*”. Szerk. Gyakov, V. A. Insztitut szlavjonovegyenija i Balkanyisztyiki. Moszkva, 1998.

⁴⁴ „*Pánszlávizmus a múltban és a jelenben*”. Pipin, A. N. „*Panszlavizm, v proslom, is nasztajascsem*”. Szerk. Troickij, E. Sz. Granyica, Moszkva, 2002.

⁴⁵ „Az Orosz Birodalom Állami Dumája 1906-1917”. Szmirnov, A. F. „*Goszudersztvennaja Duma Rosszijszkaj Imperii 1906-1917*” Knyiga i biznesz, Moszkva, 1998.

*funkcirovanyija*⁴⁶ című kötetében elsősorban magát a szisztémát, és az azt működtető mechanizmusokat vette széleskörű elemzés alá. Kozbanyenko „*Partijnije frakcii v I i II goszudersztvannih dumah Rosszii 1906-1907*”⁴⁷ az első orosz forradalom két állami dumájának politikai erőit, és azok pártfrakcióinak működését tette vizsgálódása tárgyává, adatokkal gazdagon alátámasztott monográfiájában. Eroskin 1997-es monográfiájában összességükben vette górcső alá a cárizmus intézményeit. („*Isztorija ucsrezsgyenyij dorevoljucionnoj Rosszii*”⁴⁸).

Nemcsak az intézmények, hanem az intézményeket működtető egykori személyek is kutatás tárgyává váltak Oroszországban a 90-es évektől: „*Zsizny i gyejanyija genyeral prokurorov Rosszii*”⁴⁹ a főügyészek rövid portréit tartalmazza díszkötésben. A Zvjagincev és Orlov által jegyzett „*Pod szenyju russzkovo orla rosszijszkije prokurori vtoraja polovina XIX- nacsalo XX v.*”⁵⁰ korszakunk vezető ügyészeit tekinti át, sokkal részletesebb feldolgozásban, két kötetben, az első 1995-ben, a második egy évvel később jelent meg. A konzervativizmus vezető államférfijainak portréját A „*Rosszijszkije Konzervatori*”⁵¹ című kötet nyújtja Bohanov szerkesztésben Arakcsjevától Szergej Alexandrovics nagyhercegig. És végül Sipov az ő

⁴⁶ „Oroszország Állami Dumája, (1906-1917) mechanizmus és működés”. Gyemin, V. A. „Goszudarsztvannaja Duma Rosszii (1906-1917) mehanizm i funkcirovanyija. Rosszpen, Moszkva, 1996.

⁴⁷ „Oroszország I. és II. Állami Dumájának pártfrakciói. 1906-1907”. Kozbanyenko, V. A. „Partijnije frakcii v I i II goszudersztvannih dumah Rosszii 1906-1907”. Rosszpen, Moszkva, 1996.

⁴⁸ „A forradalom előtti Oroszország intézményeinek története”. Eroskin, N.P. „Isztorija ucsrezsgyenyij dorevoljucionnoj Rosszii”. Tretyij Rim”. Moszkva, 1997.

⁴⁹ „Oroszország főügyészeinek élete és tevékenysége”. Zvjagincev, A. Orlov Ju. „Zsizny i gyejanyija genyeral prokurorov Rosszii”. Olma-Pressz, Moszkva, 2001.

⁵⁰ „Az orosz sas szárnyai alatt, a 19. század második felének és a huszadik század elejének orosz ügyészei”. Zvjagincev, A. G. Orlov, Ju. G. „Pod szenyju russzkovo orla rosszijszkije prokurori vtoraja polovina XIX- nacsalo XX v.” Rosszpen, Moszkva 1995, illetve a második kötet 1996.

⁵¹ „Oroszországi konzervatívok”. „Rosszijszkije Konzervatori”. Szerk. Bohanov, A. I. Russzkij Mir, Moszkva, 1997.

„Goszudarsztvoennije gyejatyeli Rossziszkoj Imperii 1802-1917 Bibliograficseszki szpravocsnyik”⁵²-jában ad képet az Orosz Birodalom államférfijairól.

A konzervativizmus a régi értékek megőrzését, szélsőséges válfaja pedig minden eszközzel tartó megvédését tartotta feladatának. Így a kutatás érdeklődési körébe – nem feledkezve Oroszország jelenlegi kényes bel- és külpolitikai helyzetéről – lásd pl. Csecsen kérdés –, nem csekély intenzitással vizsgálták a cárizmus ellen fellépő, illetve a megvédése érdekében létrehozott, vagy önként megmozduló erőket. A széles kínálatból 3 munkát emelnénk ki: Rizsov „Borba policii Rosszii sz professzionalnoj presztupnosztju (1866-1917gg)”⁵³. A Morozov szerkesztésében „Individualnij politicseszki terror v Rosszii XIX-nacsalo XX v”⁵⁴. Egy terrorizmus kutatási konferencia anyagait foglalja színvonalas csokorba. Prajszman „Terrorisztai, revoljucionyeri, ohrannyiki, provokatori”⁵⁵ című könyve mindkét oldal erőről plasztikus képet rajzol, elsősorban egy hírhedté váló rendkívül sikeres kettősügynök, Jevno Azef portréja alapján.

Mások részéről is intenzív az érdeklődés a közvéleményben az Ohrana legendás ügynökei iránt: a „Pizma Azefa”-t⁵⁶ 1994-ben adta ki a Terra Pavlov szerkesztésében, bepillantást engedve ezzel minden idők egyik leghírhedtebb beépített ügynökének műhelytitkaiba. Kszenofontov: „Georgij Gapon:

⁵² „Az Orosz Birodalom államférfiai, 1802-1917 Bibliográfiai útmutató”. Sipov, D. N. „Goszudarsztvoennije gyejatyeli Rossziszkoj Imperii 1802-1917 Bibliograficseszki szpravocsnyik”. DB, Szentpétervár, 2001.

⁵³ „Oroszország rendőrségének harca a hivatásos összeesküvéssel”. Rizsov, D. Sz. „Borba policii Rosszii sz professzionalnoj presztupnosztju (1866-1917 gg)”. Minjuszt Rosszii Szamarszkij Jurigicseszki Unyiverszitet. Szamara, 2001.

⁵⁴ „Egyéni politikai terror Oroszországban a XIX. Században és a XX. század elején”. „Individualnij politicseszki terror v Rosszii XIX - nacsalo XX v”. szerk. Morozov, K. N. Memorial, Moszkva, 1996.

⁵⁵ „Terroristák, forradalmárok, ohranisták és provokátorok”. Prajszman, L. G. „Terrorisztai, revoljucionyeri, ohrannyiki, provokatori”. Rosszpen, Moszkva, 2001.

⁵⁶ „Azef levelei”. „Pizma Azefa”. Szerk. Pavlov, D. B. Peregudova, Z. I. Terra, Moszkva, 1994.

„*Vimiszel i pravda*”⁵⁷ című kötetében a rendőrszocializmus *Zubatov* mellett másik hírhedt személyiséről igyekszik tárgyilagos portrét rajzolni. Azefelül mellett talán a bolsevik párt központi bizottságban egy beépített ügynök, *Malinovszkij* vívott még ki magának országos közismertséget. *Rozental: „Provokator Roman Malionovszkij szugyba i vremja*”⁵⁸ című könyve alapos forráskutatás után próbál tárgyilagosan közeledni témájához.

A személyiségek iránt megnövekedett érdeklődést számos botrányfigura portréja is igyekszik kielégíteni, így *Juszupov herceg memoárjai*,⁵⁹ *Tager Bejlisz ügyét feldolgozó reprintje*, és számos *Raszputyin monográfia* látott napvilágot, ez utóbbiak közül csak *Tager* hatalmas iratanyagot feldolgozó korabeli munkája érdemel említést. „*Carszkaja Rosszija i gyelo Bejlisza*”.⁶⁰

Az erős vezető iránti vágy, a tehetséges politikusok utáni érdeklődés azonban számos szakmai értéket is létrehozott, különösen intenzíven foglalkoztatja közvéleményt ma is *Sztolipin* élete és rejtélyes halála. *Pozsigajlo szerkesztésében jelent meg a 'Tajna ubijsztvo Sztolipina'*⁶¹ 2003-ban, a „*Sztolipin Zsizny i szmerty*”⁶² című Szaratovban összeállított dokumentumgyűjtemény 1997-ben, illetve *Fedorovnak Pjotr Sztolipin. „Ja verju v Rossziju*”⁶³ című nagyszabású két kötetes életrajzi monográfiája 2002-ben érdemel ebből a sorból említést.

⁵⁷ „*Georgij Gapon: Kitaláció és az igazság*”. Kszenofontov, I. N. „*Georgij Gapon: „Vimiszel i pravda*”. Rosszpen, Moszkva, 1996.

⁵⁸ „*A provokátor Roman Malinovszkij, sors és idő*”. *Rozental, I. Sz. „Provokator Roman Malionovszkij szugyba i vremja*”. Rosszpen, Moszkva, 1996.

⁵⁹ Knyjaz Felix Juszupov. *Memuari*. Szerk. Zaharov I. V. franciáról fordította: Jelena Kraszova. Zaharov, Moszkva, 2003.

⁶⁰ „*A cári Oroszország és a Bejlisz ügy*”. Tager, A. Sz. „*Carszkaja Rosszija i gyelo Bejlisza*”. Terra, Moszkva, 1996.

⁶¹ „*A Sztolipin gyilkosság rejtélye*”. „*Tajna ubijsztvo Sztolipina*” szerk. Pozsigajlo, P. A. Rosszpen, Moszkva, 1997.

⁶² „*Sztolipin élet és halál*”. „*Sztolipin Zsizny i szmerty*”. Szerk. Szvidorovics, G. Szootecsesztvennyik, Szaratov, 1997.

⁶³ „*Pjotr Sztolipin: Híszek Oroszországban*”. Fedorov, B. G. „*Pjotr Sztolipin. „Ja verju v Rossziju*”. Limbusz Pressz, Szentpétervár, 2002. I-II. Kötet.

Az előadás adott időkeretei között csupán az orosz történettudomány ezen speciális területének új módszereiről, új műveiről, és néhány új eredményéről beszéltünk, s természetesen nem törekedhettünk teljességre, csupán a jellemző tendenciák és az általunk meghatározó jelentőségűnek gondolt művek számbavételére vállalkoztunk. S bár a társadalmi háttér, a politikai és gazdasági változások, átrendeződések bemutatása, amelyek a fenti változásokat indukálták, ebben az előadásban nem lehetett feladatunk, de le kell szögeznünk, hogy a megváltozott kor hozta magával a megváltozott ideológiát, gondolkodásmódot, és mindez együtt a megváltozott történetírást. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a történészek felelőssége a folyamatban nem elhanyagolható, nem marginális, hiszen munkásságuknak tudatformáló, össznemzeti hatása is van. Érdeemes arra gondolnunk, hogy november 7-e, a bolsevik hatalomátvétel korábban kanonizált napja helyett egyre inkább november 4-e, a feketeszázak középkori moszkvai felkelésének terminusa válik nemzeti ünneppé. S az új identitások kialakításában, a nemzeti szellemi kötődések létrehozásában a történetírásnak kiemelt szerepe van.

BEBESI GYÖRGY – KOLONTÁRI ATTILA

**AZ OROSZ, SZOVJET TÖRTÉNELEM ÁBRÁZOLÁSA
A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI
MAGYARORSZÁGI KÖZÉPISKOLAI TÖRTÉNELEM
TANKÖNYVEKBEN, AZ 1990-ES ÉVEKBEN.**

Jelen tanulmány egy 2003-ban oroszul megjelent cikkünk magyar nyelvű, rövidített változata. 2001 és 2003 között egy nemzetközi kutatási program részeként orosz, lengyel, szerb, cseh, észt, lett, litván stb. történész-kollégákkal azt vizsgáltuk, hogyan változott a posztszovjet térség országainak rendszerváltás utáni történelemtankönyveiben az Oroszországról, Szovjetunióról alkotott kép, milyen új elemek kerültek előtérbe a korábbi időszakhoz képest. Mi az 1990-es években megjelent, magyar középiskolásoknak szóló tankönyvek elemzését végeztük el a megadott szempontok alapján. *A tankönyvi anyagot elsődlegesen tartalmi és nem módszertani szempontból vizsgáltuk.* Mivel tanulmányunk alapvetően a velünk együtt dolgozó nemzetközi munkaközösség számára készült, ezért a különböző megközelítésmódok bemutatása mellett igyekeztünk áttekinteni azt az ismeret- és tényanyagot is, mely a 14-18 éves korosztály Oroszország-képét formálja. Bár a magyar változatban ezeket a részeket megpróbáltuk rövidíteni, a cikk leíró jellege részben megmaradt.¹

Kutatómunkánk legfontosabb következtetése, hogy *a rendszerváltás utáni történelemtankönyvek összeállítói a szakmaiság keretei között maradtak*, a kimutatható koncepcionális különbségek (bár kétségkívül mögöttük ott van a szerző világképe, értékrendje, politikai meggyőződése) nem lépik túl a történeti tények értelmezésének azt a szabadságát, ami a történész

---

¹ A tanulmány jelen rövidített változata magyar nyelven is megjelent, a Történelemtanítás című, online történelemdidaktikai folyóirat XIV. szériájának Új évfolyama 1/3. számában, 2010 októberében.

számára megengedett. Direkt politikai nyomás, pláne egy hamis történeti tudat kialakításának igénye, ami néhány poszt-szovjet térségbeli ország esetében kimutatható volt, a magyar tankönyvírásban és tankönyvkiadásban ebben az időszakban nem érvényesült.

Bevezetés: A rendszerváltás és a magyarországi tankönyvhelyzet

Magyarországon 1990-ig, azaz a rendszerváltás évéig, a keleti blokk többi államához hasonlóan, a hagyományos, szovjet érásban született, marxista szellemiségű, tankönyvekből folyt a középiskolai történelemtanítás. Egy tankönyvkiadó működött, ez adhatta ki az üdvösnek gondolt, előzetesen a minisztérium által jóváhagyott oktatási anyagokat, és országosan valamenyny diák egységes könyvek alapján, és nagyjából egységes szemlélettel tanult. Ez a felfogás határozta meg az orosz-szovjet történelemtanításról írott anyagokat, fejezeteket is, amelyek 1989-ig jelentős terjedelmet kaptak ezen könyveken belül, s az uralkodó, Magyarországon leképeződő szovjet történetírói álláspont tükröződött bennük minden lényeges kérdésben, pl. a normanista-antinormanista államalapítás problematikájában is.

Ugyanakkor Magyarországon lényegesen szabadabb volt a szellemi légkör, mint a keleti blokk más államaiban, másrészt a politikai-társadalmi rendszerváltást már a 70-es évek közepétől megelőzte egy fokozatos tudományos-gazdasági rendszerváltási folyamat. Az új gazdasági mechanizmusnak nevezett, reformközgazdászok által kidolgozott, a szocializmus viszonyai közé piacgazdasági elemeket becsempésző szisztéma már 1968-ban beindult, és éppen a szovjet politikai nyomás vetett véget a „friziderszocializmusnak” 1974-ben. Ez a folyamat azonban átalakította a gazdaságfelfogást, nyitottabbá tette az oktatást, megújította az egyetemi életet. A továbbiakban a 80-as évek elejétől az olajárrobbanások következtében fellépő gazdasági válság leküzdésére Magyarország már a

blokkon belül szabad kezet kapott, így most már korlátozás nélkül alkalmazhatott bizonyos tőkés gazdasági technikákat. (Gmk-k, Vgmk alakulása, 10 főt engedélyező magánfoglalkoztatás, vállalati önelszámolás, „gebin”, nyereségrészesedés és prémiumrendszer révén direkt anyagi ösztönzés stb.) Mindez, társulva az utazási korlátok fellazításával (3 évente egy engedélyezett nyugat-európai út kötött valutakerettel), a parlamenti választási szisztéma 1985-ös óvatos átalakítása – személyi többes jelölés alapján lehetett már ekkor felkerülni a választási cédulákra, így nem szavazás, hanem legalábbis személyek közötti választás folyt – együttesen azt eredményezte, hogy hazánkban az a fajta bigott fundamentalizmus, amely néhány más kelet-európai szocialista államot jellemzett, már a rendszerváltás előtt is ismeretlen volt. *Magyarországon a politikai szisztémaváltás viszonylag szervelesen következett a gazdasági, társadalmi, kulturális és szellemi élet korábbi fokozatos átalakulásából, amely csak a kedvező világpolitikai körülményeket várta ahhoz, hogy a többpártrendszerű népképviselői demokráciára áttérhessen. (Ez Gorbacsov pártfőtitkársága alatt következett be, aki, mint közismert, az 1989-es máltai találkozón mondott le Kelet-Európáról és a Balkánról.)*

Mindebből az is következik, hogy a magyarországi forgalomban lévő tankönyvek – bár megfeleltek a korszellemnek és a hatalom elvárásainak – sokkal nyitottabb, tárgyilagosabb, szakmaibb szemléletűek voltak, mint pl. a szomszéd országok hasonló kiadványai. Magyarországon a 80-as években az egyetemeken és a tudományos kutatóintézetekben már lejátszódott egyfajta szellemi rendszerváltás, a 80-as évek végének tananyagában az ortodox marxista tanokat már oldja a szakmai szempontok előtérbe kerülése. A fenti folyamat vázlatos áttekintése azért fontos, hogy megértsük, hogy a rendszerváltás *milyen helyzetben következett be, mihez képest kellett a tankönyveket és az oktatási segédanyagokat az új éra követelményeinek megfelelően átdolgozni.*

1990 után a magyar szellemi közélet azzal szembesült, hogy eddig vallott értékek váltak érvénytelenné, vagy nemkívánatossá, s olyan elvek mentén kell életünket berendeznünk,

ami az eddig látványosan degradált – ugyanakkor titokban oly annyira vágyott – fejlett nyugati társadalmak élet és értékviszonyait jellemezte. Ezek címszavakban: a többpártrendszerű parlamenti demokrácia, a jogállamiság és a piacgazdaság (utóbbit Magyarországon szemérmesen a szocializmussal való kontinuitás hangoztatása miatt eleinte „szociális piacgazdaságnak” nevezték, ami önmagában nonszensz). Mindez természetesen leképeződött az oktatás különböző területein is, hiszen pl. az egyetemeken vállalkozástant kellett volna tanítani, az 1989/90-es tankönyvek még a „szocializmus és a kapitalizmus politikai gazdaságtanát” tárgyalták.

Hasonlóképpen merültek fel gondok a közoktatásban, így annak egyik hirtelen legérzékenyebbé váló területén, a középiskolai történelemtanításban is. Konferenciák sorára jártak a szakemberek, kötelező továbbképzésekre kellett beiratkozniuk, s a diskussziók, mindenütt a „hogyan tovább” kérdéséről folytak. A szakmai vélemények két álláspont körül csúcsosodtak ki: az egyik *„az ezután minden másképpen volt”* elmélete, amit a radikálisabb felfogású, a korábbi rendszerrel élesebben szembenálló politikai attitűddel rendelkező tanárok hangoztattak. E szerint a régi tankönyveket egész egyszerűen el kell dobni, s teljesen új alapokról, új könyvekből kell a történelem-oktatást folytatni. A másik tábor, amely kevésbé állt szembe a korábbi társadalmi rendszerrel, valamint a bevezetőben felvázolt közéleti-gazdasági tudományos folyamatok miatt is azt hangoztatta, hogy hazánkban már többször korszerűsítették az oktatást és az azt szolgáló segédanyagokat, a forgalomban lévő történelemkönyvek már régen nem marxisták, s éppen ezért nincs szükség radikális változásokra, csupán a korszellemhez történő fokozott alkalmazkodásra. Azaz végül is ez a tábor az *„átdolgozaspárti”* volt, ami azt jelenti, hogy csekély szemléleti módosítással a forgalomban lévő történelemtankönyveket alkalmasnak tartotta volna a további oktatásra.

A 90-es évek elején a második tábor érvei és pozíciója tűnt erősebbnek. Egyrészt azért, mert a magyarországi kulturális és szellemi szabadság más volt szocialista államokhoz képest vitathatatlanul fejlettebb volt, ezért a korábbi tankönyvei is

lényegesen jobbak voltak. Közrejátszott a régi rendszer iránt még friss és élénken élő nosztalgia, valamint az az egyszerű tény, hogy egyik pillanatról a másikra nem lehetett új tankönyveket, új tankönyvcsaládot írni és bevezetni. Jellemző terméke a kornak a *Jóvérné Szirtes Ágota* nevével fémjelzett *negyedikes történelemkönyv*, amelyből úgy tanították a XX. század történetét, hogy az 1945 utáni fejezeteit elhagyták, a korábbi anyagot azonban lényegében változatlanul oktatták.

1991-1992-től fokozatosan írták ki a pályázatokat új tankönyvek elkészítésére, külön projektet indítottak a „*Pedagógus Szakma Megújítása*” címmel, amely kifejezett az oktatás új dokumentumainak, eszközeinek létrehozására irányult, a folyamat azonban nagyon lassú és ellentmondásos volt. Hirtelen megszűnt a tankönyvkiadás állami monopóliuma, a szabaddá váló könyvpiacra frissen alakult cégek tucatjai kezdtek versenyezni az általuk kreált tankönyvcsaládokkal. A korábbi állami tankönyvkiadó Nemzeti Tankönyvkiadó néven fennmaradt és részvénytársasággá alakult, ugyanakkor az új helyzetben erőteljesen meg kellett küzdeni a versenytársakkal, hiszen az iskolák szabadon dönthették el, hogy melyik kiadó melyik tankönyvcsaládját rendelik meg intézményük számára. A lassan kaotikussá váló helyzet rendezésére született meg 1994-től a *Nemzeti Alaptanterv* koncepciója, amely meghagyta a piac nyitottságát, megőrizte az egyes kiadók versenyét, ám előírta azt a szakmai követelményminimumot, amelyet minden forgalomba kerülő tankönyvnek teljesíteni kell. (fogalmak, nevek, évszámok, összefüggések, folyamatok, módszerek). Tovább árnyalja a képet, hogy a magyar iskolarendszer már a rendszerváltás előtt is sokszínű volt, s ezt a vonását a 90-es években is megőrizte. Így középfokon (14-18 éves korosztály) működtek klasszikus 4 osztályos gimnáziumok, érettségi és szakmát egyaránt adó szakközépiskolák, csak szakmát adó szakmunkásképzők, valamint 5 éves középfokú technikumok. Minden iskolatípus más és más tankönyvet használt, tehát nemcsak egy, hanem tucatnyi tankönyvcsalád helyére kellett újakat állítani. Másrészt a hazai középfokú képzési rendszer megőrizte belső tagoltságát, így a nappali tagozatos képzés

mellett levelező és esti oktatáson is lehetett továbbra is érettségi bizonyítványt szerezni. Ezek az iskolák – mivel andragógiai alapelvek szerint működtek, felnőttek önálló tanulását irányították – szintén más karakterű könyveket használtak. Tovább gazdagítja az amúgy is sokrétű képet, hogy az iskolák *tulajdonosi szerkezete* is megváltozott a rendszerváltás után. Korábban lényegében csak állami iskolák működtek, illetve szabályt erősítő kivételként egy-egy egyházi oktatási intézmény. 1990 után megjelentek az önkormányzati fenntartású iskolák, a magániskolák, az alapítványi iskolák, az egyházi vagyon visszajuttatása révén tömegessé vált ismét az egyházi oktatás. Ezek a különböző fenntartók által működtetett és már jelentős mértékben piac és részben nyereségorientált iskolák ismét csak különböző tankönyveket használtak, avagy a rendszerváltás utáni években saját oktatóikkal írtak ilyeneket a saját maguk számára.

Ezen folyamat vázlatos áttekintése azért fontos számunkra, mert világossá teszi, hogy a magyarországi tankönyvek metodológiai vizsgálata – vagy akár egy kiválasztott szakmai szempont szerinti monitorozása – rendkívül összetett feladat, mert *nincs ilyen kategória, hogy a „tankönyv”, hiszen különböző kiadók, különböző tankönyvcsaládjairól beszélhetünk csak.* Ezzel együtt is a piac az ezredfordulóra letisztult, és azok a könyvek, kiadók és szerzők maradtak talpon, akiknek munkáját a szakma értékítélete elfogadta, a napi használhatóság igazolta, és nem utolsósorban a kiadói marketingtevékenység elősegítette. Jelen tanulmányt 4-5 évvel ezelőtt nem lett volna érdemes elkészíteni, mára azonban már megjelölhetők azok a leggyakrabban használt könyvek, illetve könyvcsaládok, amelyekből a magyarországi középiskolák többségében az oktatás folyik. A következő műveket tettük tehát vizsgálódásunk alapjául: Gyapay Gábor-Ritoók Zsigmond: *Történelem I. A középiskola első osztálya számára.* Nemzeti TK. Bp. 2000-es kiadás. Száray Miklós: *Történelem I. Középiskolák számára,* Nemzeti TK, Bp. 1996-os kiadás. Bellér Béla: *Történelem I. Műszaki szakközépiskolák, szakközépiskolák számára,* Műszaki kiadó, 1991-es kiadás, Herbert Attila, Martos Ida, Moss László, Tisza László: *Történelem I.-VI*

Tankönyvcsalád 6 osztályos és alternatív gimnáziumok számára. Reáltanoda alapítvány, Bp.1994-2000. Dr. Eperjessy Géza: Történelem II. a gimnáziumok számára Nemzeti TK. Bp. 1992-es kiadás, Száray Miklós-Szász Erzsébet: Történelem II. középiskolák számára, Calibra könyvek, Bp. 2000-es kiadás. Újváry Pál: Történelem II. osztály, szakközépiskolák és műszaki szakközépiskolák számára, Nemzeti TK. Bp. 1993-as kiadás, Walter Mária: Történelem a középiskola II. osztálya számára. Nemzeti TK. Bp. 1994-es kiadás, Závodszy Géza: Történelem III. gimnáziumok számára, Nemzeti TK. Bp. 1992-es kiadás, Salamon Konrád: Történelem IV. a középiskolák számára, Nemzeti TK. Bp. 1993-as kiadás 2000-es utánnyomása, Történelem IV. 1914-1990 két kötetben, I. Kötet: Történelem IV. 1914-1945, Cégér Kiadó, Bp. 1992, II. Kötet: Történelem IV. 1945-1990. Nemzeti TK. Bp. 1991-es kiadás. Történelem IV. 1914-1990. Cégér kiadó és a Magyar Lajos alapítvány. Bp. 1993. Dr. Scheffer Tibor: Magyarország története 1938-1990. Tankönyv a középiskolák IV. osztályosai számára, 2. félév. Ikva, Bp. 1992.

A magyarországi középiskolai tankönyvpiacról alkotott képhez tartozik, hogy a kifejezetten iskolarendszerű oktatás céljára írott műveken kívül nagyszámú egyéb, ezt a korosztályt megcélzó kiadvány van a piacon: ezek az egyetemi felvételi vizsgára, esetleg érettségire történő felkészülést szolgálják, a középiskolák 3-4. évfolyamain választható fakultáció számára készültek, illetve kiegészítő segédkönyv, lexikon jellegű, avagy éppen összefoglaló, rendszerező kiadványok. A teljesség igénye nélkül a divatosabb, évek óta nagyobb példányszámban megjelenő munkák: *Bihari Péter: A XX. Század története fiataloknak*. Holnap kiadó, Bp. 1992. *XX. századi egyetemes történelem I. Kötet. 1890-1945*. Korona, Bp. 1995. *Érettségi témakörök, tételek. Történelem „B” tételek*. Szerk. Kulcsár Edit. Corvina, Bp. 1997. *Ki kicsoda a történelemben?* Szerk. Szabolcs Ottó és Závodszy Géza. Laude kiadó, Bp. é.n. *Történelmi személyek lexikona*. Black and White kiadó, Bp. é.n. *Bebesi György-B. Turi Katalin: Történelem 40 tételben*. Nemzeti TK. Bp. 1997-től évente. *Dr. Szabolcs Ottó-Zsoldosné Olay Ágnes: Játékos Történelmi Önképző*. Ikva, Bp. 1990. *G. Szabó István-Geréb József: Történelem*. I.-

II. *Történelem gyakorlótesztek érettségizőknek és felvételizőknek, kérdések és megoldások. Felvételi próbatesztek.* Korona, Bp. 1992. Ezen könyvek elemzése nem tartozik a tanulmány vizsgálódási körébe, mert ezek nem elsősorban szemléletformáló, hanem egy konkrétan kitzúzott feladat, cél (pl. egyetemi felvételi) megvalósulását elősegítő munkák, másrészt heterogenitásuk, különböző szakmai színvonaluk miatt analízisük rendkívül nehéz lenne. Végül e könyvek országos elterjedtsége is nehezen mérhető fel, van olyan kiadvány, amelyet csak egy-egy városban, vagy egy-egy egyetemen forgalmaznak.

A tankönyvek jellemzői és az orosz - szovjet anyag elemzése

Mivel a tanulmány egy moszkvai kezdeményezésű nagyszabású nemzetközi projekt keretében készült, 3 könyvre az eddigieken túl külön is felhívjuk a figyelmet: ezek a *Gyapay-Ritók féle első könyv*, a *Walter Mária féle második könyv*, valamint a *Závodszy Géza féle harmadik könyv*. Ezeknek a műveknek ugyanis létezik *színvonalas orosz fordítása*, és Magyarországon a 80-as évek végéig, 90-es évek elejéig az orosz kéttannyelvű gimnáziumokban ezen tankönyvek alapján folyt természetesen orosz nyelven az oktatás. (Jelen tanulmány egyik szerzője, Bebesi György, 1988-1992 között, lényegében a képzés beindításától annak megszűnéséig, ezen könyvek alapján tanított orosz nyelven történelmet a pécsi Leöwey Klára gimnáziumban.) Mindenképpen említést érdemel a fordítás óriási munkája, amelyet Vígh Péter, Kulcsár Valéria és Dr. Lendvai Endre végzett el.

Mielőtt a konkrét orosz szakmai anyag vizsgálatára rátérnénk, egy, a korábbiakból, és a történelmi helyzetből fakadó jelenségre előzetesen rá kell, hogy irányítsuk a figyelmet: a rendszerváltás után politikai „átlendülés” következett be, aminek következtében rengeteg ún. „kompenzációs” munka született. Ezen munkák közös jellemzője, hogy míg korábban a könyveket szovjetbarátság, heroizmus, és egy erős szláv-orosz

kötődés hatotta át, levezethetőleg hazánk 1949-1989 közötti helyzetéből, addig a rendszerváltást követő munkák ezzel ellenkezőleg, gyakran a nyilvánvaló értékeket is tagadták, egyoldalúsággal igyekeztek ellenpontoszni az eltelt 40 év egyoldalúságait. Ezek a munkák azonban legfeljebb 1-2 kiadást értek meg, és a történetírás is, a társadalmi közhangulat is kiegyensúlyozódott. Ezért elemzésünkben nem elsősorban ezen munkák közül válogattunk, (bár egy-kettő szerepel közülük) hanem azon szakmailag értékes, felkészült szerzők által írt, sok kiadást megért, nagypéldányszámban közkézen forgó munkákból amelyek ma Magyarországon valóban az Oroszország és az orosz történelemlépek alakítják.

Végül röviden szólnunk kell a jelenlegi magyarországi *tankönyvek szerkezeti felépítéséről* is, amit szinte valamennyi forgalomban lévő munka a magyar tankönyvhagyományokat alapul véve – tartalmától, szemléletétől függetlenül követ. E szerint a könyvek *külső formátuma* A/4-es, vagy A/5-ös. Egyetlen alternatív tankönyvcsalád választott B/5-ös formátumot. A könyvek fekete-fehérek, de a végén többségében színes mellékletek, táblák találhatóak. A privát könyvek teljes egészében színesben, kemény borítóval, drágább kivitelben jelennek meg. *Tartalmilag* a magyar tankönyvírás elemzéseket, leírásokat és forrásokat egyaránt közöl. A főszöveg mellett lapszálon külön színnel szedett eredeti idézetek támasztják alá és segítik a főszövegben említettek megértését. Jelentős szerepe van a vizuális anyag alkalmazásának, mind a képek, ábrák, térképvezetékek stb. közlése jellemző. Egy-egy lecke egy-egy didaktikus egységet képez, ez azt jelenti, hogy a végén összefoglaló vázlat, illetve kérdések, feladatok kapcsolódnak az anyaghoz. Ezek a lecke megértését szolgálják, begyakorlását segítik elő. A nagyobb témák végén záró, összegző, rendszerező anyagrészeket találhatunk. A magyar történetírás határozottan *különválasztva tárgyalja az egyetemes és a magyar történelmet*, mindig előrevéve a világtörténelmet, és abba ágyazva bele a magyar fejlődést, de ha szükséges, a magyar történelemnél előfordulhatnak egyetemes utalások. Világtörténet írásunk tulajdon-

képpen *Európa történet*, egy-egy lecke foglalkozik csak kitekin-tésszerűen az Európán kívüli világgal.

A magyar középiskolai tanulók az orosz történelemmel *első* ízben a középiskola első évének végén, az Ókor lezárását követően, a „Korai Feudalizmus” (Gyapay-Ritoók), illetve a „Korai Középkor” (Száray) című fejezetben találkoznak. Egyik szerző sem tulajdonít nagy jelentőséget az orosz történelem korai szakaszának. Az utóbbi könyvben 34 A/4-es formátumú oldalból, előbbiben 37 A/5-ös formátumú oldalból álló részben a „Keleti Szláv” címszó egyaránt fél-fél oldalt kap. Mindkét könyv Nyugat-Európára koncentrálnak, s más-más hangsúlyokkal ugyan, de a Nyugat-Római Birodalom bukása utáni Európa gazdaság és politika történetét helyezi vizsgálódásai középpontjába. A Száray könyv foglalkozik a germán királyságokkal, a népvándorlással, (1-1 lecke) az Európát ért nomád – arab, viking, magyar – támadásokkal, egy alapos 5 oldalas anyagrészt keretében elemzi a kora feudális gazdálkodást, (az erőteljesebben gazdaságorientált Gyapay-Ritoók könyv erre még külön forrásfeldolgozó órát is szán). Kelet-Európa elsősorban a Bizánci Birodalmon, Róma fennmaradt örökösén keresztül került az anyagba. Ennek a leckének a keretében van szó először szlávokról a balkáni betelepülés kapcsán, ugyanúgy néhány sorban, ahogyan az arabokról és a perzsákról. A középiskolai mércével viszonylag hosszú lecke alfejezetekben tekinti át a szlávok különböző válfajait, leghosszabban a nyugati szlávokról ír, mintegy $\frac{3}{4}$ oldalban, majd valamivel kevesebb következik a déli szlávokról, a legrövidebb, mintegy fél-oldalnyi anyag tekinti át a Kelet Szlávok legkorábbi történetét. Ugyanakkor a viszonylag szikár ismertetéshez egy aránylag bő idézet csatlakozik az orosz őskronikából, egy orosz fejedelmet kíséretével bemutató kisméretű kép és egy térkép-vázlat egészíti ki, teszi teljesebbé a szöveget. A több szempontból jobb tagolású és áttekinthetőbb Gyapay-Ritoók könyv főszövegébe hasonló anyagmennyiséget közöl (ugyanazon időrendi keretek betartásával), de hiányoznak a forrás, kép és térkép-melléletek. *Mindkét munka lényegében a normannista államalapítási koncepció alapján ismerteti két mondatban az óorosz állam kiala-*

kulását, megemlíti Rurik, Oleg, Nagy Vlagyimir nevét (ez utóbbit a Gyapay-Ritoók könyv már csak „kiegészítő anyagként, apró betűkkel,) s közli, hogy itt a keleti kereszténység terjedt el. A Kijevi Rusz említése mindkét könyvben szerepel, s mindkét munka határozottan a térség erős, meghatározó államaként említi az új államalakulatot. A társadalmi tagozódást a druzsina modell ismertetésének keretében végzik el. Az elemző számára is meglepő, hogy a „négyezer”, tanári kézikönyvnek is alkalmas, keményborítós, szakmailag egyébként igen jól megírt, impozáns kivitelű, nagy mennyiségű vizuális anyagot (színes képek) közlő 6 kötetes történelemkönyv 2. kötete egy 9 oldalas „viking” lecke keretében, „svédek” címszó alatt, mintegy fél oldalon, a skandináv történelem részeként tárgyalja a korai orosz történelmet. Szlávok címszó alatt egy kétsoros ismertetés különíti el a keleti szlávokat a szlávok más csoportjaitól, akikről egyébként a könyv korrekt és meglehetősen részletes leírást ad. A legrészletesebb, a többiekétől eltérő felfogású anyagot a Bellér-féle könyv közli a Keleti szlávokról, ráadásul ő több ízben is visszatér rájuk. A közel két oldalon keresztül bemutatott anyag kitér Rurik nevének jelentésére, bemutatja a korabeli Kijev városképét és etnikai szerkezetét, nyomatékkal elemzi a bizánci kereszténység felvételét és a feudális államrend kialakulását. Kép és összegző táblázat segíti a képalkotást, az anyag végkövetkeztetése (eltérően a többi könyvtől), hogy az orosz fejlődés keleties jellegű, az arab és a bizánci kultúrkörrel mutat rokonságot. A magyar őstörténet kapcsán a szerző még egy fél oldal erejéig visszatér a keleti szlávokra, és elemzi a korai magyarság és a Kijevi Rusz kapcsolatát.

Az orosz történelem korai időszakának tankönyvi megjelenítés vizsgálatakor elmondhatjuk, hogy az általánosan használt és elterjedt középiskolai történelemtankönyvekben rövid, de didaktikusan jól elhelyezett, szakmailag korrekt és tárgyyszerű leírás található, amely bevezető indukciós anyagnak a későbbi tanulmányokhoz tökéletesen alkalmas, figyelembe véve, hogy az európai történelem meghatározó tendenciáinak felrajzolására, az antikvitás, a kereszténység és a germán civi-

lizáció ötvöződéseinek mechanizmusaira helyezik a fő hangsúlyt. Van eltérés a tankönyvszerzők között a fejlődés keleti vagy nyugati dominanciáinak hangsúlyozásában, de az alapvető információk mindenütt szerepelnek. A legrangosabbnak tartott alternatív tankönyvcsalád ugyanakkor egy szupernormanista szemlélettel közelíti meg a keleti szlávok legrégebbi történetét, azt az érzetet keltve az olvasóban, mintha az orosz állam egy normann-svéd állam részeként született volna meg. A képet itt is árnyalja, hogy bár az Óoroszlav állam történetét a svéd történelem részeként, de önmagában pontos adatokkal és informatívan tárgyalja, másrészt tájékoztat a szlávok és a normannok összeolvadásáról, végül leszögezi, hogy a keleti kereszténység felvételével és az államalapítással itt a térség egy erős hatalma született meg, (ezt a funkciót minden könyv hangsúlyozza!) Ugyanakkor az őshazában maradó svéd-vikingek tovább zsákmányoltak és nomadizáltak, aminek pedig hamarosan leáldozott az ideje. A figyelmes tankönyvi elemzésből kiderülhet, hogy életképes és erős állam született, sőt hogy a svédek „alkotásai” közül a Kijevi Rusz a legjelentősebb. Ám ehhez nagyon erős odafigyelés és kitűnő tanári háttér kell. Tovább árnyalja a képet, hogy a könyv – sajátos felfogásának megfelelően – az angol történelem korai időszakát is a normann történelem keretébe ágyazva tárgyalja. Így bár a könyv szerkesztése vitatható, de önmagával kétségekívül konzekvens. Az árnyalt és tárgyilagos történelmi képalkotás – ezen történelmi korszaknál – mindenestre itt a leg-problematikusabb.

A *másodéves*, a középkor és a kora újkor történetét feldolgozó anyagban már teljesen szórt az Oroszlav téma. Szinte valamennyi szerző eltérő felfogásban, terjedelemben, szerkezetben és tagolásban tárgyalja a Kijevi Rusz régióinak, illetve a Moszkvai Államnak az időszakát. A legteljesebb, legtárgyilagosabb kép az Eperjessy könyvből rajzolódik elénk, aki teljesen önálló, 3 oldalas leckét szentel „Az egysége orosz állam létrejöttének.” Ebben felvázolja az orosz fejlődés sajátosságait, jellemzi az orosz társadalomszerkezetet, bemutatja a szétesést és a tatár igát, elemzi a tatár uralom periódusát és annak hatá-

sát az orosz fejlődésre. A következő szakaszban a tatár hódoltság megszüntetésének a bemutatása következik, majd III. Iván és a központositás kap alapos, közel egy oldalas kifejtést. Az anyagot két korabeli metszet, illetve a Nyíkon krónikából vett forrásrészlet gazdagítja. Szemléletileg a szerző az orosz történelem kelet-európai országokkal történő hasonlatosságaira helyezi a hangsúlyt. A Száray-Szász könyv egy lecke keretében „Közép- és Kelet-Európa, a Balkán a XI-XIII. században” című anyag részeként tér ki az orosz történelem ide vágó szakaszára. A könyv lényegében a Kijevi Állam felbomlását és tatár uralom alá kerülését tekinti át alig fél oldalban, majd a Mongol Birodalom történetével foglalkozik többszörös terjedelemben. Két fejezettel később a „Kelet-Európa és a Balkán” című anyagban érinti ismét az orosz történelmet, szűk fél oldalt és egy térképvázlatot kap a tatárok lerázása és a Moszkvai Állam megteremtése. Ennek a könyvnek jellemző sajátossága, hogy az orosz történelemmel mindig csak valami nagy folyamat részeként foglalkozik, nem tártja önállóan tárgyalandónak a történelmét. IV. Iván és Nagy Péter reformjai és küzdelmei is Lengyelországgal és a Baltikummal közös fejezetben kapnak helyet, itt azonban már az orosz anyag alapos. Szemléletileg Nagy Pétert a nemzetközi orosz befolyás kiterjesztőjének tartja, reformjait pedig azért tehette meg, „mert a minden önkormányzatiságot nélkülöző orosz despotizmus korlátlan hatalmat adott a kezébe”. Az egyik legrészletesebb és Magyarországon szakmailag igen magasra értékelt könyv, Walter Mária munkája sem önálló anyagként vizsgálja a kor orosz eseményeit, de a „Kelet-európai és balkáni népek küzdelme a hódítókkal” című anyagban 4 oldalas, illusztrált, részletes kifejtését nyújtja a témának, szemléletileg pedig azonosságot mutatva tartalmi párhuzamot von az európai népek törökellenes, és az oroszok tatárellenes küzdelmei között. Oroszország XVI-XVII. századi története azonban már önálló tanegységet kap, képekkel, rézkarcokkal, több mint 5 oldalban. Ez az egyetlen ma Magyarországon forgalomban lévő tankönyv, amely megemlíti a Bolotnyikov felkelést, részletesen ír a „szmutáról”, sőt Ukrajna Oroszországhoz csatlakozásának körülményeit is ismerteti. Ez

az anyag szinte egyetemi jegyzet részletességével és alapos-
sággal tárgyalja rendkívül tárgyyszerűen az adott korszakot. A
Walter könyvhöz hasonló az Újváry Pál nevével fémjelzett
munka történelemfelfogása is, „Közép- és Dél-Kelet Európa
népei” című fejezet keretében, de részletesen, alaposan, közel
4 oldalon tárgyalja az orosz állam aktuális eseményeit. Szemlé-
lete tárgyilagos, hangsúlyozza, hogy a tatár hódítás nagymér-
tékben visszavetette az orosz fejlődést. „A felvilágosult abszo-
lutizmus Közép- és Kelet-Európában” című fejezetben pedig a
Habsburg, és a porosz reformokkal párhuzamba állítva tár-
gyalja Nagy Péter és Nagy Katalin birodalomépítő és reform-
törekvéseit, szervesen az európai fejlődés szövetébe ágyazva.
A legelterjedtebb, már említett alternatív tankönyv szintén
nem önállóan, hanem a „Középkori Bizánc és Kelet-Európa”
című fejezetben foglakozik az orosz történelemmel, kb. 1 ol-
dalban, de az előző kötethez képes legalább nem más nép tör-
ténének részeként tárgyalja. Jellemző módon a leckében kb.
annyi kifejtést kap Oroszország, mint a korabeli lengyel vagy
ceh állam. Maga az anyag azonban hangsúlyozza a dinami-
kussá váló orosz fejlődést, a svédek és a német lovagrend elle-
ni sikereket, és egyértelműen megállapítja, hogy a tatár hódí-
tás visszavetette az orosz fejlődést, és hozzáteszi, hogy az „eu-
rópaitól eltérő irányt adott neki”. Ez a kötet kb. 200 oldallal ké-
sőbb, Közép- és Kelet-Európa eltérő történelmi fejlődésének
bemutatásakor kanyarodik vissza az orosz történelemhez,
ezúttal azonban egy három oldalas, nagyon alapos kifejtés
keretében. Itt már arányaiban és szemléleteiben is megfelelő
tárgyalást kap a téma, úgy látszik a tankönyv szerzői szerint
Oroszország most érte el azt a szintet, amikor már komolyan
érdemes foglakozni vele. Részletesen elemzik a gazdaságot, a
társadalmat, az orosz városokat, ismertetik a tatár iga lerázását
és a központosító törekvéseket. Itt már anyagmennyiségét
tekintve az alternatív tankönyv eléri a Walter és az Eperjessy
könyvek anyagmennyiségét, ha szemléletileg markánsan el is
üt tőlük a kelet-európai nagyhatalom történetéről vallott felfo-
gásában.

Harmadéven szűkül a tankönyvkínálat, az ezen az évfolyamon tanuló középiskolások döntő többsége a Závodszyk féle könyvet használja, illetve az Újkor történetével foglalkozik az alternatív tankönyvcsalád 3. és 4. kötete is. A „hivatalos” könyv tananyag-szerkezeti tagolása ezen az évfolyamon tekinti át annak az anyagnak a jelentős részét, amelyet más tankönyvek már másodéven elvégeztek. Így az „Abszolutizmusok Közép-Kelet-Európában” című fejezet keretében kerül sor a Nagy Péteri reformok ismertetésére, a II. éves szakközépiskolások számára készült Újváry könyvhöz hasonlóan a Nagy Frigyesi és Mária Teréziai reformok sorában említi az abszolutista orosz uralkodó tevékenységét, az uralmi rendszer despotizmusára, a gazdaság merkantilizmusára és a társadalom tatár korra visszanyúló elmaradott szerkezetére hívja fel a figyelmet. Röviden ismerteti a svéd háborút és Péter nemzetközi terjeszkedésnek jelentőségét. A cárról hiteles korabeli ábrázolást közöl, a képaláírás szerint „nagy testi erejű, szellemileg nyitott és törhetetlen vállalkozó kedvű” uralkodót tisztelhetünk személyében. Ugyanakkor a halála utáni időszakot a könyv elnagyolja, és Nagy Katalint már csak említés szintjén közli. A következő érdemi említés az orosz történelemről Napóleon kapcsán bukkan elő. A több mint 5 oldalas, nagyszabású, a francia hadvezér életművét rokonszenvvel feldolgozó terjedelmes lecke utolsó oldalán, a „hanyatlás és bukás” című alfejezetben, mintegy fél oldalban kerül elő Napóleon oroszországi veresége. Szó esik ebben a felperzselt föld taktikájáról és az orosz partizánokról, ugyanakkor a francia vereséget inkább földrajzi és éghajlati tényezőknek tulajdonítja, s felhívja a figyelmet az orosz veszteségekre is. Napóleon valódi bukását, az orosz hadjáratot követő lipcsei „Népek csatájában” látja. A mellékelt képek hatásosak, a közölt forrás – Davidov partizánparancsnok visszaemlékezései – inkább az orosz tehetlenséget mutatják be. A szent szövetségi rendszer kapcsán nem kerül említésre Oroszország kezdeményező szerepe, de a Szent Szövetség elleni forradalmi mozgalmaknál a dekabristák kapnak 5 sort. A magyar 48-as forradalom és szabadságharc leverése kapcsán szintén előkerül Oroszország, mint a magyar

függetlenségi és nemzeti törekvések szent szövetségi típusú vérbefojtója. A könyv elemzi Oroszország hadbalépésének szempontjait, idézi I. Miklós véleményét, meglehetősen tendenciózus módon kiválasztva: „*a magyarok... nemcsak Ausztria ellenségei, hanem az egész világ rendjének és nyugalmanak ellenségei... gonosztevők, világpusztítók, akiket saját nyugalmonk érdekében ki kell irtanunk...*”. Ez az a nemzetközi aktus, ami az orosz–magyar történelmi kapcsolatokat a mai napig terheli, s az ország kedvezőtlen magyarországi megítélésének egyik forrása. Ugyanakkor a Závodszy könyv érzékelteti, hogy Miklós álláspontja nem volt általános, s *Csernisevskij* véleményével ellentétben: „*A magyarok barátja vagyok. Óhajtom az oroszok vereségét, s ezért a célért hajlandó lennék sok mindent föláldozni.*” A következő, igen alaposan ismertetett periódusa az orosz történelemnek az 1848 utáni időszak, ahol a dinasztikus politika újjászületése keretében vesz át a könyv az orosz cár és a francia császár ebben játszott szerepét. A külpolitikai orientáltságú fejezet erkölcsi elégtétellel tekint a Krími háborúra, mint az orosz 48-as szereplés egyik nagyhatalmak részéről történő megtorlására, s az anyag keretében vázolja fel röviden a korabeli orosz belpolitikát, amelynek legfontosabb lépéseként a jobbágyfelszabadítást említi. A könyv utolsó szakaszában „*Hatalmi átrendeződés*” címszó alatt tárgyalja az első világháború előtt szerveződő katonai szövetségi rendszerek létrejöttét, ebben utalás szintjén van szó az Orosz Birodalomról, de részletesebben szempontjai nem kerülnek elemzésre. Ugyanakkor a „*Keleti Kérdés*”, valamint az orosz–török 1877/1878-as háború részletes ismertetést, térkép-vázlatot, forrásismertetést és képmellékletet kap. Vélhetőleg azért is, mert az Osztrák-Magyar Monarchiának jelentős érdekeltiségi voltak a Balkánon, illetve Andrássy gróf személyében a magyar külpolitika fontos szerepet játszott a Berliini Kongresszuson. A világ felosztása kapcsán a tankönyv „*elfeledkezik*” Oroszország gyarmatosító szerepéről – *ez az egyik legtipikusabb történelemszemléleti hiba Magyarországon, hogy gyarmatosítóknak csak a tengeren terjeszkedő hatalmakat tekintik, a szárazföldi gyarmatosítás egész egyszerűen kiesik az érdeklődési körből.*

Igen komoly és tisztességgel megírt fejezet tekinti át viszont az orosz forradalmi mozgalom századvégi történetét, az I. orosz forradalmat, valamint az orosz–japán háborút. A könyv szemléleti alapállása, hogy a despotikus cári birodalom recsegropog, a külpolitikai kudarcok és a belpolitikai kataklizmák előrevetítik bukását. A könyv Leninről és a véres vasárnapról fotót közöl, jelentős mennyiségű forrásanyaggal támogatja meg a tankönyvi főszöveget. A tankönyv záró egyetemes történeti fejezetében a „Világháború előestéjén”-ben egy-egy rövid utalás érinti Oroszország külpolitikai érdekelttségét, pl. a Balkán-háborúk kapcsán, Albánia létrehozását illetően. Az alternatív tankönyvcsalád korral foglalkozó két kötete a 3-as, és a 4-es, mintha csak kompenzálni kívánná a korai orosz történelemnél tanúsított nagyvonalúságát, rendkívül színvonalas, az állami tankönyveknel lényegesen részletesebb anyagokat közöl az orosz történelem aktuális periódusairól. Különösen jó az Oroszország a XVI. században című, több mint 3 oldalas anyag, de a későbbiek során is igényes, alapos, a hazai és az orosz történetírás legfrissebb mértékadó eredményeivel összhangban álló leckék olvashatók Oroszországról. Példaképpen említhető a Nagy Péteri reformok több mint 3 oldalon keresztül történő tárgyyszerű elemzése, amelynek a végén a szerző megjegyzi, hogy a reformokról gyakorlatilag Péter élete óta vita folyt és folyik jelenleg is, az azonban biztos, hogy utódai egy nagyhatalmat kaptak örökül. Az említett kötet az egyetlen, amelyben részletes, alapos elemzés olvasható Nagy Katalinról és reformjairól. A 4. kötet „A nagyhatalmak belső viszonyairól” szóló leckéjében olyan elemzését nyújtja a századforduló Oroszországának, olyan név és ismeretanyagot közöl (Vitte, pogromok, Bund stb.) amely mélységében csak egyetemi anyagokban bukkan fel legközelebb. Az említett egyetemenlenség oka feltehetőleg az, hogy a tankönyvcsaládnak 4 szerzője van, az egyes fejezeteket különböző szerzők írták, s bár a könyvsorozat minden mérce szerint rendkívül színvonalas, az egyes anyagrészek terjedeleme és felfogás szerint összehangolására, súlyozására már bizonyára nem maradt idő és energia.

A XX. századi orosz-szovjet történelem a magyarországi tankönyvekben

A XX. században Oroszország társadalmi, politikai rendszerében jelentős változások következtek be, melyek a világtörténelem menetére is hatással voltak. Az 1930-as évek közepétől a Szovjetunió olyan hatalmi tényezővé vált, mellyel számolni kellett a nemzetközi politika színpadán. 1945-öt követően pedig az ország egyike lett a világ sorsát meghatározó két szuperhatalomnak, Közép-Kelet-Európa országaiban pedig kizárólagos befolyással bírt. A XX. században, különösen a második világháború alatt és után számos érintkezési pontja volt a magyar és a szovjet történelemnek. Ennek megfelelően a 17-18 éves korosztály számára írt 4. (10.) osztályos tankönyvek részletesebben foglalkoznak Oroszország és a Szovjetunió történetével, mint az alsóbb évfolyamok történelem tankönyvei. Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy ennek az évnak van a legnagyobb szerepe a középiskolás tanulók „Oroszország-képének” kialakítása terén.

Az első világháború kapcsán, amikor Magyarország (az Osztrák-Magyar Monarchia) és Oroszország a két szembenálló hatalmi csoportosuláshoz tartozott, a történelem tankönyvek részletesen kitérnek Oroszország politikai, stratégiai törekvéseire, balkáni érdekeire. Az orosz hadviselés sajátosságai közül a nagy emberi és anyagi veszteségeket, a hadsereg rossz ellátottságát, a mozgósítás lassúságát emelik ki (bár épp ez utóbbi kapcsán megjegyzik, hogy Oroszország gyorsabban mozgósította haderejét, mint ahogyan erre a német vezérkar számított, aminek következtében kritikus helyzet alakult ki a keleti fronton Németország és a Monarchia számára). A gazdasági elmaradottság, a politikai struktúra instabilitása, a társadalom különböző rétegeinek elégedetlensége, a harctéri és hátszágbeli nehézségekkel együtt a katasztrófa felé sodorták az országot.

Ami az 1917-es esztendő eseménysorát illeti, az általunk vizsgált tankönyvekből meglehetősen tarka kép rajzolódik ki.

A rendszerváltás után értelemszerűen elmaradt az események korábbi értékelése, értelmezése (Nagy Októberi Szocialista Forradalom), amely lényegében a hivatalos, kanonizált bolsevik álláspontot közvetítette a tanulók felé. De a szerzők szakmai felkészültségük, politikai meggyőződésük függvényében más-más elemekre helyezik a hangsúlyokat.

A Történelem 4. (Céger Kiadó; 1992) c. kiadványt egy neves történészekből álló szerzői kollektíva állította össze, melynek tagjai a 20. századi magyar vagy egyetemes történelem egy-egy periódusának neves kutatói voltak. Így például a Szovjetunió történetével foglalkozó részeket *Krausz Tamás* írta. Az ő koncepciójában a hangsúly az 1917-ben Oroszország előtt álló alternatívákra helyeződik: feketeszázas monarchista diktatúra vagy a baloldali eszerek által támogatott bolsevikok uralma; csak ez a két tábor tudott tömegeket megmozgatni. Az események megnevezésére a szerző a *kettős forradalom* terminust használja.

Ettől sokban eltérő megközelítéssel találkozunk Salamon Konrád könyvében, ahol az objektív nehézségek és az Ideiglenes Kormány által elkövetett hibák mellett a szerző hangsúlyozza bolsevikok felelősségét a feszültség élezésében, kiemeli ígéreteik demagóg jellegét. Hatalomra kerülésükre a puccs kifejezést alkalmazza. Ebben a tankönyvben nagyobb teret kap a mensevikek és a (jobboldali) eszerek azon törekvése, hogy szembeszálljanak a bolsevikokkal és kiszélesítsék a forradalom bázisát, mint a korábbi kiadványokban. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívása, feloszlata, az ezzel kapcsolatos politikai küzdelmek a demokrácia utóvédharcaként kerülnek bemutatásra.

A legátfogóbb és legrészletesebb képet az események kapcsán az alternatív tankönyvcsalád 6. kötete nyújtja, amiből érdemes hosszabban is idézni: „*A bolsevikok megsemmisítő csapatát mérték a forradalom előtti társadalom minden területére: egymás után omlott össze a hadsereg, az igazságszolgáltatás, a közigazgatás, a család, az egyház, az oktatás, a politikai pártstruktúra, a gazdaság, hogy a proletariátus élcsapata vezetésével egy új társadalmat építhessen a romokon. A bolsevik forradalom az emberiség addigi*

történetének legnagyobb tömegét érintő forradalma, az orosz történelem utolsó ötszáz évének harmadik, s a legnagyobb nyugatosítási folyamata volt. Lenin és értelmiségi csapata kezdetben a nyugati kommunistáknál is nyugatibb igényekkel és ambíciókkal léptek fel. Ebben a megfelelő gazdasági és civilizációs feltételek nélküli forradalmiságban már nagyon korán jelentkeztek a bizánci elemek, az erőszak, az ázsiai fegyelem megkövetelése, az ortodox ideológia, a túlzott centralizáció, a vallásként kezelt bolsevik ideológia a párt és az állam összefonódása." A bolsevik győzelem okai között a szerzők a fehér mozgalom megosztottságát, politikai céljainak tisztázatlanságát, a beavatkozó külföldi hatalmak kellően nem összehangolt fellépését említik, valamint a bolsevikok részéről a kommunizmus utópisztikus ígéretét, a népiirtásig fokozódó terrort („a doni kozákok kb. 70%-át mészárolták le”) és a karizmatikus vezető meglétét emelik ki. Ennek az interpretációnak vannak hiányosságai. A vörös-, illetve fehérterror kérdésénél némi feszültséget eredményez, hogy szöveges utalás csak a vörösterorra történik, a képes illusztrációk azonban kizárólag a fehérterrorhoz kapcsolódnak. Az „ortodox ideológia” kifejezés vélhetően szintén magyarázatra szorul a tananyag oktatása során. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az értékelés tükrözi a történelmi folyamatok bonyolultságát, a kapott információk segítségével a tanulók nem csak a „mi történt?”, de a „miért éppen így történt?” kérdésre is kereshetik a választ, válaszokat.

Amint a fentiekből kitűnik, egyazon eseménysor bemutatásánál sokféle interpretációval találkozhatunk. Ez a különbség az elemzett tankönyvek között a későbbi időszakok tárgyalásánál is kimutatható. Közös mozzanat, hogy valamennyi szerző erőltetett modernizációs kísérletként, utolérési stratégiaként, felülről jövő forradalomként értékeli a sztálini rendszert, amely hihetetlen áldozatokat követelt a társadalomtól. A *Történelem 4* (1993) c. tankönyv Krausz Tamás által írt fejezetében egy rövid két és fél oldalas rész foglalkozik a Szovjetunió két világháború közötti történetével. A főszövegben a részletek kibontása nélkül csak az alapvető folyamatok ismertetésére szorítkozik a szerző (a NEP néhány soros említése, a

sztálini „utolérési politika” ellentmondásossága). Ez alól talán csak a paraszti társadalom bemutatása jelent kivételt a szegényparasztság és a kulákság közötti feszültség perspektívájából. A tankönyv végén, a dokumentumok között hosszabb rész olvasható Krausz Tamás Sztálinról írt tanulmányából. Ebből a tanulók fontos kiegészítő információhoz juthatnak Sztálin forradalmiságáról, pragmatizmusáról, nagyorosz nacionalizmusáról, a sztálini rendszer konspiratív jellegéről. Sztálin olyan politikusként áll előttünk, aki egy nagyhatalom megteremtője volt, ugyanakkor szakított a forradalom eredeti célkitűzéseivel és értékrendjével.

Ugyanezt az időszakot – legalábbis ami a törzsanyagot illeti – Salamon Konrád könyvében részletesebben és némileg más szempögből tárgyalja. A NEP kapcsán egy Leninhez intézett levélből idéz, melynek szerzője úgy jellemzi az új gazdaságpolitikát, mint visszalépést a polgári forradalom álláspontjához. *„De ebben az esetben el kell ismerni, hogy októberben hibát követtünk el”* – hangzik a levél konklúziója. A tankönyv írója erre a gondolatmenetre fűzi fel értékelő megjegyzését: a kommunizmus, mint minden diktatúra megreformálhatatlan és életképtelen, működőképes társadalmat és gazdaságot csak a polgári szabadságjogok alapján lehet teremteni, *„tehát októberben hibát követtek el”*.

A Szovjetunió létrehozásával kapcsolatban a tankönyv azal a megjegyzéssel tér ki a lenini és sztálini koncepció (független köztársaságok szövetsége, illetve egy egységes államon belüli autonómia) közötti különbségre, hogy formálisan ugyan Lenin javaslatát fogadták el, de a gyakorlatban az egyes köztársaságok semmiféle önállósággal nem rendelkeztek. Az 1924-es alkotmányban biztosított jogok (a nyelvhasználat szabadsága, a Szovjetunióból való kilépés joga) csak papíron léteztek, még utalni sem volt rájuk ildomos. A sztálini tisztogatási hullám nyitányának Salamon Konrád a XVII. pártkongresszus hírhedt szavazását, és ennek kapcsán Kirov meggyilkolását tekinti. Ez utóbbival Sztálin eltávolította útjából lehetséges vetélytársát. Itt a szerző nem utal arra, hogy Sztálin érintettsége a gyilkosságban máig vita tárgyát képezi, mint ahogy

arról is megoszlik a történészek véleménye, hogy Kirov menyiben tekinthető Sztálin alternatívájának. A tankönyvi anyag alapján Sztálin elsősorban politikai bűnözőként jelenik meg a tanulók előtt.

Ami az információmennyiséget illeti, az alternatív tankönyvcsalád 6. kötete – amint azt már megszoktuk – felülmúlja a többi kiadványt. A közel 5 oldalnyi anyagban a tanulók találkozhatnak Trockij, Kamenyev, Zinovjev, Buharin, Jagoda, Jezsov, Visinszj, Kaganovics, Berija névvel, olyan eseményekkel, mint az ellenzék veresége a XIV. pártkongresszuson, Sztálin szibériai útja, Nagyezsda Allilujeva öngyilkossága, a XVII. pártkongresszuson lezajlott szavazás, Kirov meggyilkolása (a szerzők itt is egyértelműnek tartják, hogy erre Sztálin adott utasítást). A tisztogatási hullám bemutatása során elsődlegesen a hadsereg tisztikarának lefejezésére koncentrálnak, melynek katasztrofális következményei – a szerzők szerint – 1941-ben mutatkoztak meg. A tankönyvírók itt sem elégednek meg az egytényezős magyarázatokkal, hozzáfűzik, hogy a tisztogatás egyben megnyitotta a katonai ranglétrán az előrelépés lehetőségét, a fiatal tiszti generáció számára.

A tankönyvi lecke záró részében – véleményünk szerint nagyon helyesen, a lényegi mozzanatokot jól megragadva – a szovjet és a náci típusú diktatorikus rendszerek közti hasonlóságokra és különbségekre hívják fel a hallgatók figyelmét. Mindkét diktatúra a vezérelvre, a személyi kultuszra épül, épít a tömegek szimpátiájára, nagy hangsúlyt fektet az oktatásra és propagandára. Ugyanakkor jelentős különbségek is figyelhetők meg közöttük, a hitlerizmus faji alapon áll, míg a sztálini rendszer a társadalmi osztályok közötti ellentétet hirdeti. Az előbbi módszeres racionalitással semmisítette meg ellenfeleit, utóbbi esetében a terror rendszertelen, kampányszerű volt.

Szintén megfigyelhetők hangsúlybeli eltérések ott, ahol a tankönyvek a Szovjetunió szerepét tárgyalják a háború előtti nemzetközi folyamatokban, jóllehet az alapelemek mindenütt azonosak: a nagyhatalmak tárgyalásai, a német–szovjet meg nem támadási szerződés, az érdekszférák elhatárolása. A Cégér Kiadó által jegyzett Történelem 4. c. tankönyv részletesen fel-

sorolja azokat a vélt vagy valós okokat, melyek miatt Sztálin a Hitlerrel való alku mellett döntött a francia–angol szövetség helyett: a nyugati hatalmak és Lengyelország bizalmatlansága, a velük folytatott tárgyalások meddősége, a németekkel való megegyezéstől a birodalmi, nagyhatalmi keretekben gondolkozó főtitkár nagyobb pillanatnyi hasznot remélt. A logikus gondolatmenet csak a fejezet végén törik meg, amikor a szerző morális elveket próbál számon kérni a szovjet állam vezetőin (láthatóan megfélemlítve arról, hogy a bolsevikok deklaráltak keveset foglalkoztak a politika morális, etikai vetületével). Megengedhetetlennek nevezi, hogy egy olyan állam, amely magáról azt a képet igyekszik kialakítani, hogy egy magasabbrendű erkölcsiséget hordoz, a hagyományos nagyhatalmi eszköztárral operál gyengébb szomszédai rovására, ahelyett, hogy a demokratikus, antifasiszta erők összefogásának élharcosa lenne.

Salamon Konrád könyvében a fenti képlettel ellentétben a hangsúly Moszkva világforradalmi törekvéseire tevődik. A Szovjetunió – írja a szerző – hatalmas pénzeket költött a kommunista pártok finanszírozására, hogy rajtuk keresztül biztosítsa befolyását a nemzetközi politikában. A kommunisták – folytatódik a gondolatmenet – a Szovjetuniót tekintették hazájuknak, és mindent elkövettek, hogy a világ szovjet köztársaságok szövetségévé alakuljon. Bár ebben kétségkívül van igazság, érdemes megemlíteni, hogy a nemzeti tényező bizonyos esetekben felülírhatta az internacionalizmust. (Erre éppen a finn–szovjet háború a legjobb példa, ahol a Tuominen vezette finn kommunista párt szembeszállt a szovjet „felszabadítókkal”.) A német–szovjet megnemtámadási szerződés és a titkos záradék kapcsán a két diktatúra egymásra találásának motívuma kerül előtérbe. A tankönyvi illusztrációk is ezt a koncepciót támasztják alá: az egyik fényképen német és szovjet tisztok barátkozását láthatjuk Lengyelországban, a másikon a katyni tömegsírt.

A második világháború, a keleti hadszíntér eseménysorából a tanulók nagyjából ugyanazokat a mozzanatokat ismerhetik meg: a hitleri agresszió, a moszkvai, sztálingrádi, kurszki

ütközetek, a leningrádi blokád, a Vörös Hadsereg útja Berlingig, a háború gazdasági, diplomáciai háttere. A rendszerváltást követően itt is ledőltek a korábbi ideológiai tabuk, aminek az lett a következménye, hogy a náci rendszer bűneit nem kisebbitve és népirtó jellegét nem relativizálva felerősödhetett a győztesek (elsősorban a Szovjetunió és a szovjet hadsereg) viselt dolgaival szembeni kritikai hangvétel. Az alternatív tankönyvcsalád 6. kötete pl. Katynról, a krími tatárok, a volgai németek deportálásáról, a szovjet fogságba került egymillió japán hadifogoly többségének eltűnéséről tesz említést, illetve általánosságban megemlíti, hogy az SS mellett a német, a szovjet, a magyar, a román, a horvát stb. hadseregek katonái is követtek el szörnyűségeket. A szovjet hadseregnek az általuk megszállt területen való viselkedéséről (rablás, fosztogatás, erőszak, polgári lakosság elhurcolása) elsősorban a magyarországi harcok kapcsán kerülnek elő a szerzők vérmérsékletétől függően hol utalásszerű megjegyzések, hol egyértelműbb megfogalmazások. Ennek megfelelően a magyarországi hadszíntér eseményeit a felszabadulás-megszállás kettős koordinátarendszerében tárgyalják.

A tankönyvekben a Szovjetunió 2. világháború utáni történetével kapcsolatos anyag mennyisége ugrásszerűen megnő a korábbi korszakokhoz képest. Ez természetesen adódik abból a körülményből, hogy a Szovjetunió egyike lett a világ sorsára döntő befolyást gyakorló két szuperhatalomnak. Ez a nagy mennyiségű anyag döntően négy témakör köré csoportosítható, bár sokszor az egyes kiadványokban nem különülnek el egymástól még a tankönyvi leckék szintjén sem: 1. A belpolitikai élet történései 1945-től a FÁK megalakításáig; 2. A hidegháború, a leszerelés, a szovjet–amerikai kapcsolatok kérdései, a Szovjetunió külpolitikája; 3. A Szovjetunió és a közép-kelet-európai országok; 4. A szovjet–magyar viszony alakulása.

A belpolitika terén két meghatározó kulcsmozzanattal találkozhatnak a tanulók a kiadványokban: a Sztálin halálát követő, Hruscsov nevével fémjelzett desztalinizációs kísérlettel, illetve a rendszer történetének utolsó fázisát jelentő gorbaçsovi peresztrojkával. Mint már megszokhattuk ezúttal is Sa-

lamon Konrád megállapításai a legélesebbek, míg a Történelem 6. c. kiadvány a leginformatívabb. A háború után – írja Salamon – a folytatódó politikai terror újabb áldozatokat követelt a hazatérő hadifoglyok, az új nemzetiségek (baltiak, lengyelek, kárpátaljai magyarok) köréből. Kiegészítő anyagként említés történik a „leningrádi ügyről” és az „orvosper” előkészületeiről. Hruscsov – Salamon Konrád szóhasználatával – „mosolygós és tréfálkozó diktátor”, akinek célja a szovjet birodalom megreformálása. A hruscsovi reformok azonban kudarcra voltak ítélve – olvashatjuk a Reáltanoda Alapítvány tankönyvében, mert csak tüneti kezelést jelentettek. A Hruscsovval szembeni elégedetlenség vezetett a Brezsnyev által szervezett „palotapuccshoz”, amely egyúttal a desztalinizációs folyamat megakadását is jelentette. A „brezsnyevi pangás” kapcsán a tanulók megismerkedhetnek a szovjet rendszert feszítő alapvető ellentmondásokkal, a hangoztatott ideológia és gyakorlat közti szakadékkal, az energiapazarló, korszerűtlen gazdasággal, költséges és sokszor ésszerűtlen beruházásokkal, a párt és állami apparátus működésképtelenségével. A közel 3 oldalas átfogó elemzés biztos alapot jelent a '80-as évek közepén bekövetkezett földcsuszamlás-szerű változások megértéséhez.

A gorbacsovi peresztrojkat valamennyi tankönyv az orosz történelmi hagyományokból következő, felülről jövő reformkísérletként tárgyalja, amit az a felismerés indított el, hogy komoly strukturális változások nélkül a Szovjetunió alulmarad a szuperhatalmak közti versengésben. Itt a fő hangsúly a külpolitikai aspektusra helyeződik. A peresztrojka belpolitikai vonatkozásai terén az ismeretanyag bázisát a csernobili katasztrófa, a fegyveres összetűzésekké fajuló nemzetiségi konfliktusok, a balti államok elszakadási törekvései, Gorbacsov azon igyekezete, hogy a konzervatívok és liberálisok között lavírozva egyben tartsa a Szovjetuniót, jelentik. Néhány kiadvány (pl. Salamon Konrád könyve) zárásképpen említést tesz az 1991-es puccskísérletről és következményeiről, a kommunista párt betiltásáról, a Szovjetunió megszűnéséről és a Független Államok Közösségének megteremtéséről. A jövő nagy

kérdése pedig az – írja a szerző – hogy Oroszország, amely továbbra is katonai nagyhatalom maradt, milyen sikeresen tud előrehaladni a demokrácia útján.

A tankönyvek a második világháború utáni szovjet külpolitikát részben a hidegháború és enyhülés koordinátarendszerében, a hatalmi tömbök szembenállása mentén vizsgálják, részben a Szovjetunió és a befolyási övezetébe került államok közötti kapcsolatok keretei között tárgyalják. A rendszerváltás előtti történelemkönyvek anyagához képest itt igen szembeutnő és határozott a változás a Szovjetunió szerepének megítélésében. Korábban a nemzetközi küzdőtéren a Szovjetunió törekvéseit mindig jogosnak és igazságosnak láttatták, a Szovjetunió volt az az ország, amely a béketábor vezetőjeként mindent megtett az enyhülésért, a világbéke megőrzéséért. Az 1990-es években megjelent történelem tankönyvekben a szovjet „cordon sanitaire” megteremtése, Moszkva befolyási övezetének nyugatra tolása egyértelműen negatív minősítést kap. Árnyalatnyi különbségek itt is megfigyelhetők. Salamon Konrád könyve és a Reáltanoda kiadványa inkább a Szovjetuniót teszi felelőssé a hidegháború kirobbanásáért, mint a nyugati országokat, aláhúzza az előbbi agresszív terjeszkedését, a megszállt országok szovjetizálására irányuló szándékait. A Történelem IV. című kiadvány tartózkodik az egyértelmű ítéletalkotástól a felelősség kérdésében, mindössze annyit jegyez meg, hogy amíg a Szovjetunió a térségben állomásozó hatalmas hadseregére támaszkodott, addig az Egyesült Államok átfogóbb koncepciót dolgozott ki külpolitikai érdekeinek érvényesítésére (Truman-doktrína, Marshall-terv), amire válaszul megszületett a sztálini-zsdanovi „két tábor” elmélet, létrehozták a Kominformot, és néhány hónap alatt kiépítették a kommunista pártok diktatúráját a népi demokratikus országokban.

A hidegháború jellegével kapcsolatban a tankönyvek aláhúzzák, hogy a két szuperhatalom ügyelt a közvetlen katonai konfrontáció elkerülésére. Azokban a konfliktusokban, amelyekben egyikük hadereje részt vett, a másik fél rendszerint gazdasági, katonai segítséget nyújtott, fegyvert szállított rivá-

lisa ellenfelének. Ennek a magatartásnak köszönhető, hogy a hidegháború évei alatt sikerült elkerülni a nukleáris összecsapást. Idővel mindkét nagyhatalom elismerte, hogy a tömegpusztító fegyverek felhalmozott arzenálja alkalmas a világ elpusztítására, és ez visszatartó erőként hatott. A Reáltanoda Alapítvány kiadványa Hruscsovot idézi: *„Ha levágják a fejet, a haját már nem siratják. Uraim, mi ezért mondjuk azt, hogy éljünk békében!”* Ez az enyhülési folyamathoz elvezető közös felismerés az egyetlen pont, melynek kapcsán a szovjet külpolitikai törekvések pozitív kontextusban kerülnek említésre.

A hidegháborúval (és ezen belül a Szovjetunió szerepével) kapcsolatos tény- és ismeretanyag a tankönyvekben kimerítő és adatgazdag. Helyet kapnak benne a legfontosabb konfliktusok (pl. az U-2-es kémrepülőgép lelövése, a kubai rakétaválság), a felek közti erőviszonyok (a stratégiai erőegyensúly kérdése, táblázatokkal, konkrét számadatokkal), az enyhülési folyamat állomásai (Helsinki, SALT-tárgyalások). A tankönyvek egyetlen logikai ívbe rendezik az olajválságtól a „kis hidegháborúig” tartó alapvető folyamatokat: az olajkrízis, és az USA vietnami fiaskója után Moszkva kedvezőnek látta a pillanatot arra, hogy a maga javára billentse a stratégiai egyensúlyt. Erőteljes expanzióba és fegyverkezésbe kezdett, a volt gyarmati világ függetlenedő országaiban létrehozta saját külső befolyási övezetét (Angola, Etiópia, Mozambik, Nicaragua stb.). Salamon Konrád és a Történelem 6. c. kiadvány szerzői a világforradalmi ambíciók feléledéseként értékelik a folyamatot. A nyugat erre a növekvő szovjet aktivitásra, kihívásra reagált a hidegháború újabb szakaszával. A Történelem IV. (1991. Tankönyvkiadó) c. tankönyv 2. világháború utáni részének szerzői meglehetősen általános formában érintik a nemzetközi feszültség és a nagyhatalmi szembenállás kiéleződésének újabb szakaszát. Véleményük szerint inkább a nyugat gazdasági, technológiai, informatikai fejlődése volt az a tényező, amely a keleti tömb országait egyenlőtlen erőpróbára készítette. A folyamat aztán a szovjet blokk válságához, majd egy megújítási kísérletből kiinduló széteséséhez vezetett. Mindez – zárják le a történetet a Történelem 6. című tankönyv összeállí-

tói a gazdasági és politikai liberalizmus győzelméhez vezetett a sztálini modell felett.

Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a tanulóknak kialakuló Oroszország/Szovjetunió-képre a *magyar-szovjet viszonyrendszer* tárgyalása van a legnagyobb hatással. A Szovjetunió szerepe és megítélése az 1945-1990 közötti időszak magyar történelmének bemutatásánál a rendszerváltás előtti és utáni történelemtankönyvekben élesen eltér egymástól. A felszabadító, önzetlen, baráti Szovjetunió hamis képe helyébe egy olyan megközelítés lépett, amely közelebb áll a történelmi valósághoz. Egy érdekeit kíméletlenül érvényesítő nagyhatalom, amely az erő pozíciójából kezeli a befolyási övezetébe került kis országokat. Az általa kikényszerített változások (a térség más államaival együtt) kiszakították Magyarországot a korábbi szerves fejlődés folyamatából. A szovjet jelenlét meghatározó mozzanatai és következményei egyértelműen negatív töltést kapnak a tankönyvekben: az egypárti diktatúra kiépítésében játszott szerep, a sztálini modellt másoló Rákosi-rendszer, az 1956-os forradalom leverése, a Brezsnjev-doktrína, mind-mind Magyarország kiszolgáltatottságát, mozgásterének korlátozottságát, lényegében az állami szuverenitás teljességének hiányát jelzik a tanulók számára.

Összegzőképpen az orosz történelemről a Szovjetunió kialakulásig terjedő periódust vizsgáló magyar középiskolai tankönyvek történelemképéről elmondhatjuk, hogy az mind mennyiségi, mind minőségi értelemben rendkívül heterogén, történelemfelfogásában is különböző elméletek visszatükrözése. Lényegesen nagyobb a tankönyvi kínálat és szóródás az első két évfolyam tekintetében, sokkal szűkebb a tankönyvi keresztmetszet az utolsó két évfolyam esetében. A szerzők között megtalálhatók az ázsiai, az európai az eurázsiai modell hívei, az államalapítás kérdésében szinte homogén normannista álláspontot olvashatunk. Abban megegyeznek a könyvek, hogy erős, Európa keleti felének sorsára meghatározó államalakulat született. A későbbiek során valamennyi könyvben nő mennyiségében az Oroszországról szóló anyag,

de a tankönyvírói heterogenitás nem változik. Péterrel kapcsolatban is olvashatunk I. Péteres szlavofil indíttatású történelmekonceptiót, és Nagy Péteres, modern, a mai szemléletnek jobban megfelelő, korszerűbb megközelítést. Különösen szembeszökő az ellentmondás a legjelentősebb magyar alternatív tankönyvcsalád korai orosz történelmet elnagyoló, a későbbi időszakot pedig szinte az egyetemi jegyzet részletességével vizsgáló fejezetei között, vélhető okaira a korábbiak során kitértünk. A „rendszerelváltó tankönyvírás” szolid ruszofóbiája talán csak a Száray könyvnel köszön vissza, ám itt sem bántó módon, de az orosz történelmet minimális terjedelemben, és általában más népek történetének a részeként, vagy nagy történelmi folyamatok esetében, mint egy tényező, de nem mint autochton szereplőt megemlítve tárgyalja. Mindenképpen leszögezendő ugyanakkor, hogy valamennyi tankönyv, bármely történetírói koncepció alapján is, és bármilyen terjedelemben foglalkozik az orosz történelemmel, a közölt anyag szinte kivétel nélkül tárgyyszerű és pontos. Az Oroszországgal foglalkozó leckék alkalmasak arra, hogy egy objektív, előítéletektől mentes, érdeklődést keltő szemlélet alakuljon ki a magyarországi középiskolai diákságban, érzelmileg és erkölcsileg semmiféle negatív hangolást nem tartalmaznak ezek az anyagok, nagyon csekély számú kivételtől eltekintve. Amit a későbbiek során nyomon kellene követni, hogy a magyar közgondolkodás, amit csak részben a diákévek és a tananyag alapoznak meg, mennyire tekinti Oroszországot Európa részének és mennyiben egy idegen, távoli, ázsiai jellegű, romjaiban létező egykori nagyhatalomnak. Amit a tankönyvelemző nem tud megállapítani, az az a tanári attitűd, amely a leírt anyaghoz kapcsolódik, amikor azt előadja. A magyar tanártársadalom egésze, így a történészeké is, politikai és szakmai értelemben rendkívül szórt, ez azonban már egy másik tanulmány témája lehetne. Hogy a magyar diákok értelem- és érzelevilágára az orosz történelemről tanult tananyag milyen hatást tesz, milyen állam- és társadalomkép kialakulást segíti elő, az csak a tanári kommentárokkal és egyéb társadalmi-információs hatásokkal (pl. média, informatika) együtt értelmezhető. Úgy véljük, az

általunk végzett vizsgálat jó alapot jelent ahhoz, hogy továbblépjünk az ezredforduló után megjelent, más módszertani szemléletmódot tükröző, kompetencia-alapú tankönyvek hasonló szempontú elemzése felé.

Angol nyelvű rezümé

This article is an abridged Hungarian version of our essay published in Russian in 2003. From 2001 to 2003 we took part in an international research program with our Russian, Polish, Czech, Estonian, Latvian, Lithuanian etc. colleagues. We analysed how the image of Russia and the Soviet Union has changed after the democratic transformation of the political system, what new elements were moved to the foreground compared with the earlier era. We carried out the analysis of the schoolbooks on History for secondary school students published in the 1990s based on given criteria. We analysed materials primarily from the aspect of content and not from a methodological aspect. As our essay was written mainly for our colleagues the community working on the project, we endeavoured – apart from the presentation of different approaches – to review the information and facts shaping the image of Russia in the minds of 14-18-year-old students. Although in the Hungarian version we attempted to shorten these parts, the descriptive character of the article has partially remained.

The most important conclusion of our research is that in the era following the democratic transformation of the political system, the authors of schoolboocs on History remained within the professional framework, the conceptual differences (although they reflect the author's world view, scale of values, political persuasion) do not go beyond the limits of the freedom of interpretation of historical facts permitted for Historians. Direct political pressure, moreover, the requirement to form a false historical conciousness, which could be shown in the case of some post-Soviet countries, was not present in the writing and publications of Hungarian schoolbooks.

JEMNITZ JÁNOS – BEBESI GYÖRGY – LENGYEL GÁBOR

**KAMENYEV, (ROSENFELD) LEV BORISZOVICS
(1883-1936)**

1883. július 18-án született Moszkvában. Apja vasúti gépész volt a Moszkva-Kurszk vonalon. Apja műszaki technikumot végzett Szentpétervárott, anyja felsőfokú tanári képesítést szerzett. Az 1870-es évek végén mindketten radikális klubokat látogattak. Apja abba a baráti társaságba tartozott, amely 1881-ben végrehajtotta a II. Sándor cár elleni merényletet. Ezt követően rövidesen állomásfőnök lett egy kis vasútállomáson Vilnius közelében.

Kamenyev gyermekkorát így a vasúti építőház és javítóüzem közelében, munkások között töltötte. Ezt követően Vilniusban végezte el líceumi tanulmányait és apja mellett dolgozott (aki akkor *már* főmérnök volt), részint mint esztergályos, részint más munkaműveleteket sajátítva el. 1896-ban apját áthelyezték a Kaukázusba, Tiflisz (Tbiliszi) mellé, ahová családjával együtt távozott. 1901-ben fejezte be líceumi tanulmányait. Líceumi utolsó éveiben már kapcsolatban állt a Tifliszi marxista körökkel, miközben természetesen már olvasta az illegális marxista munkákat. Az ifjú *Kamenyevet* *Lassalle* híres dolgozata, a *Munkásprogram* lelkesítette, és fordította a munkásmozgalom felé. Figyelmét felkeltette az a küzdelem is, amelyet a marxisták a narodnyikokkal folytattak, és amely a legális sajtóban is nyomon követhető volt.

1900-ban széleskörű letartóztatásokat foganatosítottak, ami ugyan nem érte el *Kamenyevet*, de a líceumból kizárták, és magaviseletből oly rossz jeggyel minősítették, ami elzárta előle az utat, hogy *bármely* egyetemre bejuthasson. Ekkor magához a közoktatási miniszterhez fordult folyamodványokkal, hogy az egyetemre jutást engedélyezze. Nem fogadta meg atyja tanácsát, hogy lépjen mérnöki pályára, hanem a moszkvai jogi egyetemre kívánt jelentkezni – akkoriban már elhatározta,

hogy életét a szociális igazságosság és a forradalmi mozgalom előmozdítására szánja. Sikerült egyetemre jutnia, s néhány hónap után már csatlakozott évfolyama radikális tagjaihoz, oly annyira, hogy őt választották meg a „*Testvériség*” vezető testülete egyik tagjának. *Kamenyev* a diákmozgalom politikai orientációját támogatta egészen 1902. február 8-ig, amikor is az egyetemen a diákok gyűlést rendeztek, amelyet a rendőrség megtámadott. Miután e csoportosulás vezetőit, többek között *Ceretelit*, *Alekszinszkijt* és másokat letartóztatták, *Kamenyev* létrehozta a „*Testvériség*” csoportosulás második vezető tanácsát, amely tovább folytatta a diákmozgalom irányítását.

Ezt követően Pétervárra utazott, hogy az ottani diákság vezetőivel felvegye a kapcsolatot, majd különféle felhívásokat írt, melyek jócskán át voltak itatva politikai követelésekkel. E felhívásokban a diákságot felszólította a munkásmozgalommal való összefogásra, valamint arra, hogy 1902. márciusára a moszkvai híres Tverszkaján rendezzenek demonstrációt. Ekkor a rendőrség a sétáló tüntetőket körbezárta, *Kamenyevet* letartóztatták, s előbb a Butirki, majd a Taganka börtönbe zárták. Néhány hónapnyi elzárás után Tifliszbe internálták családjához, ellenben megtiltották, hogy az egyetemen folytathassa tanulmányait. Tifliszben azután kapcsolatba lépett az ottani erős szociáldemokrata csoportokkal, s ő maga is csakhamar egy marxista kör vezetője és előadója lett a közeli vasúti műhely dolgozói között. 1902 őszén Párizsba utazott, hogy a marxista irodalommal jobban megismerkedhessen, s Párizsban azonnal csatlakozott az orosz marxista emigránsok „*Iszkra*” (*Szikra*) csoportjához. Csakhamar ő maga is cikket ír az *Iszkra* számára a hazai diákmozgalomról, majd nem sokkal később Párizsba érkezésekor találkozott Leninnel is.

Lenin párizsi látogatása, illetve ottani előadásai rendkívül nagy hatást gyakoroltak rá. Lenin ebben az időben párizsi és genfi *tanulmányai* után írta meg híres munkáját *Sztruve* és *Bergyajev* szocializmus és marxizmus értelmezésével szemben. Ebben az időben *Lenin* is és *Martov* is felhasználták *Kamenyev* útlevelét, amikor Európában különféle utazásokat tettek.

1903. szeptemberében, nem sokkal az OSZDMP híres, II. kongresszusa után, *Kamenyev* visszautazott Oroszországba. Még Párizsban, amikor a Bund¹ rendezte ötödik kongresszusát, találkozott jövőbeli feleségével, *Olga Davidovnával*. Amikor visszaérkezett Tifliszbe, a legszorosabb kapcsolatba lépett a helyi szociáldemokrata vezetőkkel. Majd, mint propagandista és szervező, tevékeny szerepet játszott a kaukázusi vasúti sztrájk megszervezésében.

1904. január 5-e után el kellett hagynia Tifliszt. Moszkvába visszatérve a párt központi vezetősége közvetlen irányítása alatt dolgozott. Így egyfelől lapok és könyvek terjesztésében, illetve az illegális sajtó megszervezésében munkálkodott. Ismert, hogy ebben az időben éleződött ki a küzdelem a bolsevik és a mensevik irányzat között: *Kamenyev* kezdettől határozottan a bolsevikok mellé állt, és közvetlenül *Zemljacska*² mellett dolgozott. 1904. februárjában a cári rendőrség letartóztatta a moszkvai vezetőket, köztük *Kamenyevet*, akit visszaszáműztek Tifliszbe. A börtönben megírt egy kis brosúrát, amelyben éles bírálatot gyakorolt az *Iszkra* új-bolsevik irányzata felett. A brosúrát a börtönben kézzől kézre adták, de külföldre már nem került ki. Amikor szabadlábra helyezték, ismét megkísérelte, hogy folytassa egyetemi tanulmányait, ám a rendőrségi papírok utolérték, s az egyetem kapui ismét bezárultak előtte.

Kamenyev a kaukázusi pártközpont vezetőségébe került be *Sztálin*, *Chakaja* és mások oldalán. Nem csupán a szervezőmunkát végezték, hanem egyúttal megjelentették a *Borba proletariata* (*A proletariátus harca*) című lapot, amely a Kaukázuson túli szociáldemokraták orgánuma volt. Amellett, hogy szervezője volt a nagy kaukázusi vasutassztrájkknak, ezt követően a helyi szervezőmunkákat is elvégezte Batumiban, illetve Kutaisziban. *Kamenyev* a bolsevik irányelvek szerint részese volt annak az állandó küzdelemnek, amit a mensevikek – az ő esetében, ekkoriban kiváltképpen a grúz mensevikek –

---

¹ A Bund az orosz, lengyel és litván zsidó munkások szervezete

² *Zemljacska* neve fogalom a párttörténetben, mint aki a legközelebb állt Krupszkaja mellett Leninhez.

(*Cereteli* és *Zsordanyija*) ellen folytattak. *Kamenyev* ugyanebben az időben *Leninnel* is levelezett, és cikkeket írt a *Lenin* szerkesztette *Vperjod (Előre)* számára. Ebben az időben a Kaukázuson túli bolsevikok csatlakoztak az orosz bolsevik párthoz, *Lenin* és a pártvezetés pedig őt bízta meg a Kaukázuson túli szervezetek irányításával és képviselésével.

Kamenyev röviddel ezután Pétervárra utazott, ahol a pártvezetés a különféle helyi szervezetek látogatásával bízta meg, hogy így készítsék elő a párt III. kongresszusát. *Kamenyev* e megbízatással kereste fel Kurszkot, Harkovot, Voronyezst, Rosztovot, valamint a Kaukázus helységeit. Kongresszusi küldötti megbízólevele volt a Kaukázuson túli pártszervezetektől. E szervezőmunka közben illegálisan elhagyta az országot, s részt vett a londoni kongresszuson, ahol *Gradov* álnéven fel is szólalt. E kongresszuson ismert módon határozatot hoztak a Buligini Duma bojkottálására és a fegyveres felkelés előkészítésére. Ily módon *Kamenyev* 1905. júliusa és szeptembere között beutazta szinte az egész Nyugat- és Közép-Oroszország nagyvárosait, mindenütt a fenti szellemben folytatva szervező és propaganda munkáját.

1905 októberében a vasutasok általános sztrájkja *Kamenyevet* Minszkben érte, ahol éppen részt vett egy olyan tömeggyűlés előkészítésében, amelyben területi kormányzó belevetett. Ezt követően *Kamenyev* az első Minszket elhagyó mozdonnyal Pétervárra utazott, s ott *Lenin* egyik legközvetlenebb munkatársa lett.

1905 és 1907 között Péterváron maradt, ahol változatlanul szorosán *Lenin* oldalán dolgozott, és így része volt minden legális és illegális kiadvány megjelentetésében. 1907-ben a párt V. kongresszusának előkészítésekor már főképp Moszkvában tevékenykedett, és a moszkvai pártszervezet delegálta küldöttként a kongresszusra. A II. Duma feloszlata után *Kamenyev* Péterváron maradt, ahol a központi bizottságban *Zinovjevvel* és *Rozskovval* dolgozott együtt.

Miután *Lenin* külföldre távozott, s új letartóztatási hullám söpört végig az országon, 1908. április 18-án *Kamenyevet* is letartóztatták. A vád ekkor elsősorban az volt, hogy május

elsejére készített elő terjesztésre felhívásokat és röplapokat. Néhány hónapi fogság után szabadulásakor üzenetet kapott *Lenintől*, hogy utazzon utána Genfbe, ahová 1908 végén meg is érkezett.

Már külföldön megbízták az emigrációban megjelentett *Proletari (Proletárok)* című bolsevik orgánus szerkesztésével. Ugyanekkor természetesen részt vett a párt valamennyi külföldön megrendezett konferenciáján. *Lenin* megbízására szintén *Kamenyev* lett a párt megbízottja a II. Internacionálé nemzetközi szocialista irodájában. Részt vett a II. Internacionálé 1910. évi koppenhágai kongresszusán, valamint az 1912. évi bázeli kongresszuson³, ahol fel is szólalt, valamint a német szociáldemokrata párt (SPD) 1910. évi chemnitzi kongresszusán.

Kamenyev az emigrációban is komoly részt vállalt a bolsevik párt valamennyi legális és illegális kiadványának előkészítésében, s *Lenin* utasítására saját könyvet is megjelentetett a mensevikekkel való végleges szakítás megpecsételése érdekében. Amennyi szabadideje még maradt, azt az orosz forradalmi mozgalmak múltjának tanulmányozására, így *Herzen* és *Csernyisevskij* munkásságának feldolgozására fordította.

1913-ban *Lenint* követve Krakkóba, majd 1914 elején a párt központi bizottságának utasítására Pétervárra utazott, az ott megjelenő *Pravda (Igazság)* szerkesztésének és a IV. Duma bolsevik frakciójának irányítására. Ezt a munkát folytatta 1914. július 8-ig, amikor a *Pravdát* betiltották, és *Kamenyevnek* finn területre kellett menekülnie. Itt érte azután a világháború kirobbanása.

Kamenyev szervezte meg a háború kirobbanása után a bolsevik Duma frakció és a különféle pártszervezetek első konferenciájának összehívását a finn nagyhercegségben. 1914. november 5-én azután a frakció tagjait (többek között *Badajevet*, *Muralovot* és magát *Kamenyevet*) mind letartóztatták.

---

³ A bázeli kongresszusról lásd: JEMNITZ János: *A háború veszélye és a II. Internacionálé 1911-1914*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

A per és az ítélet csak 1915 tavaszán született meg, amikor is az összes Duma képviselőt és *Kamenyevet* szibériai száműzésre ítélték. Valamennyien a Jenyiszej partján, Acsinszk város közelében morzsolták a száműzetés éveit. Itt érte őket az 1917. évi februári forradalom, amely felszabadította őket.

A februári forradalom után *Sztálinnal* és másokkal együtt nyomban Petrográdba utaztak, ahová hamarabb érkeztek meg, mint *Lenin*. Ennek azért is nagy jelentősége volt, mert *Kamenyev* és *Sztálin* irányították az akkor Petrográdban megjelenő *Pravdát*, méghozzá abban a szellemben, hogy az akkor zajló események a polgári demokratikus forradalom egy olyan sajátos fajtáját jelentik, amikor, az egyúttal egyfajta kettős hatalomra épül. Felfogásuk szerint az Ideiglenes Kormányal szemben a Petrográdi Központi Munkástanács közel hasonló erőt képvisel. Ezt a történeti korszakot hosszú életűnek és majdnem tartósnak képzelték el. *Kamenyev* ebben a szellemben hosszabb elemző cikket jelentetett meg a *Makszim Gorkij* szerkesztette *Letopisz*⁴ (*Évkönyv*) hasábjain 1917 tavaszán. 1917 áprilisában, a bolsevik párt első forradalom után megtartott konferenciáján *Kamenyevet* beválasztották a párt Központi Bizottságába. 1917 októberéig a *Pravda* szerkesztője volt, s egyúttal a párt egyik képviselője a petrográdi szovjetben, ahol a munkástanácsnak is központi bizottsági tagja lett. Később, amikor megalakult az Összoroszársági Munkástanács, e szerv Központi Végrehajtó Bizottságának is tagja lett.

Ismeretes, hogy milyen nagy súlyú fordulatot hozott 1917 júliusának elején a bolsevikok hatalomátvételi kísérlete, amely után a *Kerenszkij* kormány őt is letartóztatta. *Kamenyev* börtönben is maradt egészen a szeptemberi Kornyilov lázadás napjaiig. Letartóztatásának idején a mensevikek és az eszerek igen éles támadásokat intéztek többek között *Kamenyev* ellen is. A szeptemberi napokban pedig a politikai helyzetet és a feladatokat illetően rendkívül éles vita szakította ketté a bolsevikok Központi Bizottságát. Ekkor *Lenint* követően a többség a hely-

⁴ A *Letopisz*ről bővebben lásd: JEMNITZ János: *Fordulat a világháború történetében és a nemzetközi munkásmozgalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

zetet a proletárforradalomra érettnak minősítette, míg a kisebbség *Kamenyev* és *Zinovjev* vezetésével nem így vélte. E vitának azonban *Lenin* javaslatára még az októberi forradalom előtt véget vetettek, és *Kamenyevet* több, a forradalmat előkészítő bizottságba is beválasztották. Egyúttal megválasztották a II. Szovjet Kongresszus elnökének, és egyúttal a bolsevik párt Központi Bizottsága elnökévé is. Nem sokkal ezután a szovjet elnöki posztjáról lemondott *Jakov Szverdlov* javára, s ő maga pedig tagja lett annak a delegációnak, amely Brest-Litovszkban megkötötte Németországgal a fegyverszüneti egyezményt, majd a békeszerződést.

1918 januárjában *Lenin* megbízásából *Kamenyev* elutazott Franciaországba és Angliába, hogy egy delegáció élén tájékoztatást adjon a lezajlott októberi forradalomról és az új szovjet kormány célkitűzéseiről. Egyhetes londoni tartózkodás után a brit kormány kiutasította az országból. Finnországon keresztül próbált hazatérni, ám Finnországban ekkor már teljes erővel fellángolt a polgárháború a vörösök és a fehérek között. *Kamenyev* a „fehérek” kezére került, akik letartóztatták és bebörtönözték. Néhány hónapig volt a fogságukban, míg 1918 augusztusában finn foglyokra kicserélték.

Hazaérkezvén *Kamenyevet* megválasztották a moszkvai munkástanács elnökének. A polgárháború napjaiban, 1919-ben a Forradalmi Védelmi Tanács különleges megbízottja volt, aki több fronton is képviselte a központi kormányt. 1922-ben, már *Lenin* betegsége idején a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese, egyben munkaügyi népbiztos-helyettes. 1924-ben, *Lenin* halála után munkaügyi népbiztos és a Védelmi Tanács elnöke.

Politikai tevékenységében *Kamenyev* következetes leninistának mutatkozott. A *Rjazanov* szerkesztette, az 1920-as években megjelenő 24 kötetes *Plehanov* összes művei elé *Kamenyev* írt előszót. Ugyanakkor *Lenin*nel való korábbi szoros kapcsolatára jellemző, hogy amikor 1917-ben *Lenin* Finnországba „tűnt el” illegalitásban, és írta meg híres „Állam és forradalom” című munkáját, akkor ennek megjelentetését *Kamenyevre* bízta. *Lenin*, betegsége idején, saját személyes archívumát is ráhagyta, s

ennek alapján alakult azután meg a *Lenin Intézet*, amelynek első igazgatója szintén ő lett. *Kamenyev* egész életében, lehetőségei szerint komoly irodalmi tevékenységet fejtett ki.

1917. október előtt megjelent cikkeit később összegyűjtve megjelentették önálló kötetben is, „*Két forradalom között*” címmel. Nagyon részletes, gondos tanulmányokat jelentett meg *Herzen-ről*, *Csernyisevskijről* és *Nyekraszovról*, valamint egy alapos elemző írást „*Az irodalmi hanyatlás jelenségeiről*”, amelyeket már nem foglaltak bele ebbe a kiadásba.⁵

A polgárháború elültével, továbbra is élvonalbeli politikusként, kibontakoztathatta elméleti-ideológiai munkásságát is. 1923-1926-ig a *Lenin Intézet* igazgatóságának elnöke volt, jelentős gyűjtő és kiadói tevékenység irányítója. Ez idő alatt kezdi szerkesztőként előkészíteni *Lenin* válogatott műveinek kiadását. 1922-24 között még *Zinovjevvel* együtt szilárdan *Sztálin* oldalán áll, és a Politikai Bizottság tagjaként segít *Sztálinnak* a *Trockij* elleni fellépésében. Már *Lenin* betegségének ideje alatt *Zinovjevvel* és *Sztálinnal* ők alkották azt a „trojkát”, melynek kulcsszerepe volt *Trockij* pártbéli elszigetelésében.

A párt – akkor már Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt – XIII. kongresszusát 1924. januárjában, közvetlenül *Lenin* halála után tartották. A „trojka” tagjai egyhangúlag vádolták *Trockijt* és a „trockizmust”. *Sztálin* melletti kiállását bizonyítandó, *Kamenyev* még a főtitkári fizetés felemelését is szorgalmazta, és 1924-ben erre a posztra *Sztálint* javasolta.

A XIII. kongresszust követően azonban fokozatosan átrendeződnek az erővonalak a pártvezetésben. *Zinovjev* és *Kamenyev*, illetve *Sztálin* között egyre nagyobb feszültség támadt, amely fenyegetni kezdte a hármuk között fennálló törékeny szövetséget. Ennek ellenére *Zinovjev*, de főleg *Kamenyev* segítette *Sztálinnak* megtartani pozícióját a főtitkári tisztségében 1924. május-június között.

A párton belüli csatározásokra erős katalizáló hatással volt, hogy 1924. októberében megjelent *Trockij* híres vitairata, *Október tanulságai (Uroki oktyabrja)* címmel. Ebben azzal vádolja

⁵ *Kamenyev* ezen írásai még az 1920-as években jelentek meg.

meg *Zinovjevet* és *Kamenyevet*, hogy 1917-ben ellenezték a bolsevikok hatalomátvételét (valóban különvéleményen voltak a hatalom megragadásának időpontja ügyében). Ez a vezetésen belüli küzdelmek újabb szakaszát nyitotta meg, ahol újfent *Zinovjev*, *Kamenyev* és *Sztálin* állt szemben *Trockijjal*. Többek között azzal vádolták *Trockijt*, hogy súlyos hibákat követett el a polgárháború éveiben. *Zinovjev Sztálinnál* követelte, hogy *Trockijt* zárják ki a pártból. Ám ekkor *Sztálin* még ügyesen hátrította el azt a szerepet, hogy egyedül fellépjen *Trockij* ellen.

A kongresszus után azonban *Sztálin* egyre nyilvánvalóbban kezdett szembekerülni egykori elvbarátaival. Ebben alapvető szerepe volt annak, hogy *Sztálin* egyre nagyobb hatalmat összpontosított kezében az irányítása alatt álló párt- és állami szervek felett. Ennek hatására a trojka végleg felbomlott, és új szövetségek kezdtek formálódni. Az egyik oldalon *Sztálin* szövetségre lépett a párt elismert teoretikusával és a Pravda szerkesztőjével *Nyikolaj Buharinnal*, illetve a népbiztosok tanácsának elnökével, *Alekszej Rikovval*. A másik oldalt *Zinovjev*, *Kamenyev* és *Lenin* özvegye, *Nagyezsda Krupszkaja* alkotta, kiegészülve *Grigorij Szokolnyikovval*, aki pénzügyi népbiztos, és a Politikai Iroda tagja volt.

1925 őszén *Kamenyev* már az „új ellenzék” egyik vezéralakja, egyre aktívabb *Sztálin*-ellenes politikát folytat. A küzdelem végül is a Központi Bizottság 1925 szeptemberi ülésén, illetve az 1925 decemberi, XIV. kongresszusán robbant ki, amikor *Kamenyev* nyilvánosan szembehelyezkedett *Sztálinnal*. Fellépett az általa megcélzott „vezérszerep” ellen, és kijelentette, hogy *Sztálin* alkalmatlan a bolsevik párt- és állami apparátus összefogására, irányítására. Módosította saját korábbi nézetét *Sztálin* ekkoriban normává emelt álláspontjáról, a szocializmus egy országban történő felépíthetőségéről is. Bírálta a *Sztálin-Buharin* féle gazdaságpolitikát is, amelyet a leninizmustól és az eredeti bolsevik értékrendtől történő eltávolodásként értékelte. *Kamenyev* egyedül a *Zinovjev* vezette leningrádi delegációt tudhatta maga mögött a kongresszuson. Hamarosan egy nagyon csekély létszámú ellenzéki csoportosulásban találtak magukat, teljesen elszigetelve, míg *Trockij* hallgatott a

kongresszus ideje alatt. *Zinovjevet* újra beválasztották a Politikai Bizottságba, azonban *Kamenyevet* a teljes jogú tagságról lefokozták szavazati joggal nem rendelkező taggá. Vele együtt *Szokolnyikovot* is megfosztották minden tisztségétől, míg *Sztálinnak* egyre több híve került be a Politikai Irodába.

1926 tavaszán *Zinovjev*, *Kamenyev*, s az őket támogatók egyre közelebb kerültek a *Trockij* vezette ellenzékiekhez. Ez az összefogás magába foglalt még további kisebb létszámú ellenzéki csoportokat, s ezek kiegészülve a *Trockij* vezette „munkásellenzékkel”, alkották az „egyesült ellenzék” nevű csoportosulást. Nyilván kongresszusi fellépésének köszönhetően még 1926 januárjában kizárták a Politikai Irodából. Egyelőre a Kereskedelmi Népbizottság vezetője lett, majd ugyanebben az évben diplomáciai megbízatást kapott: a Szovjetunió olaszországi politikai képviselőjének vezetője. A párton belüli csatározások következő szakaszát az 1926. júliusi KB ülés, és a párt – akkori nevén már a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja – 1927. októberi XV. Kongresszusa közötti időszak jelentette. Ekkor az ellenzék teljes vereséget szenvedett. A kongresszuson most már *Kamenyev* is elvesztette helyét a Politikai Irodában. Ennek ellenére 1926-1927 folyamán továbbra is fenntartotta ellenzéki pozícióját *Sztálinnal* szemben, amelynek nyomán a KB-ből is kizárták 1927 októberében. *Zinovjev* és *Trockij* 1927. november 12-i kizárását követően a kongresszus hátralévő részében *Kamenyev* maradt az ellenzék zászlóvivője. A kongresszus azonban határozatilag deklarálta, hogy az ellenzék nézőpontjai nem összeegyeztethetőek a párttagsággal, s most már a pártból is kizárták *Kamenyevet*, illetve több tucatnyi más ellenzéki képviselőt. *Kamenyev* részt vett annak a nyilatkozatnak a megfogalmazásában, amelyet a kizárt ellenzékiek fogalmaztak meg párttagságuk elvesztése után, ebben a kongresszust „antileninistának” nevezték.

Míg *Trockij* a pártból való kizárása után is kiállt ellenzéki meggyőződése mellett, addig *Kamenyev* és *Zinovjev* azonnal visszavonult, s híveiket is erre szólították fel. Megfogalmaztak egy nyílt levelet is, melyben elismerik hibáikat. Ennek hatására 6 hónapnyi szünet után újra visszatérhettek a párt soraiba.

Kamenyev az első ötéves terv (1929-1933) éveiben a gazdasági élet területén kapott különböző, eléggé jelentős vezetői megbízásokat. Korábbi központi bizottsági helyüket ugyan soha nem kapták vissza, de középszintű állásokat foglaltak el a szovjet apparátusban. Ennek dacára *Kamenyevet* 1932-ben ismét kizárták a pártból és 3 évre Minuszinszkba száműzték. Ám két hónap múlva felülvizsgálták az ügyét, s 1933 decemberében ismét visszavették a párt tagjai közé. 1933 májusában a Szovjet Tudományos Akadémia kiadójának igazgatójává nevezték ki. Az 1934. januári XVII. kongresszuson „bűnbánó”, önkritikát gyakorló beszédre kényszerítették, amelyben *Sztálint* éltette. 1934 májusától az Akadémia Világirodalmi Intézetének igazgatója lett.

Minden hangoztatott lojalitása ellenére a *Kirov*-gyilkosság után, 1934-ben letartóztatják, és ismét kizárják a pártból. A vád ellene az, hogy ideológiai ösztönzője volt a gyilkosságnak. 1935-ben, a „Moszkvai Centrum” ügyében tartott perben öt év börtönre ítélik, s az ítéletet a Kreml utasítására hamarosan tíz évre súlyosbítják.

1936 augusztusában újratárgyalják az ügyét, ezúttal már mint a „trockista-zinovjevista terrorista” összeesküvő csoport tagját („tizenhatok pere”). *Kamenyev* és *Zinovjev* mellett 14 további régi bolsevik vezetőt fognak perbe. A vád *Kirov* meggyilkolása, illetve kísérlet *Sztálin* és más szovjet vezetők meggyilkolására. *Sztálin* ígérete ellenére, mely szerint az ő és *Zinovjev* életét megkímélik, a bíróság golyó általi halálra ítélte, melyet 1936. augusztus 25-én végre is hajtottak. A perek csúcspontján, nyilvánvalóan kikényszerített módon kijelentette: „a fasizmust szolgáltuk és ellenforradalmat szerveztünk a szocializmus ellen.”

A sztálini megtorlások családtagjait sem kerülték el. Második fiát 1938. január 30-án végezték ki 17 éves korában. Legidősebb fia, aki pilóta volt, ugyanerre a sorsra jutott – 33 évesen – 1939. júliusában. Első feleségét, *Olgát* 1941 szeptemberében több mint 160 másik politikai elítélttel együtt lőtték agyon *Sztálin* parancsára, a medvegyevi erdőben. Csak legkisebb fia, *Vlagyimir Glebov* élte túl *Sztálin* börtöneit és munkatáborait.

Lev Kamenyev rehabilitációjával a párt az SZKP XX. Kongresszusa után, majd a hruscsovi olvadás ezt követő éveiben is késlekedett. Erre csak a gorbacsovi érában, alig néhány évvel a Szovjetunió megszűnése előtt, 1988. június 13-án került sor.

Irodalom

Kamenyev munkái:

- *Mezsdu dvumja revoljucijami.* (Két forradalom között) Prága, 1910.
- *Dve partyii.* (Két párt) Párizs, 1912.
- *Tretijj Internacional.* (A haramdik internacionálé) H. n. é. n.
- *Ekonomicseszkaja szisztyema imperializma i zadacsi szocializma.* (az imperilaizmus gazdaságrendszere és a szocilaizmus feladatai) Moszkva, 1921.
- *Borba za mir.* (Harc a békéért) Moszkva, 1924.
- *Partyija i trockizm.* In: *Za lenyinizm.* (Párt és trockizmus. A leninizmusért című kötetben) Moszkva, 1925.
- *Csernisevskij.* Moszkva, 1930.

Szerkesztői munkák:

- *Lenyinszkij szbornyik.* I-II. kötet. (Lenin gyűjtemény) Moszkva, 1924-1925.
- *Lenyiniana.* I-III. kötet. Moszkva, 1925-1926.

Kamenyevről:

- *Kamenyev.* In: *Életrajzok a bolsevizmus történetéből.* Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Államtudományi és Politikatudományi Intézet, Budapest, 1988. 131-147. o.
- <http://www.answers.com/Lev%20Borisovich%20Kamenev>

- Politiceszkije Partyii Rosszii. Konyec XIX – pervaja trety XX veka. (Oroszország politikai pártjai. XIX. Sz. vége, XX. sz. első harmada). Moszkva, Rosszpen, 1996. 237-238. o.

Levéltári Fondja:

- Élete a Szovjet Párttörténeti Archívumban, (RCHIDNI) kutatható, a 323-a fondban. (L. B. Kamenyev).

Az angol nyelvű internetes anyag letöltésében és fordításában közreműködött: Lengyel Gábor.

II.

A MOSZT KUTATÓCSOPORT
TAGJAINAK TANULMÁNYAI

HUSZÁR MIHÁLY

**OROSZ FORRADALMÁROK – SZIBÉRIAI POLITIKAI
FOGLYOK. SZÁMÚZETÉSI GYAKORLAT A 19.
SZÁZAD VÉGI OROSZORSZÁGBAN**

A lassan kapitalizálódó gazdaságú, de erős autoriter cári hatalom által uralt Oroszországban az 1880-as években nem volt könnyű a nyugati utazónak belelátania a kormányzat napi rendszerességgel vitt ügymenetébe. Különösen igaz volt ez arra az újságíróra, aki az orosz társadalom egyik legkényesebb ügyéről akart hírt vinni, akarta azt feltárni. George Kennan 1885-86-ban járt a szibériai számúzetési telepeken, ahol a szabadelvű forradalmárok, kettétört életű értelmiségiek, nemesek töltötték általában „határozatlan” idejű büntetésüket. George F. Kennan (1845-1924), amerikai újságíró, utazó volt, aki több nyelven beszélt. Részt vett 1865-68-ban az Alaszka és Kamcsatka között, a tenger alatt húzódó távíró kiépítésére szervezett expedíciókon. Az oroszul kitűnően beszélő Kennan 1870-71-ben Dél-Kelet Oroszországban járt. A szibériai utazás után tudósított még az 1904-1905-ös orosz–japán háborúról, az első világháborúról és az 1917-es forradalmi eseményekről is.¹ A Century magazinban 1888-ban jelent meg Kennan beszámolója, amelyet társa George A. Frost által készített rajzok illusztráltak. Az 1890-ben kiadott *Siberia* (Szibéria) és a *Tent life in Siberia* (A száműzöttek sorsa Szibériában) című könyvek nagy népszerűségre tettek szert, sok nyelvre fordították le őket, köztük magyarra is a századfordulón.

---

¹ TOLNAI 1927, 207; TRAVIS 1990, 3-35.

Szibéria az Orosz Birodalomban

Az orosz „estern” meghódítása és a birodalomba való integrálása már a 16. század végén megindult. Az orosz államnak nem kellett külső konkurenciával megküzdenie, kizárólag a belső népmozgások üteme, és a kormányzat fokozódó figyelve határozta meg a terület megszerzését. Az elfoglalt területekre orosz lakosságot, kozák helyőrségeket, és pravoszláv kereszténységet juttattak el. A helyi őslakosok pedig, miután összeírták őket rövid időn belül, a cár új alattvalói lettek. Az új városok, amelyeket a közigazgatás és kereskedelem központjainak szántak, a sok évszázados orosz településszerkezeti elven jöttek létre, amelynek az alapja a fa volt. A lakóházak, az erőd, a kormányzó palotája, a hagymakupolás templomok felépítése ezért gyorsnak számított. A települések kikötőként működtek a folyók mentén, hiszen Szibériában a hajóval való közlekedés volt a leggyorsabb.² Az európai Oroszországhoz képest az itt létrejövő társadalmi viszonyok egészen más képet mutattak, már a 18. századtól kezdve. A vállalkozó szelleműek számára meggazdagodást és karrier lehetőséget jelentett a távoli vidék. A jobbágyok számára különösen vonzó volt, mert nem kerültek földesúri függés alá. A kozák katonaság számára a felfedező utak kínáltak lehetőséget.³

A távol-keleti területek birtokba vételére a 18. század közepéig került sor, majd néhány évtized alatt létrejöttek olyan települések és fegyenctelepek, mint például 1711-től a bolserecki Kamcsatkán, ahol első magyarként 1770-71 között gróf Benyovszky Móric is raboskodott. Ezekben az években Kamcsatka 14 000-res lakosságának több mint 10 %-át alkották az elítéltek, akik elsősorban felségsértés bűnébe esett volt cári tisztok és hivatalnokok voltak.⁴

Szibériának az orosz államba való végleges közigazgatási betagozására 1819-ben került sor, amikor a cár Szperanszkijt

---

² BEBESI 2010, 28.

³ Uo.

⁴ JÓKAI 1888.

nevezte ki „büntetésből” kormányzónak. Olyan reformokat vezetett be, amelyekben enyhítették az őslakosság addig hátrányos megkülönböztetését; földhöz juthattak, földarányos adót fizethettek. A nagy létszámú nyugati kormányzóságokból érkező orosz parasztok komoly kiváltságokkal rendelkeztek, ám évekkel később az adóterheik kiegyenlítődték az őslakosokéival.⁵

Az 1825-ös sikertelen dekabrista felkelés 121 vádlottjának, a négy kivégzett vezető kivételével, szibériai száműzetés lett a büntetése, ahonnan 1856-ban a túlélők és családtagjaik hazatérhettek.⁶ 1863-68 között 18 000 lengyel felkelőt száműztek Szibériába, akik nagy része a bányákba került kényszermunkára.⁷ II. Sándor, a reformjai során 1864-ben a bírósági rendszert liberalizálta, bevezette az esküdt bíróság intézményét és az ügyvédi kart. Ellenben a büntetőtörvénykönyv 1. paragrafusa kimondta, hogy a közigazgatási hatóságok bírói ítélet nélkül letartóztathattak és száműzhettek embereket Szibériába vagy máshová.⁸

Narodnyikok - Ohrana

A kormányzat ellenfelévé az 1874-től a „nép közé járó”, ún. narodnyik mozgalom vált. Nagy visszhangot váltott ki, hogy az 1879-ig kifejezetten kevés eredményt elérő mozgalom kettészakadt: a *Csornij peregyel* (Fekete újrafelosztás) tagjai a cári kormányzat elleni békés küzdelem, míg a *Narodnaja volja* (Népakarat) tagjai a fegyveres terror mellett döntöttek. A Népakarat 5. szekciója a politikai foglyok kiszabadítását, a bírósági tárgyalások meghiúsítását, az elítélt foglyok Szibériából történő megszöktetését, az orosz állam képviselőinek és magának a cárnak a likviditását hirdette meg. (Például Szergej

---

⁵ BEBESI 2010, 133-134.

⁶ FONT – SZVÁK – NIEDERHAUSER – KRAUSZ 2001, 338.

⁷ KENNAN 1905b, 28.

⁸ FONT – SZVÁK – NIEDERHAUSER – KRAUSZ 2001, 370.

M. Sztjepnyak-Kravcsinszkij 1878-ban leszúrta Nyikolaj Mezencev rendőrtábornokot, a Harmadik Ügyosztály vezetőjét; Vera Zaszulics rálőtt Fjodor Trepov tábornokra, Pétervár hírhedt városparancsnokára, aki ezt a támadást túlélte. II. Sándor cár ellen pedig tucatnyi merényletet kíséreltek meg, sikertelenül.)⁹

1877 októbere és 1878 januárja között folytatták le a 193-ak persorozatát, amely során számos narodovec forradalmárt kényszermunkára és szibériai száműzésre ítélték.¹⁰

A cár 1826 óta működő titkos rendőrsége, a Harmadik Ügyosztály 1880-ban 72 főből állt, akik közel 5,5 milliós ügynöki és besúgói hálózat felett felügyeltek. Ez Oroszország lakosságának közel 10 %-ka volt.¹¹ A kormányzat és a narodnyik forradalmárok közötti „harc” 1881. március 1-én érte el a csúcspontját, amikor a liberális reformtervezet elfogadására készülő cárt likvidálta két anarchista diák. A konzervatív fordulat eredményeként új szervezetet hoztak létre, „A társadalmi rend és biztonság védelmének osztálya” – röviden *Ohrannoje otgyelenyije* – *Ohrana* (Védelmi Osztály) néven. A 13 kormányzóság politikai és titkosrendőrségén belül kialakították az állandó ügynöki hálózatot, amely saját hatáskörében 5 évig terjedő, bírói ítélet nélküli száműzetést is kiróhatott.¹² Így már a közigazgatási hatóságok mellett az *Ohrana* is bekerült az adminisztratív száműzetési büntetést alkalmazó szervezetek sorába.

Első szibériai tapasztalatok

„Abban a tudatban indult útjára, hogy az orosz emigráns forradalmárok – Sztjepnyak-Kravcsinszkij, Pjotr Kropotkin – nyilván eltúlozzák a szibériai büntetés-végrehajtási rendszer

⁹ BEBESI 2006, 15-42. 21. Vera Zaszulicsot a merénylet kísérlet után a bíróság felmentette, majd külföldre menekült.

¹⁰ SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988, 112-113.

¹¹ CZÖVEK 2001, 118.

¹² BEBESI 2006, 25.

szörnyűségeit, hogy a „nihilisták” valóban kemény büntetést érdemelnek.” – írta George Kennanról Mihail Heller.¹³ Különösen érdekessé az teszi Kennan utazását, hogy Amerikában és Angliában előadás sorozatokban érvelt az addig csak kevés megbízható információval ismert orosz börtöni viszonyokról. Ezekben az években a nyugati orosz emigráció előadásokban és könyvekben kívánta az orosz állam „bűneit” bemutatni. Közülük érdemes kiemelni Sztyepnyak-Kravcsinszkij könyvét, amely nagy visszhangot kiváltva az amerikaiak utazásának az évében jelent meg. Ahogy Kennan utazása után megfogalmazta: „*Megrázó tapasztalatok hatalma készített nézeteim megváltoztatására.*”¹⁴

1885. május 31-én fényképezeti eszközökkel, térképekkel és könyvekkel, valamint szibériai tanítókhöz és hivatalnokokhoz szóló ajánlatokkal felszerelve indult el a két utazó Pétervárról Moszkvába, majd onnan Nyizsnij-Novgorodba, ahonnan gőzhajóval a Volgán és a Kámán keresztül Permbe mentek. Onnan vasúton Jekatyerinburgba, amely város határától már Tobolszk tartomány, Szibéria kezdődött. Kennan és Frost találkozott az első száműzött transzporttal, amely innen gyalogosan ment tovább. „*Szt-Pétervár és a Csendes-óceán közt talán egyetlen pont sincs, melyhez annyi fájdalmas emlék fűződne, mint e helyhez. A szenvedések által megszentezett e határkőnél már igen sok férfiú és nő, gyermek és aggastyán, főúr és paraszt mondott rokonainak és barátainak, a hazának, örökre szóló isten veledet.*”¹⁵ Hozzátette Kennan, hogy számításai szerint 1778 óta 670 000 főnyi száműzött lépte át ezt a jelképes határt.

Kennan és társa 1885. július 4-én ért Omszkba, mely lakosságának legnagyobb részét az állami hivatalnokok képezték. „*Ha egész röviden kellene e várost leírnom, azt mondanám: Omszk 3000 lakossal bíró város, legnagyobb épülete a hadapródiskola, legszebb épülete a rendőri hivatal; oly város, melynek nincsen hírlapja, sem könyvtára, s hol a lakosság nagyobbik fele a cár egyenruháját*

¹³ HELLER 2003, 625-626.

¹⁴ KENNAN 1905a, 5.

¹⁵ KENNAN 1905a, 23.

*viseli s feladatául tekinti, hogy a másik felén uralkodjék.*¹⁶ Az utazók 760 kilométerre Omszktól, az Irtisz folyó jobbpartján fekvő „nagyvárosban”, Szemipalatyinszkben meglepő dologgal találkoztak. A kirgiz sivatag kereskedelmi központjának számító városban a kormányzó szívélyes fogadtatása után Kennan a könyvtárba ment, ahol sok orosz újsággal és tekintélyes könyvállománnyal, valamint kényelmes olvasó szobával találkozott. „... meglepve láttam Spenser, Buckle, Lewes, Stuart Mill, Taine, Lubbock, Taylor, Huxley, Darwin, Lyell, Tyndall, Russel, Wallace és még mások műveit, Scott, Dickens, Marryat, George Elio regényeit és elbeszéléseit. A könyvtár kitűnően volt felszerelve, kivált a tudományos osztály és annak tudománya, jó ízlése mellett tanúskodott, ki itt intézkedett.”¹⁷ A könyvek orosz nyelvek voltak, és a cenzúra „tisztítása” látszott rajtuk. Némely könyvet csak a cár vagy a miniszter engedélyével lehetett kölcsönözni.

A mindenre kiterjedő orosz cenzúra az országba bekerülő lapokat és könyveket rendszeresen átvizsgálta, a nem tetsző részeket fekete festékekkel áthúzatta vagy kivágatta.¹⁸ Kennan leveleit és hazaküldött cikkeit szintén cenzúrázta. 1888-ra, miután megjelent a naplója és viharos érdeklődést aratott, az Oroszországba küldött Century magazinból még a hirdetésüket is kihúzták, ám csak eljutott néhány példány és fordítás még a legtávolabbi telepekre is. 1889-ben azonban Kennan összegyűjtött cikkei miatt került Szibériába Ivan Belovszkij, az utazó személyes jó barátja.¹⁹

Politikai száműzöttek sorsa

Az amerikai utazóknak Tomszk környékén, az ulbinszki völgyben sikerült találkozniuk az első politikai száműzöttekkel, akik 2-5 évig terjedő büntetésüket töltötték, és általában a

¹⁶ KENNAN 1905a, 53.

¹⁷ KENNAN 1905a, 59.

¹⁸ Ld. erről: BEBESI 2010a, 225.

¹⁹ KENNAN 1905b, 159-161.

településeken elszórtan éltek. Az átlagosan 20-as, 30-as éveikben járó fiatal férfiak és nők között voltak olyanok, akik nem levelezhettek rokonaikkal, viszont minden lakásban voltak íróasztalok, folyóiratok, és kicsi, de választékos könyvtárak; orosz mellett angol, francia német szerzők munkáival.²⁰ Ellenben a száműzetési telepen, a fogházban a Roswell Smithnek, otthoni barátjának írt levelében a következőkről számolt be. „A száműzetési rendszer sokkal rosszabb, mint korábban gondoltam. Senki sem próbált elrejteni előlem semmit, a kormányzó nyíltan megmondta nekem, hogy a tomszki börtön állapota szörnyű. De nem tehet róla... Amikor írok majd a Centurynek vissza kell vonnom sok mindent.”²¹ Kennan levelében azt írta, hogy a forradalmárok egyáltalán nem olyan emberek, amilyenre számított: iskolázottak, műveltek, kevésbé fanatikusok. Megdöbbsent, amikor egy tomszki kirgiz jurtában, a szociológia alapelveiről és a materializmus történetéről szóló könyveket látott az asztalon. Az ott lakó száműzött pedig a levelének a címzettjéhez, Roswellhez hasonlóan értelmes, kulturált, szerethető ember.²²

Akikkel az amerikaiak találkoztak, azok elsősorban adminisztratív úton kerültek Szibériába. 1879. április 2-án Szolovjov merényletet kísérelt meg II. Sándor cár ellen sikertelenül. Ezért április 6-án új törvényt hoztak, amelyben hat katonai körzetre osztották Oroszországot (rendkívüli állapot). A körzetek fő-kormányzói különleges felhatalmazással rendelkeztek: adminisztratív, más néven közigazgatási úton számúzhettek bárkit, akinek a személye veszélyes lehet a körzetre. Állásra és rangra való tekintet nélkül börtönbe zártathattak bárkit, betilthattak újságokat és folyóiratokat, bármilyen eszközt foganatosíthattak, hogy a körzetük nyugalalmát és a rendet fenntartsák.²³

Oroszországban a kormányzat a fennálló rendre veszélyes társadalmi réteget, vagy csoportokat az ún. politikailag megbízhatatlan meghatározással illette. Azokat vették ebbe a kate-

²⁰ KENNAN 1905a, 87-88.

²¹ TRAVIS 1990, 126-127.

²² TRAVIS 1990, 125.

²³ SZTEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988, 205-206.

góriába, akiknek a nézeteik és életmódjuk veszélyesnek számított. A rendőrség egyeseket megfigyelés alatt tartott, másokat hosszabb, rövidebb időre letartóztatott, hogy információt szerezzen tőlük a szervezkedő csoportokra vonatkozóan. A vallatás eszközeinek a széles tárházát alkalmazták. Tömeges letartóztatásokra általában akkor került sor, amikor a forradalmi csoportok támadásba lendültek. Például 1881-ben III. Sándor rendkívüli hatalommal ruházta fel Sztrelnyikov vezérőrnagyot a dél-oroszl városokban (Kijev, Odessza), ahol ő három nap alatt több száz embert tartóztatott le. Az elfogások nagy része „valószínű ok nélkül” történt, kizárólag abból a célból, hogy az összeesküvéseknek lehessen a nyomára akadni. Az elfogottak között sok volt a gyermekkorú, akiknek a vallomásával akarta a rendőrség megszerezni a szervezkedők névsorát és más hasznos információkat.²⁴

„A közigazgatási úton száműzöttek nem kellett épp valami bünténnyel vagy vétséggel vádoltatnia, elegendő az, ha valamely helyi hatóság az ő jelenlétét a társadalmi rendre hátrányosnak tartja; fogságba vetik és a belügyminiszter jóváhagyásával a roppant birodalom valamelyik helyiségébe küldik, ahol aztán öt évig rendőri felügyelet alatt áll. (...) A világgal való érintkezése hirtelen megszakad, úgyhogy gyakran legközelebbi hozzátartozói sem tudják mi történt vele.” – írta Kennan.²⁵ Az adminisztratív úton száműzötteknek a kijelölt lakóhelyükön tilos volt mindenféle pedagógiai és nyilvános tevékenység művelése. Nem dolgozhattak nyomdászként, vagy bárminemű könyvvel kapcsolatos munkában. Tilos volt állami és helyi társadalmi intézményben elhelyezkedniük. Még az orvosi végzettségűek sem dolgozhattak a szakmájukban. A száműzöttek így állami segélyre szorultak, amely a volt privilegizált rendekhez tartozóknak 6-8 rubelt jelentett havonta. A közrendűek ennek a felét kapták. Ha valaki nem akart, vagy nem tudott dolgozni, azt meg is foszthatták az éhezéshöz is kevés kincstári segélyétől.²⁶

²⁴ KENNAN 1905b, 172-174. SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988, 460. Sztrelnyikovot 1883-ban sikeresen likvidálta egy forradalmár csoport.

²⁵ KENNAN 1905a, 91.

²⁶ SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1998, 213-215.

1880-ra ez a büntetési mód alkalmazása olyannyira szabálytalanságokhoz, félreértésekhez és tévedésekhez vezetett, hogy Lorisz-Melikov belügyminiszter egy bizottságot hívott össze. 1881. január 23-ig a 2800 közigazgatásilag számúzott politikai fogolyból, 650 fő esetét vizsgálták felül, akik közül mindössze 328 főt engedtek azonnali hatállyal hazatérni. Egy évvel később, Szibéria főkormányzója Anucsin tábornok, a következő jelentést küldte a Kelet-Szibériában (Kara területe, Transzbajkália) élő politikai foglyokról az uralkodónak. „1882 január 1-én 430-an voltak itt, és pedig bírói ítélet alapján Szibériába küldettek: 1. Mint kényszermunkások 123-an. 2. Mint fegyencgyarmatosok 49-en. 3. Kijelölt lakásokra utasítottak 41-en. Közigazgatási úton számúzottak: 1. Kijelölt lakásokra utasítva 217-en.” A jelentésben kihangsúlyozza a főkormányzó, hogy lehetetlennek tűnik együtt dolgoztatni a politikaiakat a köztörvényesekkel, és nincs elég őrző csapat a teljes elkülönítésükhöz, amivel csak romlik a helyzetük. „A teljes elkülönítés mégis csak türelmetlenné teszi rájuk nézve az életet.” Számos öngyilkosság és megőrülés is rontotta a foglyok lelki állapotát.²⁷ A főkormányzó jelentésében a túrhetetlen szót is használta a foglyok állapotára. Kennan a fent olvasottakra, és a személyes látottak alapján megállapította: „De hát nem a kormány volt az, mely ezt okozta! A börtön ablakai előtt ő maga emeltette a magas kerítést, mely a foglyoknak minden kilátását elvette...”²⁸

1882. március 12-én viszont a következőképpen alakították át a „Szabályrendeletet a rendőri felügyeletről” című rendeletet. „A rendőri felügyelet (mihez a közigazgatási úton való száműzés is tartozik) eszköz arra, hogy a fennálló császári rend ellen való vétség meggátoltassék; kiterjedhet mindazon személyekre, kik a társadalmi rendre nézve veszélyesek.” Tehát az egyszerű gyanú is rendőri letartóztatást vont maga után.²⁹

1885-ben Sztjepnyak-Karavcsinszkij a *Vesztnyik Narodnoj voli* adatait felhasználva kívánta alátámasztani, hogy az admi-

²⁷ KENNAN 1905b, 4-5.

²⁸ KENNAN 1905b, 6.

²⁹ Uo.

nisztratív száműzetés „sokkal nagyobb pusztítást vitt végbe, mint a bíróságok.” 1879-1881 között, amikor rendkívüli állapot volt érvényben, negyven politikai pert tárgyaltak, aminek az eredményeként 245 vádlott fölött ítéleztek. Közülük 28 főt felmentettek, 24 főt jelentéktelen büntetéssel sújtottak. A többi 193 fő kapott több éves börtönbüntetést. Ezekkel a szabályos perekkel szemben csak a harkovi, odesszai, és kijevi kormányzóságokban a hatóságok 1767 főt száműztek saját hatáskörükben. Amíg Lorisz-Melikov belügyminiszter a már fent említett 2800 főt ismert el, addig a *Narodnaja Volja* szerkesztősege több mint nyolcezer letartóztatást regisztrált, amelyeknek a kilenctizede végződött bírósági vagy közigazgatási száműzési ítélettel.³⁰

1885-ben egy bizonyos Ocskin azért került közigazgatási úton száműzetésbe, mert „gyanúsnak látszott, hogy a törvénytelen álláspont felé törekszik”. Alekszander Kropotkin herceg, matematikus és csillagász csupán azért került tíz évre Szibériába, mert testvére volt a neves forradalmár, Pjotr Kropotkin. Pedig a nagybátyjuk, a narodnyikok által 1879-ben meggyilkolt harkovi kormányzó volt.³¹

1888-ban a közigazgatásilag száműzött Vaszilij Szidoratcki azzal a kérvénnyel fordult az orosz birodalmi szenátushoz, hogy magyarázzák meg neki, hogy 1881 óta milyen jogcímen tölti a büntetését a nyugat-szibériai Kurgan városában, 4800 kilométerre a családjától. „Ha átolvasom a telepített fegyencekre vonatkozó törvényeket, látom, hogy e határozatok az én helyzetemre is ráillenek, egyetlenegy kivéve: a fegyenceknek megvan az a reménye, hogy a tőle elvont jogok egy részét lassanként ismét visszanyeri; nyerheti azt a jogot is, hogy úgy tartománya, mint esetleg egész Szibéria határain belül kénye-kedve szerint járhat. Én ellenben ezt nem remélhetem, én bizonytalan időre Kurgánba száműztem. Világos tehát, hogy nem vagyok telepített fegyenc, nem vagyok az már csak azért sem, mert engem törvényszék nem ítelt el. De hát mi vagyok én?” A válaszban a beadványt a szenátus formai okokra

³⁰ SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988, 261.

³¹ KENNAN 1905b, 99.

hivatkozva: „előírt kellékeknek sem felel meg” olvasatlanul elutasították.³²

A száműzés politikai foglyokra való hatását Nyikolaj Baranov arhangelszki főkormányzó jelentése világosan leírta.³³ Ebben úgy vélekedett, hogy a száműzés a jellemet inkább rombolja, mint javítja: a társaságból magányba és nélkülözésbe jutók gyakran megőrülnek, vagy öngyilkosok lesznek. *„De ha valaki ellensége a kormánynak, száműzetése arra szolgál, hogy ellenséges indulata fokozódik, a teoretikusból praktikus lesz, azaz, valóban veszélyes emberré válik.”*³⁴ Sztjepnyak-Kravcsinszkij szerint azok az ártatlanul elítélt, majd felmentett emberek, akik három hónaptól, három évig terjedő szigorú magánfogságban szenvedtek, vagy éveket töltöttek Szibériában, azok szinte mindegyik forradalmárrá vált. (A cárgyilkosok közül ketten korábban megjárta Szibériát!) Az ilyen „megbízhatatlan” fiatalember – egészségét tönkre tevő fogság és az ártatlanságába vetett hite miatt – *„forradalmárrá való átváltozása legalább is nagyon érthető és természetes jelenség.”*³⁵

Börtönök, fogházak

Oroszországban Pétervárt kivéve nem működtek olyan fogházak, amelyekben elkülönítve töltötték a büntetésüket a politikai elítéltek. Az egyetlen és rettenetes hírű államfogház a Péter-Pál erőd volt, ahol az összes Szibériában kerülő „megbízhatatlan” nő és férfi több-kevesebb időt eltöltött, általában magánzárkákban. A Trubeckoj-bástya volt a „börtön szíve”, amelyről részletesen beszámoltak a szibériai elítéltek, akikkel George Kennan találkozott. *„Ötvennél több fogoly egybehangzó*

³² KENNAN 1905b, 121.

³³ Nyikolaj Baranov (1836-1901) főhivatalnok, katonatiszt. Az 1881-es sikeres cárgyilkosság idején Pétervár városparancsnoka. Büntetésből nevezték ki az arhangelszki kormányzóság élére. SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988, 480.

³⁴ KENNAN 1905a, 101.

³⁵ SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988, 241.

*nyilatkozata szerint, kikkel Szibériában találkoztam, a Trubeckoj-bástya legrosszabb szenvedéseit a magány, a csönd és a foglalkozás hiánya okozzák. A testi fájdalmakat, éhséget, rossz levegőt, nedvességet és hideget el lehet tűrni, de a teljes elszigeteltség szellemi és erkölcsi hiányai, a zavartalan csend és a kezeket, valamint szellemet igénybevevő foglalkozás teljes hiánya mihamarabb tűrhetetlenné válik.*³⁶ Jól érzékelteti a bástya és a pétervári vizsgálati fogház állapota közötti különbséget egy visszaemlékezés, amelyben Szokolov, Szibériába száműzött doktor azt írja, hogy *„úgy éreztem magamat, mintha egy sírboltból valamelyik fürdőhely szállójába kerültem volna.”*³⁷

Éles vonalat lehet húzni abban a tekintetben, hogy miként változott a pétervári börtönökben ülő politikaiak ellátása. Több szibériai száműzött elmesélte 1885-ben, hogy amíg 1879-ig jobb ellátást kaptak, mint a vidéki fogházak elítéltejei – a kiszélesedő „forradalmi harc” eredményeként –, a helyzetük elkezdett romlani. A határpontot 1881 jelentette, amikor a cárgyilkosság következtében elvesztették összes jogait, ellátásuk minimálisra csökkent, a külvilággal való kapcsolattartásuk lehetőségét, a levelezést, a látogatást teljesen megszüntették.³⁸ A pétervári és moszkvai börtön állapotokra vonatkozólag Nyikolaj Morozov, az egyik leghosszabb ideig raboskodó narodovec forradalmár visszaemlékezése nyújt betekintést.³⁹

Az európai Oroszországban és a szibériai fogházakban, amelyekbe a Pétervárról elindított fogolytranszportok érkeztek, áldatlan állapotok uralkodtak. Már 1867-től számos jelentés tárta fel a hiányosságokat. (A politikaiak helyzetét vizsgálták.) A jelentések megállapították, hogy kevés a figyelem az elkülönítésre: az egyszerű adósok is a legrosszabb gonosztevőkkel vannak bezárva. Rossz a ruházat, az élelem, az orvosi ellátás. Sokszor visszatartják a szabaduló elítélteket. A fogházvezetők ritka kivételtől eltekintve hanyagok, alkalmatlanok a pozíciójukra. A legsúlyosabbnak a „túltömöttséget” és a nők

³⁶ KENNAN 1905b, 218-221; 227.

³⁷ KENNAN 1905b, 261.

³⁸ KENNAN 1905b, 225.

³⁹ MOROZOV 1966.

helyzetét értékelték.⁴⁰ 1883-ban egy belügyminiszternek címzett jelentésben a főfelügyelői hivatal arról számolt be, hogy az egyik fogházban 207 férőhelyre 484 főt zsúfoltak be, egy másik fogházban pedig 165 helyen 652 fő raboskodott.⁴¹ A vizsgálatokban, jelentésekben nem mindig lehetett egyértelműen elkülöníteni a köztörvényeseket és a politikai elítélteket. A betegségek, halál, vagy adminisztrációs hanyagságok miatt – vagy egyszerűen, mert a fogoly az egyik börtönből a másikba tartó hosszú, akár hónapokig is eltartó transzportban volt. A létszámjelentésekben folyamatosan más és más számok szerepeltek. Súlyosította ezt a helyzetet az is, amikor valakiről egyszerűen megfeledkezett a hivatali apparátus.

Érdekes adalék, hogy sikerült az amerikaiaknak megszereznie az 1884. évi szibériai rabkórházakról szóló jelentést, amelyben szintén zsúfoltság és magas halálozási arány került bemutatásra. Például Tobolszk 10 kórházában 4648 betegre jutott 242 ágy. Ám több mint 300 elítélt halt meg közülük az év során.⁴²

A mindent ellenőrző cenzúra ellenére néha megjelentek híradások az orosz börtönviszonyokról. Például 1885-ben a „Jogi Hírnökben” arról írt a szerző, hogy az európai orosz területen vizsgált fogház szinte „egy kis cári birodalom volt, ahol az igazgató akarata képezte a legfőbb törvényt és ahol a tartomány hivatalnokai sem mertek mutatkozni.”⁴³ Az orvos és a lelkész hanyagul végezte a munkáját, a börtön műhelyében zűrzavar uralkodott, az elítéltek szerencsejátékot űztek, verekedtek, kijárhattak a városba dolgozni, viszont a bérük egy részét le kellett adniuk az igazgatónak. Illegálisan folytattak szeszkereskedelmet. Egy másik fogházban zsúfoltságról, betegségekről és embertelen bánásmódról írt az egyik felügyelő.

Egy ügyész, N. Timofejev 1882-ben próbált meg „reformokat” kieszközölni az általa ellenőrzött fogházban. Az

---

⁴⁰ KENNAN 1905b, 196-199.

⁴¹ KENNAN 1905b, 198.

⁴² KENNAN 1905a, 207.

⁴³ KENNAN 1905b, 201.

eredmény kiábrándító lett. A néhány gyakorlati intézkedése mellett az ideje nagy részét a felsőbb szervekkel való levelezés kötötte le, akik először azt írták, hogy „a törvény rendelkezéseihez képest illetékes megbírálás alá bocsájtatik” vagy „Kedves Uram, azok a bajok, melyek miatt Ön panaszkodik, nem rendkívüliek, megvannak azok a mi összes börtöneinkben és futólagos, különböző rendszabályokkal nem gyógyíthatóak.” Egyébként nem válaszoltak, vagy elutasították a beadványokat. Amikor a fürdőházat sikerült Timofejevnek felújíttatnia, a kerületi építésznek, aki az engedélyt kiadta, az útiköltsége és napi díja dupla annyiba került, mint a teljes építkezés költsége.⁴⁴

Utószó

George Kennan utazása során olyan méretű szenvedéssel, és az azt dokumentáló történetekkel találkozott, amelynek a hatására megváltozott az álláspontja a forradalmárokról. A száműzöttekkel való személyes találkozók, a levélváltások, a kormányzati hivatalnokok történetei és adatsorai, valamint a kormányzat törvényei, egy nyomorúságos világot mutattak be. Nemcsak Kennan vált támogatójává az orosz forradalmi mozgalmaknak, ahogy 1924-es halálakor írtak róla: „az orosz nép őszinte barátja volt”.⁴⁵ Hanem viharos érdeklődés kísérte a napló megjelenését, amelyet a fordítások után már az orosz kormányzat magyarázkodása, és Kennan kitiltása is követett. „Ha ő császári felsége, a cár, ki valószínűleg tudomást fog szerezni e sorokról, oly kegyes lenne és maga elé idézetné a tisztet ki 1880-ban a harkovi központi fogház igazgatója volt, valamint a parancsnokot és az orvost, kik 1883-ban a Péter-Pál erődben teljesítették a szolgálatot, (...) akkor talán legalább egyet megértene a számos ok közül, hogy amikor Pétervárról Moszkvába utazik, miért kell a pályatestet húsz-ezer katonának őriznie.”⁴⁶ Valamit azért sikerült elérni a szám-

⁴⁴ KENNAN 1905b, 204-206.

⁴⁵ TRAVIS 1990, 136.

⁴⁶ KENNAN 1905b, 259. II. Sándor cár ellen egyébként többször kíséreltek meg vasúti merényletet.

űzöttek helyzetét illetően, hiszen 1900. június 10-én II. Miklós cár aláírta azt a törvényt, amely általában megtiltotta a Szibériába és a Kaukázuson túlra történő száműzést. Ezután oda csak külön törvényben megállapított esetekben lehet az elítélteket kitelepíteni. Helyette börtönt vagy szahalini száműzést lehetett kiróni.⁴⁷

Irodalom

- BEBESI 2006 = BEBESI György: *A 19. század vég, huszadik századelő orosz politikai rendőrsége: az Ohrana*. In: „Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom”. Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából. MOSZT Könyvek 1. POLGÁR Tamás (szerk.). Pécs, 2006. 15-42.
- BEBESI 2010 = BEBESI György: *Az orosz gyarmatosítás néhány elméleti kérdéséhez, és az orosz kolonizáció korai szakasza*. In: *Nemzetek és birodalmak*. Diószegi István 80 éves. HÁDA Béla – LIGETI Dávid – MAJOROS István – MARUZSA Zoltán – MERÉNYI Krisztina (szerk.). Budapest, 2010. 27-40.
- BEBESI 2010a = BEBESI György: *Oroszország története a 19. század első felében (1801-1856)*. In: BEBESI György szerk. *A Hosszú 19. század rövid története*. Pécs, 2010. 214-233.
- CZÖVEK 2001 = CZÖVEK István: *Az orosz III. ügyosztály. Vázlat egy 19. századi államvédelmi rendszerről*. In: CZÖVEK István: *Hatalom és közvélemény II. Sándor korában*. Nyíregyháza, 2001. 118-139.
- JÓKAI 1888 = JÓKAI Mór: *Gróf Benyovszky Móricz életrajza, saját emlékiratai és útleírásai*. Képekkel, térképekkel, autographokkal. Budapest, 1888.
- KENNAN 1905a = KENNAN György: *Szibéria*. ZEMPLÉNI P. Gyula (ford.). Budapest, 1905.

---

⁴⁷ KRAUSZ-SZILÁGYI-SZ. BÍRÓ 1992, 17.

- KENNAN 1905b = KENNAN György: *A száműzöttek sorsa Szibériában*. ZEMPLÉNI P. Gyula (ford.). Budapest, 1905.
- KRAUSZ – SZILÁGYI – SZ. BÍRÓ 1992 = *Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája (1900-1991)*. Szerk. KRAUSZ Tamás – SZILÁGYI Ákos – SZ. BÍRÓ Zoltán (szerk.) Bp. 1992.
- TOLNAI 1927 = *Tolnai új világlexikona*. Budapest, 1927.
- TRAVIS 1990 = TRAVIS, F. Frederick: *George Kennan and the American-Russian relationship, 1865-1924*. Athens - Ohio University Press, 1990.
- FONT – SZVÁK – NIEDERHAUSER – KRAUSZ 2001 = *Oroszország története* FONT Márta – SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil – KRAUSZ Tamás (szerk.) Bp. 2001.
- SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988 = SZEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ, Sz. M.: *Oroszország a cárok uralma alatt*. KATONA Erzsébet (ford.) Bp., 1988.
- MOROZOV 1966 = MOROZOV, Nyikolaj A.: *Cári börtönökben és erődökben*. VAS Zoltán (ford.) Bp. 1966.

SZUNOMÁR SZABOLCS

A CÁRI OROSZORSZÁG TÁVOL-KELETI POLITIKÁJA A SZÁZADFORDULÓN

Amikor 1904. február 8-án a japán csatahajók tűz alá vették a Porth Arthur kikötőjében állomásozó orosz flottát, egy olyan konfliktus kezdődött a világtörténelemben, amely különös jelentőséggel bírt.¹ Ugyanis sohasem fordult még elő, hogy ázsiai hadsereg le tudott volna győzni egy fehér gyarmatosítót. Az addig kizárólag fehéreknek fenntartott szűk körű „nagyhatalmi klubba” elsőként kéredzkedett be egy sárga nemzet.

A XIX. század vége és a XX. század eleje a klasszikus nagyhatalmi politika és birodalomépítés időszaka. Ekkor alakulnak ki és rögzülnek a majdani világégésben egymás ellen harcoló katonai tömbök.² Japán és Oroszország háborújának kirobbanásakor azonban még egészen más felosztással találkozunk: egy japán-angol-amerikai szövetség áll szemben az oroszokkal, akiket fanyalogva Franciaország és látszólag Németország támogat.

Az említett korszak egyben a gyarmatosítás fénykora is, nincs már a bolygónkon olyan kontinens, melynek mélyébe az ember be nem hatolt volna, a térképen színes mozaikokként jelennek meg a különböző európai országok által elfoglalt területek. Világméretű harc folyik a nyersanyagokért, a piacokért, vasútépítési koncesszióért, a minél nagyobb hatalomért és befolyásért. Oroszország távol-keleti törekvései szervesen illeszkednek ebbe a folyamatba, sőt meghatározó kirobbantó oka a japánok elleni háborúnak. Hatásai sem lekicsinylendők: az egyik legerősebbnek tartott hadsereg szenvedett vereséget, megkérdőjelezve az orosz medve karmainak élességét és meg-

---

¹ Vö. BEBESI 2010, 73.

² Ld. erről: BEBESI 2010, 69-71.

rendültek a cári abszolútizmus alapjai, kitört az orosz történelem első forradalma.³

Ugyanakkor az összecsapás megnövelte a győztes fél, Japán önbizalmát, újabb hódításokra sarkalva politikusait és tisztikarát, nem számolva azzal a tanulsággal, hogy ebben a harcban korszerűtlenebb, fegyelmezetlenebb és képzetlenebb ellenféllel kerültek szembe, aki maga sem volt teljesen tisztába saját stratégiájával. Távlabbi kontextusban vizsgálva azt is mondhatnánk, a szigetország így jut majd fokról fokra közelebb Hiroshimához és Nagaszakihoz.

De milyen okok és folyamatok vezettek a két ország közötti feszült viszonytól a nyílt konfliktus kirobbanásáig? A kérdés megválaszolásához végig kell tekintenünk a cári diplomácia kelet-ázsiai tervein és konkrét cselekedetein. Jelen dolgozat ezt a témakört próbálja meg felderíteni.

Oroszország és a Távol-Kelet

A „Drang nach Osten” orosz verziója, az ismeretlen Szibéria vadregényes erdőségeinek feltárása a moszkvai állam időszakára nyúlnak vissza. Elsőként a Sztroganovok kaptak engedélyt IV. Iván cártól a Káma folyó melletti területek elfoglalására.⁴ Az ezt követő évszázadokban merész kalandorok, prémvadászok rajzottak ki, nyomukban katonasággal és állami hivatalnokok hadával. Az ott lakó népekkel vívott harcok cseppet sem voltak kevésbé romantikusak, mint az óceán túlpartján az amerikai vadnyugaton. Az orosz gyarmatosítási módszer arra alapult, hogy elfoglalnak egy kisebb részt, majd a következő expedíció már innen indul ki, fokról fokra beszeresítve, a központhoz csatolva a területet. A XVII. században foglalták el a Jenyiszej folyó és az Ohotszki-tenger közötti hatalmas méretű földeket. 1648-ban Gyezsnoy expedíciója eljutott a Bering szorosba, majd Pojarkov nevű ezredes megsze-

---

³ Ld. erről: BEBESI 2010a, 249-250.

⁴ BEBESI 2002, 126.

rezte az Amur folyó vidékét. A hódítások beleütköztek a kínai császárság határaiba, így nem folytatódhattak tovább, az 1689-ben megkötött nyercsinszki szerződés rögzítette a határokat a két állam között.⁵ Néhány évvel később, 1697-98-ban Atlaszov ezredes expedíciója megérkezett a Kamcsatka-félszigetre, feltérképezve a terület csendes-óceáni végpontját. Innen már csak egy ugrás volt az Amerikai kontinens, hamarosan el is indultak az első felfedező utak Alaszkába és az Aleut-szigetekre.⁶

A cári udvar más irányú érdekei miatt azonban a hódítások a térségben két évszázadig jórészt szüneteltek. Időközben harcoltak a törökökkel a Fekete-tenger partvidékén, az 1853-56-os krími háborúban azonban további visszaszorításuk sikertelennek bizonyult, „Európa beteg emberét” Nagy Britania, Franciaország és Piemont összeurópai koalíciója mentette meg. A nem is olyan régen magyarországi hatalmába visszasegített Ferenc József pedig hálátlanságát tetézve még csapatösszevonásokat is végrehajtott Galíciában. Így a pravoszlávia régi álma a tengerszorosok megszerzésére és Konstantinápolyban kitzúzni a félhold helyébe az András-keresztet, olyan célnak számított, melyet összeurópai egyeztetés nélkül megvalósítani lehetetlen volt. A Kaukázus térségét az 1860-70-es években teljesen beolvasztották, majd a közép-ázsiai mohamedán fejedelemségek következtek. A hadi sikerek után az orosz birodalom déli irányban egészen Afganisztánig „ért le”. Mivel szinte már csak egy lépésre voltak Indiától, a brit korona legszebb ékkövéből, az angol diplomácia szükségesnek tartotta a megegyezést. 1885 végén a két ország képviselői közösen megállapították a határvonalat.⁷ Mindeközben kis szigetként kivételt jelent az Orosz-Amerikai Társaság által indított út Kamcsatkára, az Újszibériai-szigetekre és a Csukcs-félszigetre⁸, vagy éppenséggel Nyevelszkoj kapitány 1849-50-

⁵ BEBESI 2002, 129.

⁶ BEBESI 2002, 132.

⁷ DIÓSZEGI 1997, 182.

⁸ BEBESI 2002 134.

es utazása Szahalinra és az Amur-vidékre.⁹ Szibéria meghódításának végső állomását mindenképpen Vlagyivosztozk megalapítása jelentette 1860-ban.

A távol-kelet azonban új kitörési pontot jelentett, annál is inkább, mivel az európai nagyhatalmak gyarmatosító politikájának középpontjában a XIX. század közepétől Kína került. A Mandzsu-dinasztia hatalmas és gazdag birodalma ekkor már csak árnyéka önmagának. Az ún. „ópiumháborúk” után a nyugat-európai államok egymás után kényszerítették rá az „egyenlőtlen szerződéseket”, melyekben számos kereskedelmi kedvezményt kaptak.¹⁰ A külföldi export miatt a hazai ipar elsorvadt, tömegesen szegényedtek el a kézművesek, az adóbevételek csökkentek, számos kisebb-nagyobb felkelés tört ki, a központi hatalom egyre gyengült és kiszolgáltatottá vált. Nem volt sokkal jobb helyzetben a szomszédos Korea sem, mely sokáig szívósan próbált ellenállni minden behatolási kísérletnek.¹¹

Az érdekszférák kiosztásából Oroszország sem akart kimaradni, főként Mandzsúria és Korea érdekelte. Látszólag Oroszország igencsak előnyös helyzettel rendelkezett, hiszen neki volt a leghosszabb közös szárazföldi határa Kínával. Azonban a központi területektől óriási távolság választotta el, a jórészt még feltáratlan szibériai erdőségeken keresztül, kiépített utakról pedig egyáltalán nem beszélhetünk. Jóllehet a Transzszibériai Vasút megépítéséről 1891-ben döntés született, a konkrét munkálatok csak két év múlva kezdődtek meg.¹² A nyugat-európaihoz mérve szerény orosz ipar termékei nem versenyezhetek Anglia vagy Franciaország hasonló cikkeivel. Ráadásul Oroszország a Csendes-óceánon horgonyzó flottát sem tudott még ekkoriban igénybe venni, azt majd csak évekkel később állítják fel. Mindezekből következően Oroszország nem akart és nem is tudott volna beszállni a nyugat-európai

---

⁹ ZSUKOV 1953, 28.

¹⁰ SALGÓ – BALOGH 1980, 23.

¹¹ SALGÓ – BALOGH 1980, 29. o.

¹² ZSUKOV 1953, 63-64.

hatalmak egymás közti versengésébe, érdekei inkább a Kínával fenntartott jó viszony ápolását kívánták.

A két ország között az 1858-as ajguni és az 1860-as pekingi szerződések állapították meg a határt, Kína véglegesen orosz birtoknak ismerte el az Amur-, és Dél-Usszuri vidéket. Később 1864-ben a csugucsaki jegyzőkönyv, majd a határjelek felállítása 1869-ben pontosan rögzítették a határokat.¹³ Jóllehet a tea és a prémek már korábban is gazdát cseréltek, az orosz kereskedők 1851-től ügynökségeket alapíthattak kínai területen, az 1858-ban kötött tiencsini szerződésben ezen túlmenően, a tengeri hatalmakhoz hasonló privilégiumokat kaptak. Az oroszok egyre lanyhuló észak-amerikai érdektelenségét mutatja Alaszka eladása az Egyesült Államoknak 1867-ben.

Az 1892-ben pénzügyminiszternek kinevezett Szergej J. Vitte III. Sándor cárnak írt jelentésében vázolta fel a Távol-Kelet meghódításának gazdasági programját. Ehhez szerinte legelőször is két dolog szükséges: a Csendes-óceánt Oroszország központi területeivel összekötő vasút megépítése és Kína pénzügyi leigázása.¹⁴ Mandzsúriát el kívánta szakítani a külföldi konkurenciától és orosz befolyás alá vonni. Az elkövetkezendő években mindvégig Vitte lesz a cárizmus eme törekvéseinek lelkes motorja. A térség földrajzi-gazdasági-politikai viszonyairól is ő rendelkezett a legátfogóbb ismeretekkel az akkori orosz politikusok közül.

Oroszország számára azonban egy nem várt konkurens is jelentkezett: Japán. Mielőtt eljutnánk a két rivális viszonyának elhidegüléséhez és háborújához, érdemes végigfutnunk a szigetország gyors felemelkedésén.

Az évszázadokig bezárkózó szigetország amerikai nyomásra 1855-ben nyitotta meg kikötőit a külföld előtt, majd az 1860-as évektől ígéretes változások kezdődtek. Az ún. Meidzsi-restaurációként híressé vált reformok (jelentése: Felvilágosult Kormányzás) Japánt az európai nagyhatalmakkal egyenrangúvá kívánták emelni, melynek számos újításából

¹³ ZSUKOV 1953, 28-29.

¹⁴ PATYOMKIN 1948, 113.

csak a legfontosabbakat említem: 1873-ban a kormányzat bevezette az általános hadkötelezettséget a 17 és 40 éves kor közötti férfiakra, ezzel egy 63 ezer fős békelétszám jött létre, amely háborúban 240 ezer főt is kitehetett.¹⁵ Felszámolták a helyi privilegizált katonai csoportokat, 1878-ban átvették a vezérkart, megkezdődött a haditengerészet kiépítése. Létrehozták a rendőrséget is, feladatai között a belső rend védelme mellett a hadsereg támogatása szerepelt.¹⁶ Igyekeztek megteremteni a modern hadiipart is, elejét véve ezzel a nyugattól való függést stratégiai fontosságú cikkekben.¹⁷ Válogatott fiatalokból álló csapatot küldtek külföldre, Nagy-Britanniába haditengerészetet, Németországba hadvezetést, Franciaországba jogot, az Egyesült Államokba pedig üzleti módszereket tanulmányozni.¹⁸ Diplomáciai kapcsolatokat létesítettek a fejlett nyugati országokkal.

A belpolitikai újításokat hamarosan követték a külpolitikai aspirációk. 1872-ben elfoglalták a kínai hűbéres Riukiuszigeteket,¹⁹ 1874-ben Tajvant, de ez utóbbit angol nyomásra hamarosan el kellett hagyniuk. 1876-ban egy szerződéssel megkezdték a gazdasági behatolást Koreába.²⁰ Korea, amellet hogy közel esett Japánhoz, stratégiai jelentőséggel bírt, hiszen a Japán-tenger bejáratát őrzi és ez a félsziget jelenthette az ugródeszkát a szárazföld belseje, Kína és Szibéria felé.

Japán és Oroszország először még 1855-ben, Putyatyin altengernagy missziója révén lépett egymással diplomáciai kapcsolatba. Szimodában határookra és közös kereskedelemre vonatkozó szerződést írtak alá. A szerződés szerint a Kuril-szigetek orosz tulajdonban maradtak, Szahalin azonban felosztatlan, vagyis egyikük tulajdonát sem képezte.²¹ Húsz évvel később, a Szentpétervári jegyzőkönyvben Oroszország

---

¹⁵ ORMOS – MAJOROS 2003, 179.

¹⁶ REISCHAUER 2000, 107.

¹⁷ REISCHAUER 2000, 109.

¹⁸ REISCHAUER 2000, 110.

¹⁹ ZSUKOV 1953, 37.

²⁰ ZSUKOV 1953, 40.

²¹ ZSUKOV 1953, 31.

Szahalinért cserébe lemondott a Kuril-szigetekről, számos orosz kortárs és történész elítélő kritikáját zúdítva ezzel magára, ami nem volt alaptalan, hiszen Japán a szigetek birtoklásával könnyen megakadályozhatta Oroszország kijutását a Csendes-Óceánra. „A Kuril-szigetek átengedése Japánnak (...) a cári diplomácia súlyos hibája volt, amely óriási kárt okozott Oroszország csendes-óceáni érdekeinek.”²²

A japán-kínai háború (1894-95) és hatásai

A Japán és Oroszország közötti viszony a japán-kínai háború után vált feszültté. 1894-ben ugyanis népi felkelés robbant ki Koreában. Kína és Japán tíz évvel korábban megegyezett, hogy előzetes értesítés nélkül nem küldenek csapatokat Koreába.²³ Miután közös erővel elfojtották a lázadást, Japán elég erősnek érezve magát rátámadt a kínai hadseregre. A hivatalos hadüzenetre 1894. augusztus elsején került sor.²⁴ A már korszerűvé tett japán haderő egymás után mérte a vereségeket Kínára, elfoglalták Phenjant, a Jalu folyón elsüllyesztettek négy kínai hadihajót, majd benyomultak Mandzsúriába. 1894. november 21-én bevetették a stratégiai fontossággal bíró Porth Arthur erődjét, 1895 elején pedig kezükbe került Vejhajvej kikötője.²⁵ Kína végleg megszűnt Ázsia vezető hatalma lenni, kénytelen volt tárgyalóasztalhoz ülni. Japán követelte Korea Kínától való függetlenségét, Mandzsúria déli részét – lényegében a Liaotung-félszigetet –, Tajvant, a Pescadores-szigeteket, 7 kikötő megnyitását és 300 millió tael jóvátétel fizetését. Az 1895. április 17-én megkötött simonoszeki békében ezek döntő többségét meg is kapta.²⁶ Ráadásul Kína kiterjesztette rá azokat a gazdasági jogokat és kiváltságokat, melyekben korábban az európai hatalmakat részesítette.

---

²² HELLER 2003, 600.

²³ ZSUKOV 1953, 49.

²⁴ ZSUKOV 1953, 75.

²⁵ ZSUKOV 1953, 78.

²⁶ ORMOS – MAJOROS 2003, 180.

Oroszország egyáltalán nem óhajtotta, hogy keleti határainál riválisa megvesse a lábát, és hozzájárulása nélkül nagymértékben változzanak meg az erőviszonyok. A háború alatt a miniszterekből és legfontosabb tisztségviselőkből álló „rendkívüli értekezlet” többször ülésezett, már ekkor megjelent egy kompenzációs gondolat Oroszország számára a japán hódítás ellenében.²⁷ A rendkívüli értekezleteknek fontos szerep jutott az orosz belpolitikai életben, mivel népképviselői alapuló parlament nem létezett, így szinte a legfelsőbb döntéshozó szervnek lehet tekinteni. Kína végső veresége után, Lobanov-Rosztovszkij külügyminiszter a kárpótlás tárgyául Észak-Mandzsúriát jelölte meg. A cár támogatta, ő maga egyébként a koreai Lazarev-kikötőt javasolta.²⁸ Az 1895. április 11-i értekezleten Lobanov-Rosztovszkij elnökölt. Jelen volt többek közt Cihacsov haditengerészeti miniszter, Vannovszkij hadügyminiszter és Vitte pénzügyminiszter is.²⁹ Vitte még a Japán elleni háború eshetőségét sem zárta ki.³⁰ Miután a külügyminiszter bejelentette, a németek támogatásukról biztosították Oroszországot és hasonló ígéret érkezett francia részről is, a békés megoldás mellett döntöttek.³¹ Így, április 23-án Oroszország, Németország és Franciaország jegyzéket juttatott el Tokiónak, a pár napja aláírt békeszerződés revízióját követelve.³² II. Vilmos német császár csatlakozása mögött Németország távolkeleti behatolásának és a francia–oros szövetség lazításának szándéka húzódozott meg. Párizs éppen ezért, a németek ellensúlyozása miatt állt Oroszország mögé. Japán angol vagy amerikai segítségre nem számíthatott, így nem tehetett mást, lemondott Liaotungról, cserébe magasabb összegű jóvátételt igényelhetett.

A siker után Oroszország folytatta kínai pozícióinak megerősítésre irányuló politikáját, 1895 nyarán állami garanciájú

---

²⁷ PATYOMKIN 1948, 114.

²⁸ PATYOMKIN 1948, 115.

²⁹ ZSUKOV 1953, 82.

³⁰ ZSUKOV 1953, 83.

³¹ PATYOMKIN 1948, 116.

³² ZSUKOV 1953, 83.

kölcsönt nyújtott Kínának a hadisarc terheinek könnyebb elviseelésére. Persze Vitte manővere mögött nem az orosz gazdaság bőkezűsége állt, az összeg folyósítását a francia bankok vállalták magukra. Cserébe Peking kötelezte magát, pénzügyeit nem helyezi külföldi ellenőrzés alá, ha abban az orosz kormány képviselői nem vesznek részt. Még ez év decemberében szintén francia tőke segítségével megalapították az Orosz-Kínai Bankot.³³

Oroszország pénzügyi és katonai tanácsadók révén nagyobb érdeklődést kezdett mutatni Korea felé, mely a háború óta Japán megszállás alatt állt. Oroszország és Japán 1896 májusában, Moszkvában megegyeztek, közös tanácsot adnak a koreai királynak.³⁴ Viszont orosz részről jelölhették ki Korea pénzügyminiszterét. Japán is fenntarthatott kereskedelmi részvénytársaságokat és folytathatott kereskedelmet. A pénzügyi kedvezmények terén egyenlőség érvényesült.³⁵ Az ország felosztása elmaradt: „Ha szerződésileg lemond Japán javára a Koreai-félsziget déli csücskéről, akkor ezzel Korea stratégiai- és haditengerészeti legfontosabb részéről mond le.”³⁶ - érvelt Lobanov-Rosztovszkij.

1896 áprilisában Li Huang-csang a befolyásos kínai diplomata az orosz fővárosba utazott, ahol tárgyalásokat kezdett Vitte pénzügyminiszterrel. Később II. Miklós cár koronázásán is képviselte hazáját. A megbeszélések eredményeképpen június 3-án titkos szerződést írtak alá. „A szerződő felek kötelezték magukat, hogy abban az esetben, ha Japán Kína vagy Korea, vagy a kelet-ázsiai orosz birtokok ellen támadást intéz, szárazföldi és haditengerészeti erőikkel kölcsönösen segítik egymást, és a közös hadműveletek kezdete után nem kötnek különbékét Japánnal.”³⁷ Az oroszok a fegyveres segítség fejében Vlagyivosztokig rövidebb úton, Mandzsúrián keresztül vezethettek vasutat. Az építési koncessziót az Orosz-Kínai

³³ PATYOMKIN 1948, 117.

³⁴ ZSUKOV 1953, 85.

³⁵ VITTE 1964, 160-161.

³⁶ HELLER 2003, 654.

³⁷ ZSUKOV 1953, 90.

Banknak adták, mely szeptember 8-án írta alá a megállapodást a kínai kormánnyal. A terv kivitelezésére megszervezték a Kelet-Kínai Vasúti Társaságot. A K. K. V. T. maga igazgathatta az egész vasútvonal területét és saját rendőrséget szervezhetett.³⁸

A következő években azonban az orosz külpolitika irányt váltott és lemondott Kínával szemben folytatott kiszámítható és segítőkészséget feltételező viszony ápolásáról, ezzel eljátszva a kínai államférfiaknál és a széles közvélemény előtt addig felépített bizalmat.

1897 novemberében két német hittérítő meggyilkolása ürügyén II. Vilmos cirkálókat irányított Csingtao kikötőbe. A „helyet a nap alatt!” jelszó távol-keleti megfelelője hamarosan Kiaucsou megszállását jelentette. A kínai kormány friss szövetségeséhez, Oroszországhoz fordult segítségért. Muravjov külügyminiszter tett néhány tiltakozó lépést, az orosz flotta is parancsot kapott a horgony felszedésére. Berlin először kompromisszumot ajánlott: az orosz kormány nem ellenzi az akciót, cserébe megkapja Porth Arthurt.³⁹ A kikötők jelentőségét az adta, hogy Vlagyivosztokkal ellentétben telente nem fagynak be. Muravjov ezért amellet volt, nem szabad lemaradni a németek mögött, Oroszország is foglaljon el területeket. „Igyekeznünk kell – amennyire csak lehet, hogy jégmentes kikötőt szerezzünk a Kínai- vagy a Japán tengeren.” – vélte II. Miklós cár.⁴⁰ De a választ meg sem várva, a német hadiflotta november 14-én befutott Kiaucsouba.⁴¹

A sebtében összehívott értekezleten Vitte Muravjovval és Vannovszkij hadügyminiszterrel szemben elítélte mind német akciót, mind a tőlük származó ajánlat elfogadását.⁴² Félt a kedvező orosz-kínai kapcsolatok megromlásától, a nemrégiben megkötött védelmi szövetség megszegését pedig lelkiismerete nem vállalta. Óvott az esetleges angol vagy japán nega-

³⁸ PATYOMKIN 1948, 118.

³⁹ PATYOMKIN 1948, 125.

⁴⁰ HELLER 2003, 654.

⁴¹ PATYOMKIN 1948, 125.

⁴² VITTE 1948, 179.

tív reakcióktól is. Tirtov tengerészeti miniszter inkább egy Csendes-óceánhoz közelebb fekvő, koreai kikötő kiválasztását tartotta ésszerűbbnek. A „békepárt” első körben még győzött.

Vitte emlékirataiból tudjuk, néhány nappal később II. Miklós megváltoztatta elgondolásait és közölte miniszterével: „Tudja Szergej Juljevics, mégis elhatároztam Porth Arthur vagy Talienvan elfoglalását. Megfelelő katonai erővel a fedélzeten már el is indítottam oda flottánkat.” Az uralkodó angol hadihajók környékbeli manővereire hivatkozott.⁴³

Talán Muravjov is tisztában volt vele, hogy a németekkel való konfrontáció után Oroszország elveszíti egyetlen térségbeli szövetségesét Japánnal és Angliával szemben. A szibériai vasút építése épp csak elkezdődött, egy esetleges koreai orosz foglálás Japán és vele együtt Anglia ellenállásában ütközött volna. Ugyanakkor meglepetésként sem érhatték az események, hiszen néhány hónappal korábban, II. Vilmos császár péterhofi látogatásán már előkerült a téma.⁴⁴ A közvetítési kísérlet kudarcra volt ítélve, Németország nem mondott le Santung birtoklásáról, az ott kiterjedő erőd-, és vasútépítésről. Törekvése az 1898. márciusi német–kínai szerződéssel ért révbe.

Az orosz hajók decemberben megérkeztek Porth Arthurba.⁴⁵ A kérdéses területek átadását ultimátumszerűen március 27-én jelölték meg. Peking engedett, a szerződést még aznap megkötötték. A benne foglaltak szerint az oroszok a fentebb említett két kikötőt 25 évre bérbe vették, ott bíraskodási jogot kaptak. A bérelt területektől északra orosz engedély nélkül kínai csapatok nem tartózkodhattak. Nem utolsó sorban Oroszország a Kelet-Kínai Vasútvonaltól a Liaotung-félszigetig szárnyvonalat építhetett ki,⁴⁶ amit a későbbiekben Dél-Mandzsúriai Vasútnak neveztek el. A körzetben megszervezték a Kvantung kormányzóságot.⁴⁷ A szerződés aláírása

⁴³ VITTE 1948, 180.

⁴⁴ PATYOMKIN 1948, 124-125.

⁴⁵ PATYOMKIN 1948, 125.

⁴⁶ ZSUKOV 1953, 99-100.

⁴⁷ KOLONITS 2003, 79.

érdekében Vitte 500 000 rubellel vesztegette meg Li Huangcsangot.⁴⁸

Anglia megnyugtatóra Muravjov megígérte, a kikötőkbe nem engednek be idegen hajókat és országa vámmentes nemzetközi kereskedelmi kikötőt is épít.⁴⁹

A megállapodás sértette Japánt, hiszen azt a területet, amiért korábban katonáit áldozta, most egy tollvonással Oroszország átjászotta saját kezébe. Sem Mandzsúriát, sem Koreát nem kapta meg. A „kárpótlás” nem késett soká, ugyanis az orosz–kínai tárgyalásokkal egy időben orosz–japán tárgyalások is folytak és egy hónappal később, 1898. április 25-én az ún. Nisi-Rozen-féle tokiói jegyzőkönyvek aláírásával fejeződtek be. Oroszország most már Mandzsúriára koncentrált és feladta korábbi előnyös helyzetét Koreában, kinyilvánította, (igaz, a szigetországgal együtt) elismeri Korea államiségét és függetlenségét, kerüli a belügyekbe való beavatkozást és előzetes hozzájárulás nélkül nem nevez ki pénzügyi tanácsadókat. A visszavonulás egyértelmű jele volt a 3. cikkely, miszerint Oroszország a továbbiakban nem szándékozik zavarni Korea és Japán közti gazdasági kapcsolatokat és visszahívja tanácsadóit. Az Orosz-Koreai Bank hamarosan meg is szűnt.⁵⁰

A kiaucsoui esemény fontos epizódként illeszkedett a német diplomáciai manőverbe, melynek célja Oroszország eltávolítása Franciaországtól, sőt kiélezni a britekkel meglévő ellentéteit és lefoglalni Ázsiában, szabad kezet adva Németországnak az európai és közel-keleti terjeszkedéshez. A rejtett szándékok majd az 1905-ös björköi szerződésben öltönek testet. Maga II. Vilmos gyakorta alkalmazta szívélyes és őszinte hangvételt, már-már atyai jó tanácsokkal ellátott levelezéseit II. Miklóssal. Egy idézet még a japán–kínai háború utáni napokból: „Oroszország jövőendő nagy feladata az ázsiai kontinens civilizálása és Európa védelme a nagy sárga faj betörése

---

⁴⁸ VITTE 1964, 185.

⁴⁹ VITTE 1964, 187.

⁵⁰ ZSUKOV 1953, 99.

ellen. Ebben az ügyben erőmhez képest mindenkor a segítségére leszek.”⁵¹

Bár Németország, ha jelezte is aktivitását szerte a világban,⁵² egyelőre nem jelentett Anglia számára komoly veszélyt, ellentétben a franciákkal való szembekerüléssel a gyarmati konfliktusokban.⁵³ Annak érdekében, hogy Európában kötetlenebbül mozoghasson, 1898. januárjában Salisbury utasította a pétervári angol nagykövetet, kérdezze meg Vittétől, „lehetne-e szó Oroszország és Anglia kínai tevékenységének összeegyeztetéséről?”⁵⁴ Anglia nyilvánvalóan ellenőrizni akarta az oroszok távol-keleti lépéseit, másrészt a befolyási övezetek elhatárolásának szándéka vezette. A külügyminiszter felvetése szerint országa átengedi Mandzsúriát, Oroszország pedig lemond a Jangce-völgyében való terjeszkedésről. Ezt kiegészítette volna még Kis-Ázsia, a tengersizorok, Mezopotámia és Egyiptom hasonló felosztása.⁵⁵ A magántárgyalások révén való kapcsolatfelvétel (egyelőre) nem járt konkrét eredménnyel. Nem javította a közeledést a kínai hadisarc utolsó részletének kifizetésének ügye sem. A kínai kormány ugyanis még 1897 végén kérte az orosz kabinetet, hogy vállaljon kezességet 100 millió lan kölcsönért. Pétervár azonban komoly garanciákat kért cserébe, mellel a pekingi angol nagykövet is beszállt a versenybe.

Mivel akkorra már győzött Porth Arthur és Talienvan elfoglalásának ötlete, a kínai kölcsön ügye másodlagossá vált és Oroszország nem is akadályozta azt. Kína március 1-én angol-német bankházakkal írta alá a szerződést.⁵⁶

A háttérben fel-felújuló angol-orosz tárgyalások végül 1899. április 28-án jutottak kézzel fogható eredményhez. A

⁵¹ PATYOMKIN 1948, 116.

⁵² A császár jeruzsálemi zarándoklata, a birodalmi gyűlés által megszavazott flottatörvény, majd az egy évvel később meghirdetett terv a Berlin-Bagdad vasút kiépítésére, mind-mind az új, erőteljesebb német külpolitikát jelezték

⁵³ A nevezetes fashodai incidens évében járunk

⁵⁴ ZSUKOV 1953, 95.

⁵⁵ PATYOMKIN 1948, 27.

⁵⁶ ZSUKOV 1953, 97-98.

nyomásgyakorlásban szerepet játszott Vejhejvej kikötőjében kitűzött angol lobogó is, mintegy ellensúlyozva Porth Arthurt.⁵⁷ Ám Muravjov külügyminiszter és Scott nagykövet jegyzékváltása mindössze a vasutak kérdésére szűkölt, vagyis Nagy-Britannia nem gördít akadályokat a Nagy Faltól északra fekvő területeken az orosz vasútépítések elé, és nem törekszik saját koncessziók szerzésére, cserébe az orosz fél is hasonló magatartást tanúsít a Jangce-medencében.⁵⁸

Orosz külpolitika a boxerfelkelés után

Az 1900-as esztendő derekán Kínában a félgyarmati sorba süllyedés és a fehérek általi megaláztatottság érzése nemzeti felkelést robbantott ki. A Ji Ho Csuan vezette „A béke és igazság ökle” társaság, vagy ahogyan közkeletűen nevezik, a boxerek külföldiek által lakott negyedeket, követségeket támadtak meg és keresztényeket gyilkoltak le. A délről kiinduló felkeléshez a hadsereg is csatlakozott, sőt Ce-Hszi császárnő június 20-i rendeletében hadat üzent az „imperialista hatalmaknak”.⁵⁹ A felkelés így gyorsan átterjedt Észak-Kínára és Mandzsúriára. Nyolc ország: Nagy-Britannia, Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Németország, Oroszország, Osztrák-Magyar Monarchia, Olaszország és Japán indított büntetőakciót.⁶⁰ A tényleges hadműveleteket Linyevics orosz tábornok vezette a kijelölt Waldersee helyett, aki ekkor még útban volt Németországból. A nemzetközi hadsereg Tiencsinből kiindulva könnyedén szétverte a kínai egységeket, augusztus 14-én felszabadította Pekinget,⁶¹ majd annak rendje és módja szerint végigrabolta a fővárost.

Oroszország számára a rövid harc haszonnal járt, katonaságát bekvártélyozhatta Mandzsúriában. Helyreállították a

---

⁵⁷ ORMOS – MAJOROS 2003, 181.

⁵⁸ ZSUKOV 1953, 102.

⁵⁹ ZSUKOV 1953, 115.

⁶⁰ SALGÓ – BALOGH 1980, 96.

⁶¹ SALGÓ – BALOGH 1980, 98.

megrongált vasútvonalakat. Jóllehet az orosz csapatokat elég rövid időn belül kivonták a fővárosból, és a büntetőakciókban sem vettek részt, a jövő kérdésében a legfelsőbb vezetés már megosztott volt. A katonai vezetés, főként Kuropatkin hadügyminiszter és Grogyekov tábornok – az amur vidék katonai körzetének parancsnoka – a kártérítés mellett vasúti csomópontok, illetve a közigazgatás katonai ellenőrzését tartotta fontosnak, valamint, hogy a kínai kormány a rendőrségen kívül ne tartson Mandzsúriában fegyveres erőket.⁶² Még egy vazallus állam létrehozásának gondolata is felmerült.⁶³ Ezzel szemben Vitte, aki már évek óta mérsékeltebb irányvonalat képviselt a távol-keleti kérdésben, továbbra is a pénzügyi-gazdasági behatolást szorgalmazta. Konkrét tervei között a vasútépítés befejezése, a határ menti területek gyarmatosítása és kiaknázása szerepelt. Fegyverek helyett bankok és pénzügyi társaságok segítségét részesítette előnyben.⁶⁴ Másrészt – érvelése szerint – Kína túlzott meggyengítése sem szolgálhatja Oroszország érdekeit, hiszen így megkönnyíti japán, angol és amerikai vetélytársai helyzetét. Jobb volna visszatérni a pekingi kormánnyal való külön tárgyalásokhoz. Nem utolsó sorban úgy érezte, ha országa túl nagy figyelmet szentel az ázsiai kontinensnek, Európában meggyengül és meglazulnak szövetségi szálai Franciaországgal is. Javaslati időlegesen diadalmaskodtak. Álláspontját Lamszdorf, az új orosz külügyminiszter is osztotta.⁶⁵

A győztesek közel egy év után, 1901. szeptember 7-én írták alá a zárójegyzőkönyvet Kínával, óriási hadisarcot (450 millió tael) megállapítva.⁶⁶ Előtte már Oroszország külön tárgyalásokat folytatott Kínával mandzsúriai jelenlétéről és a területhez kötődő „különleges érdekeiről”. Ennek előfutára az 1900. november 9-i megállapodás volt Alekszejev admirális és Cen mukdeni főkormányzó között. Az orosz kormány által

⁶² ZUKOV 1953, 121.

⁶³ HELLER 2003, 655.

⁶⁴ ZSUKOV 1953, 121.

⁶⁵ PATYOMKIN 1948, 149.

⁶⁶ ZSUKOV 1948, 124.

átnyújtott két jegyzéket – az 1901. januárit, illetve márciusit – Kína, a nagyhatalmak nyomására elutasította.⁶⁷

Az orosz–kínai különalku közelebb hozta egymáshoz Angliát és Japánt, leginkább ők voltak érdekeltek az orosz térnyerés megakadályozásban. 1901 áprilisában megkezdődtek az angol–japán tárgyalások, melyek a későbbiekben elvezettek az 1902-es szövetségkötéshez. Japán két vasat tartva a tűzben, 1901 novemberében Ito volt miniszterelnököt küldte Pétervárra egyeztetés céljából. Valószínűsíthető, hogy Japán ez utóbbi lépésével csak gyorsítani igyekezett a britekkel való szövetség megkötését, ugyanis amikor világossá vált a meg egyezés lehetősége Ito márki azonnal csomagolt és visszatért hazájába.⁶⁸

Az 1902. január 30-i angol–japán egyezmény leglényegesebb kitételének, a távol-keleti érdekek kölcsönös elismerése mellett a katonai cikkelyek számítottak. Eszerint, ha bármelyikük háborúba keveredne egy harmadik hatalommal, a másik fél semleges marad és más hatalmakat is igyekszik távol tartani a konfliktustól, a harcoló felek bővülése esetén viszont meg segíti szerződő partnerét. Emellett a megállapodás kizárta a különbéke lehetőségét és veszély esetére közös tanácskozást írt elő.⁶⁹ Ettől kezdve Anglia nyugodtabban koncentrálhatott más térségekre, főképp a német kihívással szemben.⁷⁰ Japánnak sikerült rendeznie kapcsolatait Németországgal és az Amerikai Egyesült Államokkal is, melyek szintén semlegességüket ígérték egy esetleges japán–orosz összecsapásban.⁷¹ Sőt, Roosevelt elnök Japán számára még katonai segítséget is kilátásba helyezett, ha netán német–francia–orosz blokkal kerülne szembe.⁷² Japán így lényegében szabad kezet kapott egy oroszellenes háborúhoz és nem kellett az 1895-ös helyzethez hasonlóan, nemzetközi koalícióval számolnia.

⁶⁷ ZSUKOV 1948, 124-25.

⁶⁸ SALGÓ - BALOGH 1980, 103.

⁶⁹ ZSUKOV 1953, 129.

⁷⁰ Eközben zajlik a búr háború is.

⁷¹ PATYOMKIN 1948, 152.

⁷² SALGÓ - BALOGH 1980, 103.

1901 augusztusától ismét folytatódtak az orosz–kínai megbeszélések és hosszas előzmények után 1902 áprilisában végre eredményre jutottak. Az orosz vezetés nem tudta egyértelmű katonai segítségnyújtásra kötelezni Franciaországot Japán ellen,⁷³ és érzékelve a hatalmi változásokat a legutóbbinál is mérsékeltebb követeléseket fogalmazott meg: Oroszország hozzájárul a kínai kormány hatalmának visszaállításához Mandzsúriában (...) és visszaadja a kínai vezetésnek a kormány-, és közigazgatási hatalom gyakorlását (1. cikkely). A 2. cikkelyben Oroszország vállalta, hogy katonaságát 18 hónap alatt 3 részletben kivonja Mandzsúriából.⁷⁴

Pár hónappal később érdekes módon Japán egyezményt javasolt Oroszországnak: Oroszország elismeri Korea japán protektorátusát, cserébe Japán tudomásul veszi Oroszország cselekvési szabadságát vasutainak megvédésére Mandzsúriában. Pétervárt ez az ötlet nem elégítette ki.⁷⁵

1902 nyarán érdekes esemény történt. A cári Revalba haditengerészeti hadgyakorlatra utazott és a német császárral is találkozott. A gyakorlat végeztével a szokásos búcsújelzések-nél Vilmos hajója az alábbi zászlójelzést adta le: „Az Atlanti-óceán tengernagya üdvözlét küldi a Csendes-óceán tengernagynak.”⁷⁶ A császár ismét akcióba lépett...

A háború előestéjén

1903 folyamán számos jegyzékváltásra került sor Japán és orosz megbízottak részéről, az érdekszférák felosztásáról. Korea „feláldozása” fejében az orosz kormány nem volt hajlandó engedni abból, hogy Mandzsúria kizárólag orosz érdekszféra és orosz–kínai ügy, valamint legyen szabad a hajózás a koreai tengersonosban.⁷⁷ A rendszerváltás előtt megjelent művek

---

⁷³ PATYOMKIN 1948, 153-54.

⁷⁴ ZSUKOV 1953, 130.

⁷⁵ PATYOMKIN 1948, 154.

⁷⁶ VITTE 1964, 236.

⁷⁷ ORMOS – MAJOROS 2003, 184.

szerint az amerikai és angol hatalmi körök által megtámogatott Japán már eleve elhatározta a háborút, csak az időt húzta, míg más források a túlzott orosz követeléseket és nagyhatalmi fölényükbe vetett hitüket jelölik meg a hadműveletek elkezdésének okául. Talán mindkét állításban rejlik igazság. Tény, az 1902-es angol-japán paktum után Oroszország az esetleges engedmények árán kialakított megegyezés és érdekegyeztetés vagy az egyedül megívott fegyveres összeütközés közül választott.

Vezető körei továbbra is megosztottak voltak a Japánnal szemben követendő magatartásban. Szergej Vitte pénz- és Lamszdorf külügyminiszter a békés megoldások híveként talált egymásra. Az aktuális érdekei függvényében időnként Kuropatkin hadügyminiszter is támogatta őket. Szerintük Oroszország jelen pillanatban nincs felkészülve egy háborúra, az utánpótlási vonalak is rendkívül hosszúak lennének. Vitte 1902 őszén Mandzsúriában járt, megállapításairól többek között a következőket írta a cárnak: „Szilárdan követni a Kínával való megbékélés útját és szigorúan betartani az egyezmény alapján vállalt kötelezettségeinket – ez meggyőződésem szerint az orosz politika legközelebbi feladata a mandzsúriai kérdésben. (...) A két rossz – a Japánnal való fegyveres összeütközés és Korea teljes átengedése Japánnak – közül a közeljövőben Oroszország számára az utóbbi a kisebb.”⁷⁸ A csoport az 1903-as Porth Arthurban, számos követ és katonai megbízott részvételével tartott értekezleten is hangoztatta érveit.⁷⁹ Augusztus 14-i megbeszélésük után lényegében csak a Kelet-Kínai Vasút sávjában akartak katonaságot tartani az eredeti kiürítési határidő lejárta után is, valamint kínai garanciát a külföldiek területi foglalása és gazdasági behatolása ellen Mandzsúriában.⁸⁰ Voltak azonban olyanok II. Miklós környezetében, akik nem riadtak vissza a távol-keleti befolyás növelésének harciasabb megoldásától sem. Pleve belügyminiszter

---

⁷⁸ ZSUKOV 1953, 132.

⁷⁹ ZSUKOV 1953, 135.

⁸⁰ ZSUKOV 1953, 139.

véleménye szerint a belpolitikai problémákra leginkább „egy kis győztes háború” a gyógyír.”⁸¹ A „héják” köréhez tartozott Alekszandr Bezobrazov nyugalmazott lovassági tiszt, aki az idők folyamán egyre jobban beférkőzött magát a cári kegyeibe. Bezobrazov kidolgozta nagyszabású terveit Kelet-Ázsiára vonatkozóan és ezekkel igyekezett elkápráztatni a cárt. Személyét, befolyását nehéz egy évszázad távlatából felmérni, mindenestre tevékenységének alapja az volt, hogy a koreai kormány 1896-ban egy Brinyer nevű vlagyivosztoki kereskedőnek fakitermelésre adott koncessziót a Jalu folyó menti koreai erdőkben.⁸² Bezobrazov és körének üzleti vállalkozásai Korea természeti kincseinek kiaknázásában rejlettek. 1903 januárjában II. Miklós kétmillió rubeles hitelt utaltatott ki Bezobrazovnak fakitermeléssel foglalkozó részvénytársaság alapítására.⁸³ A cári amúgy sem állhatta a japánokat, 1891-ben, a szigetországban utazgatván egy rendőr kardjával megsebesítette, ezek után csak „makimajmoknak” nevezte őket. Abban a naiv hitben élt a konfliktus elmérgesződése idején, hogy Japánt a pusztai katonai fenyegetés is meghátrálásra kényszeríti. II. Vilmosnak ezt írta: „Nem lesz háború, mert én nem akarom.”⁸⁴

A háborús párt megerősödésének egyértelmű jeleként Bezobrazovot 1903 májusában államtitkárrá nevezték ki.⁸⁵ Vitte háttérbe szorult, pár hónappal később leváltották miniszteri posztjáról. A távol-keleti ügyeket kivonták a külügyminisztérium hatásköréből, mivel Lamszдорf többször is óvott az elhamarkodott döntésektől, valamint Vittével együtt ellenezte Bezobrazov kinevezését. „Ha Bezobrazov fogja leváltani és kinevezni a minisztereket, akkor szégyen lesz Oroszországban miniszternek lenni.” – sajnálkozott.⁸⁶

---

⁸¹ KOLONITS 2003, 79-80.

⁸² ZSUKOV 1953, 132-33.

⁸³ HELLER 2003, 657.

⁸⁴ HELLER 2003, 656.

⁸⁵ VITTE 1964, 237.

⁸⁶ HELLER 2003, 657.

Ugyanezen év nyarán sikerült megtalálni az alkalmas „lakajt” is a Távols-Kelet helytartói pozíciójába Jevgenyij J. Alekszejev tengernagy személyében, aki II. Sándor cár házasságon kívül született fia volt. 1895-97-ben állították fel a csendes-óceáni flottát, melynek első parancsnoka lett, 1899-től már a kvantungi haderő is hatáskörébe tartozott, 1903-ban vezértengernagy. Minden Kínával, Koreával és Japánnal kapcsolatos hírforgalom az ő külügyi irodáján ment keresztül.⁸⁷ Elvileg azonban Kuropatkin hadügyminiszter alárendeltjeként dolgozott. Ez a bonyolult hierarchia sok problémát okozott pár hónap múlva. A japán jegyzékekre és ajánlatokra nem reagáltak érdemben, gőzerővel építették a vasutakat, a mandzsúriai kivonulást pedig leállították.

1903 őszén Vittét felkereste Kurino japán nagykövet. Féllelmeinek adott hangot, amiket szerinte Oroszország katonai készülődése táplál. Másrészt hazája számára megalázó – fejtegette – hogy az orosz kormány képviselői helyett kénytelen egy távols-keleti helytartóval tárgyalni a megoldandó kérdésekről. Már maga a tisztség elnevezése is olyan látszatot kelt Tokióban, mintha Alekszejev az egész térség nevében beszélne.⁸⁸

Időközben Tokióban is a fegyveres megoldások hívei győztek, mindenki előtt világossá vált, jövőbeni terjeszkedési céljaiknak csak akkor szerezhetnek igazán érvényt, ha kiiktatják az oroszok csendes-óceáni erőit. A katonai vezetés helyesen mérte fel, ellenfelük nincs kellően felkészülve. Elképzeléseik első lépéseként csapást kell mérni az orosz flotta Porth Arthur-i bázisára, blokáddal a kikötőbe zárni, esetleg megsemmisíteni a hajókat. Mivel Vlagyivosztok kikötője négy hónapig a jég fogságában van, nem fog tudni segítségükre sietni. Az így kivívott tengeri fölény lehetővé teszi, hogy a szállítóhajók egységeket tegyenek partra a koreai félszigeten, ellenőrzésük alá vonva a területet, majd észak felé haladva legyőzik az oroszok szárazföldi hadseregeit Mandzsúriában, és ostrom alá

---

⁸⁷ KOLONITS 2003, 80.

⁸⁸ VITTE 1964, 263.

veszik Porth Arthurt. A Kínával folytatott háború óta már voltak ismereteik a leendő hadműveleti terepről, emellett ügynökeiket kínai halászköknak álcázva helyezték el a kiszemelt célpontoknál, akik jelentettek az orosz hajók elhelyezkedéséről, állapotáról, a katonák moráljáról. A hírszerzés nem felejtette el figyelni az ellenséges sajtót és a katonai vezetők megnyilvánulásait sem. Ezzel szemben az oroszok teljesen elhanyagolták a hírszerzést, rejtjelezést. A sajtó megrendszabályozására is csak akkor került sor, ha az tiltott politikai vizekre tévedt.⁸⁹

A háborúra egyre több jel mutatott. A Japánban lévő katonai attasé 1904. január elején jelentette, behívták a tartalékosokat, szállító gőzhajókat összpontosítottak, egy japán flotta pedig átkelt Koreába. Január 24-i táviratában általános mozgósításról számolt be.⁹⁰ Roman R. von Rosen, tokiói nagykövet is aggodalmának adott hangot.⁹¹ Alekszejev továbbított Szentpétervárra és egy esetleges megelőző csapásra kért engedélyt, de javaslatát leintették.⁹² Kurino japán nagykövet január 13-i ultimátumát nem vették komolyan.⁹³ A diplomata Vittét kérte, gyakoroljon nyomást a külügyminisztériumra a válaszadás érdekében.⁹⁴

1904. február 6-án Japán megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Oroszországgal, Péterváron összeült a válságstáb a cárnölkletével. Utasították Alekszejevet, hogy egy esetleges japán partraszállást Koreában ne tekintsen háborús oknak.⁹⁵ Másnap Lobanov azt táviratozta neki: „A diplomáciai kapcsolatok megszakítása még egyáltalán nem jelent háborút.”⁹⁶ 8-án Porth Arthurban egy gőzös jelent meg és elszállította a japán lakosokat, az egyik fedélzeten tartózkodó japán ügynök pon-

---

⁸⁹ KOLONITS 2003, 81.

⁹⁰ GORSKOV 1983, 149.

⁹¹ KOLONITS 2003, 81.

⁹² KOLONITS 2003, 81-82.

⁹³ KOLONITS 2003, 82.

⁹⁴ VITTE 1964, 263-64.

⁹⁵ KOLONITS 2003, 81-82.

⁹⁶ HELLER 2003, 657.

tosan lerajzolta az ott horgonyzó orosz hadihajók elhelyezkedését.⁹⁷

A diplomáciai kapcsolatok megszakadása után nem sokkal Porth Arthurban éles vita bontakozott ki a helytartó és Oskar V. Starck altengernagy között. Starck követelte a hadihajók elsötétítését, befűtésüket és torpedó-védőhálóik lebocsátását, valamint néhány torpedónaszádot kért védelmükre. Alekszejev a provokáció elkerülésére hivatkozva elhárította a kérést, ennek ellenére Starck parancsot adott ki, miszerint sötétedéskor az összes tisztnek a hajóján kell lennie. Két rombolót járőrözésre küldött ki, azzal az utasítással, ha gyanúsat észlelnek, azonnal jelentsék, de semmi esetre se tüzeljenek.⁹⁸ A két hajó japán flottillát vett észre, nyomban visszafordultak, de vészjelző üzeneteiket be sem fejezték, amikor 23:33-kor megszólaltak a japán hajóágyúk.⁹⁹ A naptár 1904. február 8-át mutatott...

Néhány gondolat a háborúhoz

A két fél között február 10-én hangzottak el a hivatalos hadüzenetek.¹⁰⁰ A Porth Arthur elleni támadás után a cár ezt írta naplójába: „Este 8-kor színházba mentünk, a Ruzalka ment, nagyon jó előadás volt. Hazatérve táviratot kaptam Alekszejevtől azzal a hírral, hogy ezen az éjszakán támadást intéztek ellenünk a japán torpedónaszádok... Hadüzenet nélkül! Az Úr legyen segedelmünkre!”¹⁰¹

Oroszországban a nép felháborodva vette tudomásul a japán akciót, lelkes tüntetések zajlottak, kísértetiesen hasonlítva a tíz évvel későbbi eseményekhez. „4 órakor a zsúfolt termen át a székesegyházba vonultunk istentiszteletre. A visszaúton harsogó hurrá kiáltások hallatszottak. Általában minde-

⁹⁷ KOLONITS 2003,83.

⁹⁸ KOLONITS 2003, 83.

⁹⁹ KOLONITS 2003, 84.

¹⁰⁰ KOLONITS 2003, 85.

¹⁰¹ HELLER 1964, 658.

nütt, a megható, egyhangú lelkesedés (...) megnyilvánulásai tapasztalhatók” – jegyezte le II. Miklós.¹⁰²

Az újságok csak lekezelően írtak az „álnok makimajmokról”, tovább szítva a nacionalista tüzet. Egyelőre sikerült elterelni a figyelmet a belső bajokról, azonban a hazafias lendület csak az első vereségekig tartott.

Japán az 1894-95-ös háború után kezdte meg tíz éves hajóépítési programját, melynek fedezetéül a kínai jóvátétel szolgált. Közvetlenül a harcok megindulása előtt vásároltak 2 páncélos cirkálót Argentínától.¹⁰³ Ha megvizsgáljuk az egyes hajóosztályok arányát, megállapítható, hogy a japán flotta fölényben volt az oroszhoz szemben: páncélos csatahajókból a japánok 6-tal, a távol-keleti orosz haderő 7-tel rendelkezett, páncélos cirkálóknál 8:4, cirkálóknál 12:7, torpedórombolóknál, illetve naszádoknál 47:37 az arány,¹⁰⁴ ráadásul az orosz flotta hajóállománya szétagolva helyezkedett el a különböző tengereken. A rendszeren ki sem épült Porth Arthur erődjébe szorult be az összes sorhajó, egy páncélos cirkáló, mind a 7 cirkáló és a naszádok zöme. Vlagyivosztokban állomásozott három páncélos cirkáló, egy nagycirkáló és néhány torpedónaszád.¹⁰⁵ A földrajzi előnyök is Japán mellett álltak, utánpótlási vonalai rövidre nyúltak, az anyaszigetek kikötőire nyugodtan támaszkodhattak, míg az orosz katonák távol harcoltak hazájuk iparosodott területeitől. A japánok könnyen rejthették el ügynökeiket a hadműveleti terepen, az oroszok által kiépített gyarmati kormányzat, amely zsarnokian bánt a lenézett ázsiai népekkel, erre nem is gondolhatott. Lényeges különbségek mutatkoztak a személyi állomány terén is. A japán vezérkar a szakértelem magas színvonalán állt, tagjainak jó része Nagy-Britanniában tanult, ott leste el a Királyi Haditengerészet hajózási fortélyait. A háború idején Togo tengernagy kipróbált, parancsait ellenvetés nélkül végrehajtó, összeszokott gárdára

¹⁰² HELLER 1964, 658.

¹⁰³ KOLONITS 2003, 86.

¹⁰⁴ GORSKOV 1983, 147.

¹⁰⁵ KOLONITS 2003, 86.

támaszkodhatott. A kiképzés mellett nagy hangsúlyt fektettek a tengerészeti szakirodalom tanulmányozására és a nyelvtudásra. A sajtót rövid pórázra fogták. A flottákat háború idején egységes szervezetbe foglalták, ilyen parancs révén jött létre az „Egyesített Flotta”. A matrózok is elkötelezettek, a hazáért minden áldozatra kész katonák voltak, a kemény gyakorlatozások révén fegyelmezett és feladatait kitűnően ellátni tudó legénységgé váltak.

Oroszországban nem igazán ijedtek meg a japánok haderejétől. Uhtomszkij herceg, akit távol-keleti szakértőnek tartottak, úgy nyilatkozott: „Japán katonai képességeit a Kínán aratott győzelme után Európában túlbecsülték. A japánoknak európai hadsereggel még sohasem volt dolguk.”¹⁰⁶ Az ellenfél lenézése, a megosztó kettős hatalom (Kuropatkin kontra Alekszejev), a stratégia hiánya a követendő katonai célokban és a gyenge fegyverzet nem sok jót jósoltak a jövőre nézve. A Transzszibériai Vasutat csak nemrég fejezték be, áteresztőképessége gyenge volt. A készletek feltöltését sokszor nehezítette a károkozás és lopás, amely fölött a hatóság sokszor szemet hunyt vagy az ilyen esetekről szóló beadvány eltűnt valamely irathalmazban. Az orosz hadseregben és flottában már a felsőbb vezetésbe való bekerülésnél elsősorban a származás és a jó kapcsolatok megléte számított. Ha valaki új pozícióba került legfőbb energiáit arra fordította, hogy megszerzett helyét körülbástyázza, illetve ellenlábait megfúrja, közben gondosan ügyelve arra, ha valami balul üt ki, mindig lehetőség legyen más hibáztatni. A cár kegyeiben maradás élet-halál kérdését jelentette. A közkatonákat nyomasztotta az otthon messzesége, de a flotta harcolni akart. A kezdeti harcias nekibuzdulás a folyamatosan növekvő veszteségek és a nyomasztó de-fenzív stratégia miatt egyre inkább alábbhagyott, bár a forradalom kitöréséig zendüléstől nem kellett tartania a vezérkarnak.

---

¹⁰⁶ HELLER 2003, 657.

Befejezés

Oroszország számára a japánokkal való háborús katasztrófát és a forradalmi vihar kitörését tehát a cárizmus dicsőségvágya és hódító szándékai okozták, amely figyelmen kívül hagyta az általa aláírt szerződéseket, valós erőviszonyokat. Sárga törpéknek nevezve lebecsülte leendő ellenfelét, akitől aztán kijózanító leckét kapott. Az ázsiai gyarmatosítás több évszázadon átívelő történelmének feldolgozása ma Magyarországon még mindig kissé elhanyagolt terület. A történész azonban ezzel nem elégedhet meg. Leszámítva pár nemrégiben megjelent és kétségtelenül színvonalas idevonatkozó művet vagy nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó kötetet, húsz évvel a rendszerváltás után is zömmel a szocializmus időszakában keletkezett magyar nyelvű forrásokkal kénytelen dolgozni a kutató, ha az orosz–japán háborúban, vagy annak diplomáciai előzményeiben akar elmélyedni. No persze, a régebben keletkezett forrásokat előbb kénytelenek vagyunk megtisztítani az idejétmúlt politikai kifejezésektől, ezután igaz szűkös, de mégiscsak felhasználható tényanyagot kaphatunk. A kortárs diplomaták feljegyzései magyar nyelven nem hozzáférhetőek.

A téma tehát még sok felfedeznivaló titokkal csábítja a történettudomány iránt elkötelezetteket.

Irodalom

- BEBESI 2002 = BEBESI György: *Oroszország ázsiai gyarmatainak megszerzése*. In: *Anyországok és volt gyarmataik* (szerk.: Szabó Lóránd, Ölbei Tamás, Wilhelm Zoltán) PTE Afrika - Amerika - Ázsia Universitas Munkacsoport, Pécs, 2002.
- BEBESI 2010 = BEBESI György: *Nemzetközi kapcsolatok a 19. század 2. felében, a krími háborútól az első világháborúig*. In: BEBESI György szerk. *A Hosszú 19. század rövid története*. Pécs, 2010, 59-77.

- BEBESI 2010a = BEBESI Gyögy: *Oroszország története a 19. század második felében és a huszadik század elején. (1856-1914)* In: BEBESI György szerk. *A hosszú 19. század rövid története.* Pécs, 2010. 214-233.
- DIÓSZEGI 1997 = DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada.* MTA Történettudományi Intézet/História, Budapest, 1997.
- GORSKOV 1983 = GORSKOV, Szergej G.: *Az állam tengeri hatalma.* Zrínyi kiadó, Budapest, 1983.
- HELLER 2003 = HELLER, Mihail: *Az Orosz Birodalom története.* Osiris kiadó, Budapest, 2003.
- KOLONITS 2003 = KOLONITS Ferenc: *Az András-kereszt és a Felkelő Nap háborúja.* In: *Hadtörténelmi Közlemények 2003/1.* sz. 77-143.
- ORMOS – MAJOROS 2003 = ORMOS Mária – MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren.* Osiris kiadó, Budapest, 2003.
- PATYOMKIN 1948 = *A diplomácia története.* (szerk.: V. P. Patyomkin) Szikra kiadó, Budapest, 1948.
- REISCHAUER 2000 = REISCHAUER, Edwin O.: *Japán története.* Maecenas kiadó, Budapest, 2000.
- SALGÓ – BALOGH 1980 = SALGÓ László – BALOGH András: *A gyarmati rendszer története 1870-1955.* Kossuth kiadó, Budapest, 1980.
- VITTE 1964 = VITTE, Szergej J.: *Egy kegyesztett visszaemlékezései.* Gondolat kiadó, Budapest, 1964.
- ZSUKOV 1953 = *A Távol-Kelet a nemzetközi politikában 1870-1945.* (szerk.: J. M. Zsukov) Szikra kiadó, Budapest, 1953.

KOLONTÁRI ATTILA

SZÉLHÁMOSOK, KALANDOROK, FANTASZTÁK¹
ADALÉKOK A MAGYAR-OROSZ FEHÉREMIGRÁNS
„EGYÜTTMŰKÖDÉS” TÖRTÉNETÉHEZ

Az első világháború és a párizsi békeszerződések következtében kialakult új európai rend kezdetben meglehetősen instablnak tűnt. A kortársak közül sokan gondolták, vagy legalábbis szerették volna hinni, hogy elegendő a rendszert egyetlen ponton megbontani és az egész tákolmány kártyavárként omlik össze. Ez a vélelem volt az alapja számos olyan kalandor elképzelésnek, tervnek, amik ugyan nem jutottak el a megvalósítás stádiumába, de amelyek kapcsán felmerült bizonyos magyar és orosz fehéremigráns körök közötti együttműködés lehetősége. Ebben az időben Budapest az orosz emigráns sajtóban a monarchista mozgalom egyik fellegraként tűnik fel.

A magyar kormánnyal az 1920-as évek elején érintkezésbe lépő oroszok között közönséges szélhámosok is voltak, akiknek egyetlen célja az volt, hogy a magyaroktól a legkülönbébb ürügyekkel pénzt csikarjanak ki, majd eltűnjenek az öszszeggel. Helyzetüket megkönnyítette, hogy a magyar fél kezdetben tökéletesen tájékozatlan volt az orosz emigráció belső viszonyaiban. A szélhámosok sorában előkelő helyet foglalt el egy bizonyos Konsztantyin Jevgenyevics Begicsov, akinek a nevéhez az orosz és a magyar levéltári dokumentumokban a legkülönbébb titulusok társulnak: herceg, doktor, ezredes. Kérdéses, hogy ezek közül akár eggyel is rendelkezett-e valójában.² Begicsov Magyarországon mint a „polgárháború me-

---

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült

² A magyarországi dokumentumokban többnyire doktorként említik (l. péld. Hadtörténeti Levéltár 1920. VKF mikrofilm B/161 3046/1987 329.).

nekültjeinek és a terror áldozatainak segélyezésére alakult bizottság” elnökeként lépett fel. Tevékenységéhez megszerezte a Szövetségek közti Ellenőrző Bizottság támogatását. Reginald Gorton tábornok, a testület angol tagja 1920 februárjában levélben értesítette Huszár Károly miniszterelnököt, hogy a „szövetségek közti katonai bizottság részéről... tisztán emberbaráti intézmények létesítése ellen kifogások nem állanak fenn.”³

A levéltári dokumentumok tanúsága szerint Begicsov Magyarországon tárgyalt Huszár Károly kormányfővel, Berzeviczy Béla vezérőrnaggyal, a vezérkar főnökével és két alkalommal fogadta őt a Nemzeti Hadsereg fővezére, Horthy Miklós is.⁴ Begicsov mindenekelőtt pénzt kért a menekültek támogatására, és előadta, hogy az összeg egy részét menekülttáborok felállítására szándékoznak fordítani. A Minisztertanács 1920. február 24-i ülésén a pénzügyminiszter előterjesztésére hozzájárult 1 millió korona kölcsön folyósításához több részletben. Ebből 400 ezer korona kifizetése megtörtént, mivel azonban időközben kételyek merültek fel Begicsov megbízhatóságával kapcsolatban, a további kifizetéseket leállították.⁵ Bécsből gróf Takács-Tolvay József ezredes, az ottani fedett katonai attasé jelentette, hogy Begicsov és társasága szélhámosok gyülekezete, nagy lábon élnek és „shieber-ügyletekkel” foglalkoznak. Begicsov a magyar kormánytól még várt összeget Svájcba szeretné menekíteni, s oda szándékozik utaztatni feleségét is. A társaság politikai elképzeléseiről Takács-Tolvay meglehetősen zavaros megállapításokat közölt, de valószínűleg azok önmagukban is azok voltak. Szerinte Begicsovék a bolsevizmus ellenes harc szükségességét csak azért hangsú-

---

Artamonov egy jelentésében hercegnek és ezredesnek titulálja (Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkoj Imperii F. 166. Op. 508/3 D. 34. 2.).

³ HL 1920. VKF mikrofilm B/161 3047/1987 340.

⁴ HL 1920. VKF mikrofilm B/160. 2960/1987. 321/401., 325/402 Ezekre a találkozókra még Horthy kormányzóvá választása és Berzeviczy altábornagyi előléptetése előtt került sor.

⁵ HL 1920. VKF mikrofilm B/161 3047/1987 335. Egy másik dokumentum szerint Begicsov kb. 270 ezer koronával rövidítette meg a magyar államot. U.o. 344.

lyozzák, hogy annak leple alatt folytathassák tevékenységüket. A magyar katonatiszt, információi alapján, francia orientációjú, francia pénzzel rendelkező, a bolsevizmussal egyezkedni hajlamos, demokrata színezetű gyülekezetnek ábrázolta Begicsov körét, az otthoniakat pedig nagyfokú óvatosságra intette a vele való érintkezésben.⁶

Budapesten Koszits Károly tartalékos hadnagy személyében összekötő tisztet rendeltek Begicsov mellé. Koszits feladata volt, hogy ellenőrizze Begicsovot és elszámoltassa az eddig kapott összegekről, dokumentumokat, nyugtákat, igazolásokat kérjen tőle. Kíváncsiak voltak tevékenységének gyakorlati eredményeire, például arra, hol lettek a Begicsov által korábban említett gyűjtőtáborok kijelölve és milyen stádiumban van felállításuk. A neki feltett kérdésekre Begicsov csak általános, kitérő válaszokat adott, megtagadta a tételes elszámolást, egyúttal követelte a zárt pénzüsszeg felszabadítását, mivel készpénz hiányában szállodai számláját sem tudja kifizetni. Homályos célzást tett magyarországi tartózkodásának titkos céljára is, amelyről – állítása szerint – Dormándy Géza tábornoknak, valamint a hadügy- és pénzügyminisztérium vezetőinek van tudomása: hírszerző szolgálat irányítása, a csehszlovákiai orosz katonai emigráció megnyerése a magyar ügy számára, valamint kereskedelmi koncessziós üzletek kötése Magyarország javára.⁷ Természetesen mindebből egy szó sem volt igaz. Begicsov folyamatosan saját – egyébként nem létező – készpénz- és ingatlanvagyonára hivatkozott, melyet azonban nem volt hajlandó sem magyarországi tartózkodásának költségeire felhasználni, sem a neki nyújtott kölcsön fedezeteként felajánlani. Folyamatosan a magyar kormányt hibáztatta, amiért nehézségeket gördít tevékenysége elé. Arcátlansága és hazugságai hamarosan felbőszítették a magyar hatóságokat, és rövid úton kiszuppolták az országból. Április közepén már Bécsben tartózkodott, ahol mindenkinek arról panaszkodott, hogy a magyar kormány milyen méltánytalanul járt el vele

---

⁶ HL 1920. VKF mikrofilm B/161 3046/1987 329-330.

⁷ HL 1920. VKF mikrofilm B/161 3046/1987 322-323. és 334.

szemben.⁸ Az utolsó magyar híradás 1920 szeptemberében úgy szólt róla, hogy Berlinben szélhámosságért letartóztatták, 2,5 millió Romanov-rubelt találtak nála.⁹ Begicsovról és társáról, egy bizonyos Vjacseszlav Nejmanról egy 1923-as GPU jelentés is megemlékezik. Eszerint a páros jelentős összeget kapott a magyar kormánytól, amit a menekültek segélyezése helyett a tőzsdén forgattak, amíg el nem bukták a teljes összeget.¹⁰

Az első világháború, a forradalmak és a párizsi békeszerződés következtében a közép-, kelet-európai térséget uraló három nagy birodalom, Németország, az Osztrák-Magyar Monarchia és a cári Oroszország korábbi formájában megszűnt létezni. Az átalakulás mértéke és természete mindegyik esetében más és más volt, ugyanakkor mindegyik országban akadtak olyan politikusi-katonai körök, melyek a három nemzet összefogásában látták a talpra állás lehetőségét, végső céljuknak pedig a háború előtti monarchiák restaurálását tekintették. Az együttműködést a legkülönbözőbb területeken képezték el: pénzhamisítás, fegyvervásárlás- és szállítás, különböző gazdasági ügyletek, katonai alakulatok szervezése, hírszerző központ felállítása Magyarországon.

Az egyik ilyen kezdeményezés Erich Ludendorff tábornoktól és körétől indult ki. A szervezeti háttér az úgynevezett „Aufbau” (Újjászületés) nevű társaság alkotta, amely a konzervatív monarchistáktól a jobboldali nacionalistákig a legkülönbözőbb elemeket tömörítette. A magyarokkal való kapcsolattartásban német részről Max Bauer ezredes és Fritz von Stephani őrnagy, a porosz szabadcsapatok parancsnoka vett részt. Az oroszok közül Vaszilij Viktorovics Biskupcszkij vezérőrnagy került összeköttetésbe a magyarokkal. Biskupcszkij a polgárháború éveiben Szkoropadszkij ukrán hetmann csapatainak parancsnoka volt, tiszavirág életű pol-

⁸ HL 1920. VKF mikrofilm B/161 3047/1987 341.

⁹ HL 1920. VKF mikrofilm B/161. 3046/1987. № 22. 892.

¹⁰ Russzkaja vojennaja emigracija 20-40-h godov. 2. kötet 1923. Nyeszbivszieszja nagyezsdi. (Szerk: I. BASZIK et al) Moszkva, Triada-X, 2001. 309. old.

gárháborús szereplése azonban kimerült az amúgy is gyakran gazdát cserélő Odessza harc nélküli átadásában Grigorjev atamán egységeinek. 1919-től kezdve Németországban élt emigrációban, előbb a tulajdonképpen senki által el nem ismert Nyugat-Oroszországi Kormány fejének adta ki magát, majd Ludendorffal és Bauer ezredessel együtt részt vett a sikertelen Kapp-puccsban. A társaság a kudarcot követően Berlinből Münchenbe tette át székhelyét. Biszkupszkij az Aufbau egyik vezetője lett. Ehhez a körhöz tartozott a kor egyik leghíresebb, leghírhedtebb kalandora és nemzetközi szélhámosa, a paksi zsidó családból származó Trebitsch-Lincoln Ignác is. Trebitsch utólag, a Magyarország hasábjain folytatásos cikksorozat formájában megjelent emlékirataiban szinte megalomániásan hangsúlyozta saját kulcsszerepét az eseményekben, a Kapp-puccson keresztül egészen a magyar monarchista körökkel folytatott tárgyalásokig.¹¹ 1920 júniusában a csoport tagjai, Bauer, Trebitsch és Vaszilij Biszkupszkij titokban Budapestre utaztak. Itt többek között Echkhart Tiborral, a Miniszterelnökség sajtófőnökével, Gömbös Gyulával, a MOVE elnökével és a különítményesek közül Prónay Pállal tárgyaltak, de fogadta őket Teleki Pál miniszterelnök és Horthy kormányzó is. Biszkupszkij saját elmondása szerint két alkalommal is tárgyalt Horthyval. Magyarországra elsősorban, mint olyan háttérbázisra volt szükségük, ahol zavartalanul, a nem kívánatos figyelő szemektől távol folytathatják tevékenységüket. Ahogyan Trebitsch fogalmaz emlékirataiban, az előkészületek érdekében *„szükségesnek mutatkozott, hogy főhadiszállásunkat tegyük át Budapestre”*. Polgári ruhában német és orosz alakulatokat akartak Magyarországra szállítani, melyeket Ausztria és Csehszlovákia ellen szerettek volna felhasználni.¹² Az Ausztria és Csehszlovákia elleni akció a térségbeli status quo megbontásának első lépése lett volna. Biszkupszkij katonai és polgári káderek kiképzését szorgalmazta Magyarországon egy jövőbeni oroszországi konzervatív fordulat esetére. A pénzügyi

---

¹¹ Magyarország, 1926. április 7. 7.

¹² Magyarország, 1926. április 10. 7.

hátteret Romanov-rubelek magyarországi nyomtatásával kívánták előteremteni. Biszkupszkij Budapestre 2 milliárd rubel előállításáról szóló tervvel érkezett.

A magyar-orosz megbeszélések meglehetősen vontatottan haladtak. Trebitsch szerint a „magyarok azzal is zavarták a terveimet, hogy ők az oroszokat ugyan ki akarták használni, de nem akarták megengedni, hogy betekinthessek a kártyáikba. Egyáltalán nem bíztak és nem is akartak bízni az oroszokban. Heteken át nem csináltam mást, mint egyik intrikát a másik után hiúsítottam meg.” Amikor egyszer Trebitsch rávette a magyarokat, hogy az oroszok egy kisebb horderejű feltételét fogadják el, Biszkupszkij állítólag a következő szavakat intézte hozzá: „Mr. Lincoln, mi oroszok soha nem feledjük el azt, amit ön ma tett értünk. Ha mi egyszer hatalomra jutunk Oroszországban, olyan címet vagy rangot kíván, amilyent akar”.¹³ A fenti idézetek az egész dolog komolytalanságát és Trebitsch már említett beteges megalomániáját támasztják alá.

A megbeszélés-sorozatot néhány hónappal később az eszerek által Prágában kiadott, Viktor Csernov nevével fémjelzett *Volja Rosszii* c. újság már a monarchisták titkos budapesti nemzetközi konferenciájának titulálta.¹⁴ A párt politikai beállítottsága és a prágai közeg az újságcikkek hangvételére is hatott. A témával kapcsolatos valamennyi írás készpénznek vette a „feketeszázas” Horthy-rezsim feltétlen elkötelezettségét Bauerék és Biszkupszkijék mellett.¹⁵ A *Volja Rosszii* decemberi számai „leleplező dokumentumokat” közöltek. Ezek jelentős része „költészet”, valamint pénzügyi kérdésekről szóló „átvételi elismervény” volt, de találunk köztük például egy Biszkupszkij és Bauer által aláírt meghatalmazást „Lakatos Tivadar” (Trebitsch-Lincoln Ignác) részére, amely a Benito Mussolinival folytatandó tárgyalásokra szólt, és Trebitschet bármilyen katonai, politikai és pénzügyi kérdés megvitatására

¹³ Magyarország, 1926. április 11. 7.

¹⁴ HALÁSZ 2001, 543.

¹⁵ Goszudarsztvennij Arhiv Roszsijszkoj Fegyveracii (GARF) F. 5853. Op. 1. D. 5. 15-20. l.

feljogosította a csoport nevében.¹⁶ A cikkírónak sikerült egy nem túl jelentős próbálkozásból az egész új európai rendet komolyan fenyegető összeesküvés rémképét a falra festenie: „Ha terveik [Biszkupszkijról és Bauerről van szó – K. A.] sikerülnek, akkor az a titkos megállapodás, amely Budapesten jött létre egyrészt az orosz és német monarchisták, másrészt Horthy admirális között, remek védőpajzsot kapott volna, amely mögül az antant segítségével, de mondhatjuk úgy is, hogy az ő kezei által készítették volna elő a három monarchia restaurációját és szövetségét.”¹⁷ Az írásból meglehetősen bizarr kép kerekedik ki, miszerint az antant, Horthy Magyarország, a német és az orosz monarchisták és Vrangel 1920 nyarán még létezett államalakulata összehangoltan cselekszenek a monarchiák helyreállítása érdekében.

Ez azonban korántsem volt így. Berlinből Forster Pál báró, a magyar követség ügyvivője rendszeresen tájékoztatta a magyar kormányt az ottani fejleményekről. Mihelyt a német fővárosban kitudódott Bauerék budapesti tartózkodása, Forster mértékadó német konzervatív körökre hivatkozva, Teleki Pálhoz és Kánya Kálmánhoz intézett jelentéseiben nagyfokú óvatosságot javasolt Bauerékkal szemben. Őt és körét komolytalanul tartotta, Trebitsch-Lincolnt pedig, már csak zsidó származása miatt is, veszélyes kalandornak és megbízhatatlannak.¹⁸ Ami Biszkupszkijt illeti, Forster őt kevésbé negatívan ítélte meg, még arra is hajlandó volt, hogy beajánlja Kánya Kálmánhoz, a külügyminiszter állandó helyetteséhez. Úgy jellemezte Biszkupszkijt, mint akit Krasznov mellett az egyik legtehetségesebb katonai szakembernek tartanak az orosz emigráción belül.¹⁹

Biszkupszkij Budapesten előszeretettel hivatkozott arra, hogy Vrangel támogatását élvezi. Vrangelt úgy állította be,

---

¹⁶ GARF F. 5853. Op. 1. D. 4. 241. Újságkivágások a Volja Rosszii 1920. december 7-i és 24-i számaiból. A dokumentumokhoz az újság valószínűleg a cseheken keresztül jutott hozzá. Akik viszont első kézből, Trebitsch-Lincolntól kaphatták azokat.

¹⁷ Uo.

¹⁸ MOL K-64-1922-24/ 147. 4-5.

¹⁹ MOL K-64-1922-24/ 153. 9.

mintha csak kényszerűségből lenne antant-barát. A várható események forgatókönyvét a következőképpen vázolta fel: a vörös hadsereg lengyelországi hadjárata során visszaállítja Oroszország 1914 előtti határait, ezt követően Vrangel a Krímből előrenyomul és Oroszországban egy jobboldali, konzervatív fordulat fog bekövetkezni. Ebben a helyzetben lesz szükség az előre felkészített orosz–német–magyar egységek beavatkozására a rend helyreállítása érdekében.²⁰

Az egész ügylet komolytalanságát jól jellemzi a Vrangel által Budapestre küldött Alekszandr Bubnov távirata Vrangel részére. Bubnov ebben megjegyezte, hogy a franciák előtt részletesen ismert Biszkupszkijék egész tevékenysége. Határozottan javasolta Biszkupszkijék „dezavualását” a magyar kormány előtt, hozzáfűzte, hogy a maga részéről eddig is minden tőle telhetőt megtett ennek érdekében.²¹ Részben ennek is volt köszönhető, hogy a magyar fél fokozatosan kihátrált az „együtműködésből”. Nyilván pontosan felmérték, hogy a kalandor tervek megvalósításának esélye gyakorlatilag a nullával egyenlő, ugyanakkor a magyar kormány – a résztvevők közül egyedülként – jól körülhatárolható politikai felelősséget viselt volna az ügyben. A felsorolt személyek, köztük Vaszilij Biszkupszkij is, végül dolgavégezetlenül távoztak a magyar fővárosból.

1920 szeptemberében a megbeszélések Münchenben folytatódtak, ahol az ottani magyar megbízott, Janky Béla alezredes tartotta velük a kapcsolatot. Ludendorff Jankyn keresztül igyekezett a Biszkupszkijjal szembeni bizalmatlanságot eloszlalni, illetve rávenni a magyarokat, hogy járuljanak hozzá területükön egy orosz bank létrehozásához és rubelek nyomtatásához. Hozzáfűzte, hogy Magyarország befektetései busásan meg fognak térülni.²² Janky 1920 szeptemberében találkozott Stephanival, Bauerrel és Biszkupszkijjal is. Utóbbiak azzal vádolták a magyar kormányt, hogy magatartásával kockára

²⁰ HALÁSZ 2001, 542-543.

²¹ AVPRI F. 166. Op. 508/3 D. 34. 12.

²² HL 1920 VKF mikrofilm B/161. 3052/1987 23. 152.

teszi a nyáron, Budapesten létrehozott, „*elnyomott nemzetek szövetségének*” tevékenységét. Az „*elnyomott nemzetek szövetsége*” megalakítására – állításuk szerint – Teleki Pál svábhegyi villájában került sor, és kézfogással pecsételték meg az aktust. A szövetség Németországot, Oroszországot, Magyarországot és Bulgáriát foglalta magába, végcélként pedig ezen blokk Európa feletti hegemoniáját jelölték meg. Élesen bírálták a külügyminisztérium vezetését, személy szerint Kánya Kálmánt és Bánffy Miklóst. Szerintük Bánffy gátolta meg, hogy a Biskupszkijnak megígért 6,5 millió koronás összeget kifizessék, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a tábornok nem élvezi Vrangel bizalmát. Biskupszkij ezt különösen azok után vette rossz néven, hogy többször is tárgyalt Horthyval, akit mindenről tájékoztatott, és aki „*teljesen az ő nézetüket vallotta*”.²³ Biskupszkijék értésére adták Jankynak, hogy az ellenük irányuló intrikák mögött Kánya Kálmánt sejtik, akit „*ügyes és veszélyes keverőnek*”, „*egy magyar Metternichnek*” tartanak, és akit legjobb lenne az egész dologból kikapcsolni. Kérték egyúttal Jankyt, hogy a kormányzónak tolmácsolja feltétlen bizalmukat és hódolatukat.²⁴ A külügyminisztériumból számjeltáviratban értesítették Jankyt, hogy Budapesten semmiféle „*elnyomott nemzetek szövetségének*” létrehozására a jelzett formában nem került sor, mindössze arról volt szó, hogy Magyarország anyagi támogatást nyújt egy osztrák belpolitikai fordulat elősegítéséhez. Nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a magyar kormány az említett szövetségében nem képviselteti magát.²⁵ Az óvatosság ellenére azonban teljesen nem kívánták elvágni a szálakat. Legalábbis erre utal, hogy Biskupszkij a neki megígért pénzüsszezből 2,7 millió koronát végül is megkapott.²⁶

Biskupszkijék fellépésével egy időben, azzal sokban megegyező módon került sor az úgynevezett Komisszarov-

---

²³ HL 1920 VKF mikrofilm B/161. 3050/1987 23.130. 463-464.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ MOL K-64-1920-41/ 300.

bizottság akciójára. Mihail Sztjepanovics Komisszarov csendőr vezérőrnagyot a rejtjeltáviratok megfejtésének orosz szakértőjeként tartották számon. 1904-ben a Belügyminisztérium Rendőri Ügyosztályán a külföldi követségek megfigyelésével megbízott részlegét vezette. 1909 és 1915 között több csendőrkerület parancsnoki tisztét töltötte be. Az emigráció éve alatt később együttműködött a szovjet hírszerzéssel.

Komisszarov Berlinben és Belgrádban többször találkozott ottani magyar diplomatákkal, de rendszeresen megfordult Budapesten is. Komisszarov 1920 áprilisában Forster Pál ügyvivővel folytatott beszélgetésében áttekintést adott az oroszországi helyzetről, a harcban álló két orosz fehér erőközpont (a Krímben Vrangel, Szibériában Szemjonov atamán) leghatékonyabb támogatójaként Japánt nevezte meg. Komisszarov – folytatódik a jelentés – *„a németektől és magyaroktól ígéretet szeretne kapni, hogy amennyiben Oroszországban a mozgalom megindul, Moszkvát elfoglalják, a bolsikat elkergetik, és ennek következtében offenzívájuk Lengyelország és Besszarábia ellen megindul, mi is segítségükre leszünk.”* Addig pedig az erkölcsi támogatáson túl fegyvert és lőszer szeretnének kapni Magyarországtól. Fizetség gyanánt a Dél-Oroszországban lévő ásvány- és nyersanyagkincset ajánlotta fel. Forster nagyfokú körültekintést javasolt Komisszarovval szemben, de tervét figyelemre méltónak nevezte.²⁷ Komisszarov még a Forsterrel lezajlott találkozó napján Budapestre utazott, hogy báró Abele Ferenc ajánlásával magyar katonai szakértőkkel tárgyaljon.

Az úgynevezett Komisszarov-bizottság 1920 nyarán jelent meg a magyar fővárosban. A már említett Komisszarov mellett orosz részről tagja volt a testületnek Borisz Alekszandrovics Pelikan. Pelikan Odessza egykori polgármestere, különböző feketeszázás szervezetek, „Orosz Gyűlés”, „Orosz Nép Szövetsége” „Mihály Arkangyal Szövetsége” odesszai részlegeinek vezetője volt²⁸, politikai pártállását tekintve meggyőződéses monarchista. Rajtuk kívül a bizottság-

²⁷ MOL K-64-1922-24/ 234. 37-38.

²⁸ BEBESI 1999, 128, 129.

ban német üzletembereket, gazdasági, katonai „szakértőket” találunk. Német részről az illusztris társaság egyik legfigyelemreméltóbb tagja az a Max von Scheubner-Richter volt, akiből később az NSDAP egyik tagjaként a müncheni sörpuccs egyik áldozata lett. Komisszarovékat már nem kormányzati szinten fogadták, hanem az Egyesült Nemzeti Keresztény Liga képviselőivel folytattak tárgyalásokat, de a megbeszéléseken nem hivatalos minőségben a vezérkar részéről jelen volt Rákosi György őrnagy, a külügyminisztériumtól pedig Pözel Tibor konzul. Pözel beszámolójának azon részénél, ahol a bizottság tagjait felsorolja, Komisszarov és Pelikan neve mellett kéziratos megjegyzés olvasható: „beszerzett adatok nem kedvezőek”. A találkozón az oroszok ismét megismételték korábbi ajánlatukat, miszerint politikai támogatásért és fegyverekért cserébe felajánlották az általuk két milliárd értékűre (Pözel a pénznemet nem tünteti fel, így nem lehet kideríteni, hogy dollárról, német márkáról vagy orosz rubelről van szó) becsült dél-oroszországi nyersanyagvagyon.²⁹ Komisszarov meglehetősen zavaros politikai elképzeléseiből a magyar levéltári dokumentumok alapján a következőket lehet kihámozni: Biszkupszkijékhez hasonlóan ő is Romanov-rubeleket akart Magyarországon előállítani, ehhez annyit fűzött hozzá, hogy a nyomtatáshoz szükséges klisék a birtokában vannak. Végcélként egy német–orosz–magyar–japán szövetség létrehozását jelölte meg. Komisszarov Budapesten meggyőződéssel hirdette, hogy II. Miklós és családja élnek, egészségesek, a cárnak azonban le kell mondania fia javára. Ha ez még nem hangzott volna elég bizarrul beszélgetőpartnerei számára, hozzátette, hogy mihelyt Európában elrendezi a dolgokat, Japánba megy és elhossa onnan a trónörökös.³⁰ Vrangellel kapcsolatban megjegyezte, hogy túlságosan antant-barátnak tartja, de rá fogja kényszeríteni, hogy az ő politikai elképzeléseinek rendelje alá magát, ha pedig erre nem hajlandó, elteteti láb alól. A dokumentumokból sajnos nem derül ki, hogy maga

---

²⁹ MOL K-64-1922-24/ 189. 15-16.

³⁰ HL 1920 VKF mikrofilm B/160 3004/1984, 3005/1987 712/405.

Komisszarov mennyiben hitt abban, amit összehordott, illetve mennyire lehet mindezt ép elme szüleményének tekinteni. Annál meglepőbb viszont az előadói íven szereplő megjegyzés a Honvédelmi Minisztérium munkatársainak tollából: „Érdeklünkben áll ezen urakkal szívélyes viszonyt fenntartani, előbb vagy utóbb országaik történetében jelentős szerepet fognak játszani.” Ugyancsak nem állja meg a helyét a fentiek fényében az a megállapítás, miszerint „Komisszarov Wrangel és a magyar kormány között inog. Wrangel nem támogatja őket, ha a magyar kormány semmiféle pozitív biztatást, illetve felhatalmazást nem ad, a magyar kormány pedig nem hajlandó tárgyalni velük, amíg nincs megbízatásuk Wrangelről”.³¹ Ebben egyébként a feljegyzés készítője tévedett. Wrangel Komisszarovhoz fűződő viszonyára a magyar kormánynak értelemszerűen semmiféle ráhatása nem volt. Wrangel megbízottján, Bubnov admirálison keresztül ugyanúgy járt el Komisszarovval szemben is, mint azt Biszkupszkijjal tette, óvta a magyar politikusokat a vele való érintkezéstől. Mindenesetre elhatározták, hogy a Krimbe készülő bizottsághoz egy magyar személyt osztanak be, akinek az lesz a feladata, hogy részletesen tájékozódjon az ottani viszonyokról.³² A Komisszarov-bizottság akciója már ott zátonyra futott, hogy Komisszarovot mind a franciák, mind Wrangel *persona non grata*-nak nyilvánították, így nem kapott beutazóvizumot a Krimbe. Az egész vállalkozás alatt Belgrádban és Szófiában rostokolt, néhányszor találkozott Magyary Antallal a belgrádi misszió munkatársával, aki előtt továbbra is saját személyének fontosságát hangsúlyozta. Magyary Telekihez intézett jelentésében erélyes és ügyes emberként jellemezte, „ki mint barát, a legnagyobb szolgálatakat teheti, de mint kém, annál veszedelmesebb lehet.” Komisszarovot Magyary egyébként utasítás hiányában tartózkodóan fogadta, vele részletes politikai eszmecserebe nem bocsátkozott, de kiemelte, hogy a tábornok feltűnően jól tájékozott a magyarországi viszonyokat illető-

³¹ HL 1920 VKF mikrofilm B/160 3004/1984, 3005/1987 712/405.

³² A kiküldött hírszerző Pokorny Hermann alezredes volt.

en.³³ A bizottság többi orosz tagja is közönséges szélhámosnak bizonyult, mikor megérkeztek a félszigetre, az őket kísérő németeknek bevallották, hogy valójában semmiféle kapcsolatuk Vrangellel nincs, és gyorsan kereket oldottak.³⁴

Némileg más keretek között zajlott, de a lényegét tekintve hasonló eredményre vezetett Pjotr Viktorovics Glazenap altábornagy fegyveres alakulatok felállítására irányuló próbálkozása. Glazenap a polgárháborúban Gyenyikin Önkéntes Hadseregének tagja volt, majd a Jugyenyics tábornok által vezetett Északnyugati Hadsereghez vezényelték. Előbb az Északnyugati Körzet főkormányzója volt, majd Jugyenyicset váltotta a hadsereg élén. Ez már gyakorlatilag az utolsó időszakot jelentette, mikor a hadsereg a pétervári offenzíva kudarcát követően visszavonulóban volt, miután egységei átlépték az észti határt, lefegyverezték és internálták őket. Ezt követően Glazenap és Jugyenyics is emigrációban élt. Amíg az előző kísérletek mögött német orientációjú orosz katonákat, politikusokat találhatunk, addig Glazenap a magyar fővárosban rendszeresen francia kapcsolataira, francia anyagi támogatásra hivatkozott. Ez azonban csak annyival tette életképesebbé vállalkozását, hogy míg az előzőek 1920 folyamán néhány hét, esetleg hónap alatt lecsengtek, addig Glazenap még 1921 folyamán is többször megjelent Magyarországon (Párizs és Budapest között ingázott), és hosszabb időt töltött itt alakulatának szervezésével. Glazenap köréhez tartozott még a történész, diplomata és nemzetközi jogász, Mihail Alekszandrovics Taube báró és Uruszov herceg is, akik vele együtt szintén gyakran megfordultak Magyarországon.

A szovjet hírszerzés adatai szerint Glazenap a magyar kormány hathatós támogatásával Budapesten mintegy 1500 fős jól felszerelt fegyveres alakulattal rendelkezett. Bázisuk a Fehérvári úton volt, az egységet két gyalogos zászlóalj, egy tüzérezüteg és egy lovas eszkadron alkotta.³⁵ Az említett doku-

---

³³ MOL K-64-1922-24/ 334.

³⁴ POKORNY 2000, 106.

³⁵ BASZIK 1998, 517-518.

mentummal azonban több probléma is van. Általánosságban megállapítható, hogy bár a különböző szovjet felderítő szervek hatalmas mennyiségű adatot gyűjtöttek össze az emigrációról, azok sok esetben felületeseek, elnagyoltak voltak, nem feleltek meg a valóságnak. Nincs ez másként az „*Információk Budapestről az orosz ellenforradalmi légióról*” címet viselő, a budapesti csehszlovák katonai attasé hivatalából származó irat esetében sem. Az első pontatlanság rögtön a datálásnál megfigyelhető. Az iratkörnyezet alapján a dokumentumot 1921. februári keltezésűnek tartják, valójában azonban jóval később keletkezhetett. Erre utal, hogy a szerző az ellenforradalmi légió bizottságának [? - K. A.] vezető tagjai között felsorolja Alekszej von Lampe ezredest és Pjotr Volkonszkij herceget, akik a kérdéses időpontban még nem tartózkodhattak Magyarországon. Von Lampe - naplójának tanúsága szerint - 1921. március 15-én érkezett a magyar fővárosba, Volkonszkij pedig csak augusztus közepén. A Glazenap neve mellett szereplő orosz katonai attasé titulus szintén légből kapott. A légió bizottságként emlegetett testület valószínűleg nem volt más, mint a Legfelső Monarchista Tanács magyarországi alszervezeteként működő „Helyi Monarchista Egyesület” sokkal inkább megosztotta, mint egyesítette a különböző orosz monarchista irányzatok híveit Magyarországon. Ez a fenti, heterogén összetételű „vezérkar” a dokumentum szerzője szerint heti egy alkalommal, a József körúti Prukner kávéházban tartotta összejöveteleit, tevékenységét a Horthyval kötött egyezség alapján folytatta. Annak a megállapításnak viszont kétségtelenül volt valóság-alapja, miszerint Glazenap intenzív toborzó tevékenységet folytatott Csehszlovákiában és Lengyelországban az ottani orosz katonai emigráció tagjai között.³⁶ Ez utóbbi információt von Lampe is megerősíti, hozzátéve, hogy ebbéli tevékenységében Glazenap a varsói magyar konzul támogatását is élvezte, aki beutazóvizumot adott a tábornok által toborzott katonáknak. Az akció méreteiről is von Lampe segítségével kaphatunk képet. Információi szerint 1921 nyarán ezen az úton

---

³⁶ BASZIK 1998, 517-518.

mintegy 30 tiszt érkezett Jugyenyics tábornok egykori Észak-nyugati Hadseregéből Magyarországra. Ezek közül, akik érintkezésbe léptek von Lampével, elmondták, hogy ők valóban úgy tudták, szerveződő katonai alakulatokhoz kerülnek. Ebbéli reményeikben azonban csalódnuk kellett, és Magyarországon is csak egyszerű menekültstátusz jutott nekik. Itt az egész akció lényegében véget is ért, hiszen egyrészt a tisztek értesítették a Lengyelországban maradtakat a Glazenap-féle szervezkedéssel kapcsolatos híresztelések valótlanágáról, másrészt a Magyar Külügyminisztérium is utasította a varsói diplomáciai képviselőket a beutazóvízumok megtagadására hasonló esetekben.³⁷ Glazenap a tervezett egység irányítására is igyekezett megtalálni a szerinte alkalmas személyeket. Kifejezetten ebből a célból érkezett Magyarországra Lev Alekszandrovcics Bobosko vezérőrnagy, aki Jugyenyics hadseregében ezred-, majd dandárparancsnok volt. Azonban ő is lényegében dologtalanul töltötte idejét Magyarországon.

A magyar levéltári forrásokban egyelőre nem sikerült nyomára bukkanni sem az alakulat létezésének, sem a magyar kormány támogatásának. A fehérvári úti laktanyában valóban voltak menekült oroszok elszállásolva, de fegyverzetükről, katonai szervezettségükről a magyar dokumentumok nem tesznek említést. A magyar hatóságok nem voltak jó véleményűek Glazenapról, politikai kalandornak tartották. Előéletének különösen két gyanús mozzanatát hangsúlyozták. Az egyik, hogy szeretője az a Frederiks báróné, akinek a férje szovjet szolgálatban állt, a másik, hogy egyes híresztelések szerint az Észak-nyugati Kormánytól annak idején mintegy 25 ezer fontot sikkasztott.³⁸ Egyik sem volt jó ajánlólevél a hivatalos magyar politikai és katonai körökhöz. Azt azonban nem zárhatjuk ki, hogy Glazenap jó kapcsolatot ápolt a különítményesekkel, mindenekelőtt Lehár Antal ezredessel.³⁹

---

³⁷ GARF F. 5853. Op. 1. D. 6. 246-247.

³⁸ MOL K-64-1920-24/ 33-34. A hölgy férje, Borch gróf egyúttal Glazenap adjutánsa volt.

³⁹ HALÁSZ 2001, 549.

1921 tavaszától ráadásul Glazenapnak komoly konkurensé támadt, Vrangel megbízottja, Alekszej von Lampe személyében. Mivel von Lampe meghatalmazása a Krímből evakuált hadsereg tisztjeinek és katonáinak magyarországi befogadásának előmozdítására szólt, potenciális riválisának tekintett mindenkit, aki az övét keresztező elképzelésekkel jelent meg Budapesten. Éppen Glazenap próbálkozása kapcsán jegyezte fel naplójába: „*a sarkamra fogok állni, és senkinek nem engedem beleütni az orrát olyasmibe, amihez semmi köze*”.⁴⁰ Von Lampe a kapott utasítások szellemében a maga részéről mindent elkövetett, hogy a magyar hatóságok Glazenappal szembeni bizalmatlanságát erősítse. Glazenap ráadásul von Lampe előtt azt hangoztatta, hogy Vrangel kegyvesztett lett a franciáknál, „*keresztet lehet rá vetni*”.⁴¹ Ez annyiban kétségtelenül igaz volt, hogy a Vrangel-hadsereget felfegyverzett harcoló alakulatként, parancsnokával az élen semmiképpen sem akarták megőrizni. Az azonban már pusztán blöff volt, hogy a franciák hajlandóak lennének az orosz haderő újjászervezésére „*friss elemekből*”, vele, Glazenappal az élen. Glazenap nem fukarkodott a hangzatos, minden alapot nélkülöző kijelentésekkel. Azt híresztelte, hogy a magyar kormánytól 15 millió koronát kapott a szervezés költségeire, más alkalommal egészen fantasztikus 100 milliós, francia forrásból származó összeget nevezett meg.⁴² Fennen hangoztatta, hogy megkapta a francia kormány hozzájárulását egy 15 ezer fős lovashadtest felállítására Magyarországon, és ennek gyakorlati munkálatai már meg is kezdődtek. Glazenap itt egyenesen Aristide Briand francia kormányfőre hivatkozott, mint a terv fő pártfogójára, amivel – von Lampe szavai szerint – még a budapesti francia misszió tagjait is elbizonytalanította egy időre⁴³ (nyilván, amíg Párizsból nem cáfolták határozottan ezeket a híreszteléseket). A HM VI. osztályára befutott információk, többek között Mégay Ernő

⁴⁰ GARF F. 5853. Op. 1. D. 5. 276.

⁴¹ GARF F. 5853. Op. 1. D. 5. 148-149.

⁴² GARF F. 5853. Op. 1. D. 5. 148., ill. 251.

⁴³ GARF F. 5853. Op. 1. D. 6. 53.

ezredes, párizsi követségi tanácsos jelentései ugyan nem zárták ki Glazenap francia részről történő támogatását, azonban egész akcióját egy nagyobb szabású művelet részének tartották, melynek szálai Borisz Szavinkov kezében futnak össze. Híresztelések szerint Szavinkov 8 millió francia frankot kapott volna egy 100 ezer fős orosz antibolsevista sereg toborzásához. A haderő bázisa Lengyelország lenne, rendeltetése pedig az, hogy egy orosz–német szövetséget megakadályozzon. A toborzás Magyarországra eső részét bízták állítólag Glazenapra. Szavinkov kapcsolatrendszerének feltárásakor a dokumentumok rendszerint megemlítik, hogy Kerenszkij híve és jó kapcsolatokat ápol Kramarzsál is, politikai meggyőződését tekintve köztársaságpártinak tartották. Megjegyezték még, hogy Vrangel és köre az egész szervezkedéstől távol tartják magukat.⁴⁴ A fenti megjegyzések egyike sem volt alkalmas arra, hogy a magyar politikai, katonai körökben bármiféle szándékot ébresszen Glazenap támogatására.

Idővel von Lampe rájött, hogy Glazenap egész egyszerűen hazudik. Egy 1921. szeptember 9-én kelt, már idézett összefoglaló jelentésében a franciák Glazenapnak nyújtott anyagi támogatásaként mindössze egy 50 ezer frankos összeget említ, amely ráadásul nem is katonai, hanem jótékonyági célokat szolgált. Von Lampe véleménye szerint Glazenap pénze, melyet nem alakulatának szervezésére, hanem környezetének eltartására fordított, elsősorban nem a franciáktól, hanem Kerenszkij körétől származott. A franciák – teszi hozzá von Lampe – nem azért igyekeznek a magyar haderőt 35 ezer főre csökkenteni, hogy más katonai formációkat az ország területén fegyverrel, pénzzel és instruktorokkal támogassanak. Mindehhez Vrangel katonai képviselője még annyi megjegyzést fűzött, hogy Horthy Glazenapot, „*akit a magyarok igen kevésre tartanak*”, soha nem fogadta, nem is ismeri, így Glazenap – állításával ellentétben – aligha kapott tőle bármiféle ígéretet tervei megvalósításához.⁴⁵

---

⁴⁴ HL 1921 VKF mikrofilm 3535/1987 262-263., 265.

⁴⁵ GARF F. 5853. Op. 1. D. 6. 246.

Glazenap tevékenységének egyetlen kézzel fogható eredménye a magyarországi orosz katonai emigráció számára az „Orosz Tisztek Szövetsége a Magyar Királyságban” elnevezésű szervezet létrehozása volt. Az érdekvédelmi, önszervező és egyáltalán a kapcsolattartás megkönnyítését szolgáló organizáció azonban, amíg Glazenap állt az élén, jóformán csak papíron létezett, von Lampe adatai szerint mindössze 12 tagot számlált. Más helyen, egy 1921 májusában Jevgenyij Karlovics Miller altábornagyhoz intézett bizalmas levelében von Lampe 25 főről beszél, akiknek egy része ráadásul már vagy 25-30 éve szolgálaton kívüli.⁴⁶ A tiszti szövetség megalakítását von Lampe nem ellenezte, mivel az éhezőknek „*nagy szüksége van rá*”, ugyanakkor jelezte Millernek, hogy a jövőben megpróbálja a szervezetet saját ellenőrzése alá vonni.

A GPU Külföldi Osztályának egy 1923. októberi ügynöki jelentése már múlt időben fogalmaz: eszerint Glazenap „Polgári hadsereget” [sic] akart szervezni Magyarországon, Vrangel és a franciák azonban megakadályozták ebben.⁴⁷

A különböző kalandor tervek sorában mindenképpen meg kell említeni a Konsztantyin Ivanovics Scseglovitov és Alekszandr Pavlovics Kutyepov gyalogsági tábornok nevével fémjelzett „bulgáriai szálát”. Scseglovitov a bolsevikok által 1918 szeptemberében meggyilkolt egykori cári igazságügy-miniszter, Ivan Grigorjevics Scseglovitov fia volt. Kutyepov tábornok a Krímből a Gallipoli-félszigetre evakuált 1. hadtest parancsnoka volt. Nimbuszát a krími hadműveletek alatt nem is annyira katonai szaktudásával alapozta meg, mint azzal, hogy a neki alárendelt alakulatok soraiban vasfegyelmet tartott.

Tekintélye az emigráció első időszakában csak tovább nőtt katonái szemében. Ez alapvetően annak a határozottságnak, energikusságnak volt köszönhető, amivel a nélkülözések közepette a fegyelmet megszilárdította, a hadtestet újjászervezte. A tábort a szó szoros értelmében egy kopár, széljárta völgy-

⁴⁶ GARF F. 5853. Op. 1. D. 6. 73.

⁴⁷ Russzkaja vojennaja emigracija, 2001. 296.

ben, a semmiben kellett felépíteni, a sátrak vajmi kevés védelmet nyújtottak a novemberi hideg és a közlőgő tél ellen. Gallipoli az itt menedéket talált oroszoktól új nevet kapott: Goloje Polje (csupasz, pusztai mező).⁴⁸ Kutjepov, ha kellett, a drasztikus intézkedésektől sem riadt vissza. A Gallipoliban töltött időszak alatt a hadbíróóság összesen hét halálos ítéletet hozott.⁴⁹ A büntetőzászlóalj, a hadtestbíróóság által kimondott és végrehajtott halálos ítéletek, a kiszabott fegyelmi büntetések csak az érem egyik oldalát jelentették. Kutjepov igyekezett a katonai létnek pozitív tartalmat adni, a nehéz körülmények között tengődő, sokszor éhező, kétségbeesett katonáknak valamiféle jövőképet felmutatni. Amennyire a körülmények és a hiányos felszerelés ezt lehetővé tették, folytatódott a katonai kiképzés, az alakulatok nagy része a tábor rendben tartására vagy őrzésére volt beosztva. A tisztektől és katonáktól megkövetelték a rendezett ruházatot, a szabályos katonai tiszteletadást, a harci szellem megőrzéséről a rendszeres katonai díszszemlék gondoskodtak. Mindeközben folyamatosan próbálták ébren tartani a reményt, hogy a hadsereg már a legközelebbi jövőben harcba indulhat a bolsevikok ellen. Az intézkedések egy sajátos „gallipoli-öntudat” kialakulásához vezettek, a hadtest tagjai kezdték magukat egy jövőző orosz hadsereg elit magjának tekinteni. A fehér mozgalom egyik meghatározó ideológusa, a Gallipoliba látogató Vaszilij Vitaljevics Sulgin a tábornak, a fehér sátrakat a megtisztulás helyeként írja le emlékirataiban: *„Itt meghalnak régi bűneink: a Szürkeség és a Szenny... Itt születik a Fehér Város, ahol a fehér házakban csak igazi fehérek lesznek – hófehérek.”*⁵⁰ Ha a Sulgin által remélt katartikus meg-

---

⁴⁸ Az életviszonyokról, tábori körülményekről részletesen lásd: ABINJAKIN 2005, 339-342. ill. KARPOV 2002, 28-48.

⁴⁹ KARPOV 2002, 115.

⁵⁰ SULGIN 1990, 804. Az idézetben a *fehér* szó gyakori ismétlődése nem véletlen. Sulgin egyike volt azoknak a teoretikusoknak, akik a monarchiát, a monarchiáért küzdőket a fehér színnel, a tisztasággal azonosították, a polgárháború borzalmait tapasztalva azonban úgy látta, hogy a szentként induló mozgalom beszennyeződött, irányítása banditák kezébe került. (BEBESI 2001, 139-140.)

újulás el is maradt, kétségtelen tény, hogy az emigrációban az 1. hadtest tudta leginkább és legtovább katonai jellegét megőrizni. A tábor kiürítését követően pedig mindazok, akik itt töltötték az evakuálás utáni egy évet, külön szövetségeket hoztak létre „Gallipoliak Társasága” („Obsesztvo Gallipolijcev”) néven.

Kutyepov idővel az orosz katonai emigráció egyik vezéralakja lett. Hadtestének egy részével előbb Bulgáriába került, majd Párizsba Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg közvetlen alárendeltségébe. 1928-tól állt a Vrangel által létrehozott Orosz Össz-katonai Szövetség (ROVSZ) élén. A szovjet titkosszolgálatok azonban beépültek a szervezetbe, aminek Kutyepovra nézve is végzetes következménye lett. 1930 januárjában, Párizsban a nyílt utcán NKVD ügynökök rabolták el. További sorsa ismeretlen. Egyes verziók szerint már a dulakodás közben életét vesztette, mások szerint az őt a Szovjetunióba szállító hajó fedélzetén hunyt el kloroform túladagolás következtében.⁵¹

Konsztantyin Scseglovitov először 1920 nyarán, még a Biszkupszkij-Bauer-féle akció során került a magyarokkal kapcsolatba. Gróf Takách-Tolvay Józsefnél, a bécsi magyar katonai megbízottnál az iránt érdeklődött, hogy a magyar kormány hajlandó volna-e a krími orosz kormánnyal jó viszonyt létesíteni. Előadta azt az elgondolását, hogy Németországból Erich Ludendorff az Eiserne Divisiont (Vashadosztály)⁵² és egy tengerészdandárt bocsátana Vrangel rendelkezésére, ez összesen kb. 20-40 ezer embert jelentene. Az alakulatok munkásoknak álcázva érkeznének Magyarországra, itt felfegyverznék őket, s innen indulnának tovább Oroszországba. Takács-Tolvay Scseglovitovot „egészséges, a mi felfogásunkat valló emberként” jellemezte. Jelentésében leírta, hogy

⁵¹ ABINJAKIN 2005, 344.

⁵² A Vashadosztály: szabadcsapat jellegű szerveződés, 1919-ben jött létre, jórészt balti németekből illetve a keleti hadszíntérről visszavonuló német egységek maradványaiból verbuvált fegyveres alakulat volt. Elsődleges céljuknak a bolsevizmus elleni harcot és egy német befolyás alatt balti államalakulat megteremtését tartották.

Scseglovitov óvta a magyar kormányköröket a Komisszarovval való érintkezéstől, akit ugyan monarchistának, de forrófejű, komoly politizálásra alkalmatlan személynek tartott.⁵³ Takács-Tolvayt a vezérkar részéről utasították, hogy mivel gyűjtőtáborok felállítása magyar területen nem kívánatos, Scseglovitov kérését udvariasan és diplomatikusan hárítsa el. Scseglovitov személye valószínűleg ismeretlen volt számukra, hiszen az utasításhoz a következő általános megjegyzést fűzték: *„a magyar kormány orosz katonai és polgári személyekkel nagyfokú óvatosságot tanúsít, még formai tárgyalásokba is csak akkor megy bele, ha az illető személye legitimálva van és személyazonossága kétséget kizáróan megállapítható, mint legutóbb Komisszarov és Biskupszkij esetében”*.⁵⁴

Scseglovitov pontos kötődését Vrangelhez az eddig feltárt dokumentumok alapján nem lehet pontosan rekonstruálni, de 1922-ben már Alekszandr Pavlovics Kutjepov környezetében, Bulgáriában bukkant fel és keresett újra érintkezést a magyarokkal. Scseglovitov 1922. február elején előbb Budapesten, a Honvédelmi Minisztérium VI. 2. osztályán (hírszerzés, kémelhárítás) jelentkezett, majd még a hónap folyamán több alkalommal is találkozott Nemeskéri Kiss Sándorral, a szófiai magyar követség ügyvivőjével. Ezeken a megbeszéléseken Kutjepov személyes megbízottjaként részt vett Vszevolod Vlagyimirovics Krizsanovszkij ezredes, a Markov-ezred volt parancsnoka. Scseglovitovék Kutjepov tábornok ajánlatát közvetítették a magyarok felé. Ennek kiindulópontja az, az egyébként széles körben terjedő vélekedés volt, hogy tavasszal „nagy események várhatók” Európa keleti részén. A „nagy esemény” értelmezésükben egy nyugati irányú szovjet támadó hadjárat volt, melyre – szerintük – a Vörös Hadsereg máris megkezdte a felkészülést. A hadjárat elsődleges célja a rigai békében elvesztett nyugat-ukrán és nyugat-belorusz területek, valamint Besszarábia visszaszerzése lett volna. A konkrét helyzettől és a tárgyalópartnertől függően ennek a forgató-

---

⁵³ HL 1920 VKF mikrofilm B/160 2996/1987 701/401. sz.

⁵⁴ U.o.

könyvnek többféle változatát emlegették. A magyarok felé például azt hangsúlyozták, hogy a szovjet előrenyomulás célja éket vágni Lengyelország és Románia közé, a támadás tehát Bukovinán és Kárpátalján át Magyarország ellen fog irányulni.⁵⁵ Az orosz katonai emigráció erre a támadásra építette utolsó légvárainak egyikét. Reményeik szerint a szovjet előretörés majd felrázza Európát, rádöbben a vörös veszély valódi nagyságára, a szétforgácsolt, belső ellentétektől gyengített fehér emigrációt pedig összefogásra ösztönzi. Scseglovitovék szerint ekkor a Vörös Hadsereg hátában felkeléseket támasztva, két oldalról lehetne összeroppantani a bolsevizmust.⁵⁶

Ami a magyar szerepvállalást illeti, itt egyelőre további egyeztetéseket szorgalmaztak. Kérték kellő felhatalmazással rendelkező tapasztalt katonai és politikai szakértő kiküldését Szófiába, akikkel a részleteket meg lehet vitatni. Scseglovitov hozzáfűzte, tudja, hogy a magyar kormánynek kellemetlen tapasztalatai vannak az oroszokkal fenntartott érintkezés kapcsán (itt a fejezetben fentebb ismertetett eseteket sorolta fel tételesen), Kutyepov azonban nemcsak igazi orosz hazafi, de a magyar ügynek is nagy barátja, Magyarország tehát csak nyerhet, ha kilép korábbi passzivitásából.⁵⁷ Hozzátette, amennyiben a magyar kormánynek a felmerülő költségek gondot okoznának, úgy azokat ők hajlandók megtéríteni. Pénzt egyébként sem kérnek – tette hozzá – mert azzal bőven rendelkeznek, viszont lovakat szeretnének vásárolni Magyarországon.⁵⁸

A külügyminisztériumból Kiss Sándort arról tájékoztatták, hogy sem a honvédelmi, sem a külügyi tárca nem kíván szakértőket kiküldeni Szófiába. Egyúttal azonban felhatalmazták az ügyvivőt, hogy Kutyepovval vegye fel az érintkezést és a tábornok terveiről tájékoztassa feletteseit. A minisztériumi berkekben keletkezett pro domo feljegyzések Kutyepovot

---

⁵⁵ MOL K-64-1925-24/ 66. 3.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ MOL K-64-1922-24/ 674.

⁵⁸ Uo.

okos, becsületes, katonai körökben népszerű tábornokként jellemzik. Scseglovitovot olyan ravasz és okos embernek tartják, akinek múltjában számos szépséghiba található, és aki élenként érdeklődik magyar katonai információk (a hadsereg elhelyezkedése, tagozódása stb.) iránt is.⁵⁹

Kiss Sándornak még február folyamán sikerült pontosítani az orosz ajánlatot (február 26-án személyesen is találkozott Kutjepovval, Kutjepov egyenesen erre a találkozóra utazott Trnovóból Szófiába). Kutjepov javaslata röviden a következőt tartalmazta: Magyarországtól kérnek 30 ezer lovat (itt már nem volt szó az ellenérték kifizetéséről), valamint ezen felül még pénzbeli támogatást. A későbbiekben ehhez Kutjepov még hozzátette, hogy szeretnék a magyar diplomácia infrastruktúráját is használni: futárposta, számjeltáviratok küldése. A magyar segítség fejében az oroszok garantálnák Magyarország területi integritását, hozzásegítenék az országot a Trianonban elvesztett területek visszaszerzéséhez. Kutjepov megismételte a Vörös Hadsereg tavaszi támadásáról szóló prognózist, ezúttal azonban olyan formában, hogy az Románia ellen fog irányulni, és maga után vonja Bulgária bolsevizálását is. Ebben a helyzetben – tette hozzá Kutjepov – ő embereivel Vidin irányában át fog törni Magyarország felé, alakulataihoz a Bánátban csatlakoznak a hozzá hű orosz egységek, magyar területre érve pedig felajánlja szolgálatait a magyar államnak. Hozzátette, jelenleg mintegy 25 ezer embere van, 700 gépfegyverrel, tüzérséggel nem, lovakkal alig rendelkeznek (utóbbiak nagy részét szállítókapacitás hiányában a Krímben hagyták).⁶⁰

A terv kapcsán abszolút titoktartást kért, mondván, hogy Vrangel környezetében túl sok az antant-barát személy, még Vrangel magyarországi megbízottja, von Lampe ezredes sem tudhat róla. Végcélként, több „elődjéhez” hasonlóan egy erős orosz–német–magyar blokk létrehozását jelölte meg. Kiss Sándor a kutjepovi koncepció ellen vetette, hogy vajon Oroszország valóban hajlandó lenne-e Magyarországot a kör-

---

⁵⁹ MOL K-64-1922-24/ 674.

⁶⁰ HL 1922 VKF mikrofilm B/169 3623/1987 23.739. 187.

nyező szláv államokkal szemben támogatni? Kutyepov elmondta, hogy ebben a játszmában sokkal nagyobb a tét, egy orosz–német szövetség. Lengyelországnak valamiféle autonómia mellett be kell tagozódnia Oroszországba, cserébe ők érdektelenségüket nyilvánítják Csehszlovákia kapcsán, melyet amúgy is életképtelen államalakulatnak tartanak. A Balkánon pedig érdekeiknek jobban megfelel egy Bulgáriával körülbelül azonos súlyú Szerbia, mint egy erős Jugoszlávia. Hogy beszélgetőpartnere bizalmát még jobban elnyerje, Kutyepov hozzáfűzte, hogy a térségben az oroszon és a németen kívül a magyart tartják az egyetlen államalkotó tényezőnek.⁶¹ Legsürgetőbbnek a 30 ezer ló leszállítását tartotta, ezeket formailag bolgár magáncégek vennék meg, és leggyorsabban dunai szállítással lehetne eljuttatni őket rendeltetési helyükre. Kiss Sándor az elgondolással kapcsolatban elsősorban a nehézségeket hangsúlyozta: a nagy mennyiség miatt ezt nem lehetne a kisanant gyanújának felkeltése nélkül megtenni, a Magyarországot terhelő jóvátétel pedig még tovább bonyolítja a dolgot. Kutyepov erre a maga katonás stílusában reagált. Kijelentette, hogy lehetetlen dolog nincs a világon, a lovak neki nagyon fontosak, az ügy pedig rendkívül sürgős, *„mert itt a tavasz és néhány hónap, esetleg néhány hét múlva már minden mozogni fog”*.⁶²

Kiss Sándor a maga részéről kalandosnak, de *„mindenesetre tanulmányozandónak”* tartotta az elgondolást. Azt javasolta, hogy a magyar kormány egyelőre ne exponálja magát túlságosan az ügyben, de valamiféle szerény anyagi és erkölcsi támogatást nyújtson az oroszoknak. A Honvédelmi Minisztérium és a külügy hamar kialakította közös, lényegében elutasító álláspontját. Mindenfajta anyagi segítségtől elzárkóztak, mindössze az érintkezés további fenntartására utasították a szófiai ügyvivőt. Az egész tervet minden reális alapot nélkülöző kalandor agyszüleménynek tartották. Úgy látták, hogy a háttérből Scseglovitov mozgatja a szálakat, aki pusztán üzletet

⁶¹ HL 1922 VKF mikrofilm B/169 3623/1987 23.739. 188.

⁶² Uo. 189.

akar csinálni a lovakkal, és ily módon szeretne könnyen kivite-
li engedélyhez jutni. Stojakovics Döme, a HM VI. 2. osztályá-
nak vezetője Scseglovitovot egyszerű síbernek nevezte, aki a
jóhiszemű és tisztességes, de légvárak építésére hajlamos
Kutyepovot beugratta ebbe a dologba. A beígért szovjet táma-
dással való riogatás csak az üzlet meggyorsítását szolgálja.⁶³
1922 tavasza a nemzetközi politikában azonban nem a Vörös
Hadsereg előretöréséről, hanem Genováról és Rapallóról szólt,
így az orosz emigráció ismét szegényebb lett egy illúzióval.

1922 májusában Kutyepov Krizsanovszkij ezredesen ke-
resztül újabb ajánlattal kereste fel Nemeskéri Kiss Sándort.
Javaslatával ezúttal a bolgár belpolitikai helyzet változásával állt
összefüggésben. Bulgária az 1920-as évek első felében a fehé-
rek és vörösök küzdelmének fontos színtere volt. A neuilly-i
békeszerződés 20 ezer főben maximálta a bolgár hadsereg
létszámát, korlátozta fegyverzetét. Így adódott olyan helyzet,
hogy a Vrangel-hadsereg Bulgáriába befogadott 17-22 ezer
katonája létszám, fegyverzet tekintetében az ország hadsere-
gével körülbelül azonos súlyú erőt jelentett. Az oroszoknak
fegyvereiket ugyan le kellett volna adniuk, de a bolgár hadve-
zetés konzervatív, monarchista érzelmű tisztjeinek segítségé-
vel ezt az előírást igyekeztek kijátszani. Becslések szerint 1921
végéig az oroszok birtokában maradt 21-24 ezer puska (a ka-
tonai ellenőrző bizottságnak mindössze 400 db-ot adtak át),
120-150 géppuska, 5 ágyú, mintegy 5,5 millió db lőszer.⁶⁴ A
bolgár kommunisták, a Komintern és szovjet ügynökök segít-
ségével igyekeztek az orosz katonai emigráció sorait fellazíta-
ni, az emigránsokat az országból való távozásra vagy hazatér-
ésre bírni. Csak Szófiában több mint 200 olyan szovjet üg-
nök működött (többen közülük bolgár intézmények magas
beosztású munkatársai voltak), akiknek a fehér emigráció
bomlasztása volt a feladata. Kutyepovék helyzete tehát az
állandóan változó bolgár politikai konstellációtól függött. 1922
tavaszán e tekintetben kedvezőtlenre fordult a helyzet. A ge-

---

⁶³ HL 1922 VKF mikrofilm B/169 3623/1987 23.739. 189.

⁶⁴ GOLGYIN 2010, 112.

novai konferencia előtt és alatt a szovjetek fokozták aktivitásukat az országban. Tevékenységük koordinálására titokban Várnába érkezett Oszip Pjatyickij, a Komintern Külföldi Kapcsolatok Osztályának vezetője, környezetében tanácsadóként és immár a szovjetek ügynökeként ott volt régi ismerősünk, Mihail Komisszarov, volt csendőr vezérőrnagy. Ennek az aktivitásnak egyik elemeként a szovjet ügynökök dokumentumokat hamisítottak – többek között Vrangel és törzsfőnöke, Pavel Nyikolajevics Satyilov lovassági tábornok aláírásával, melyek arról tanúskodtak, hogy az orosz emigránsok katonai hatalomátvételre készülnek Bulgáriában.⁶⁵ A bolgár hatóságok reakciója rendkívül éles volt, orosz tisztek, tábornokok egész sorát (például Satyilovot, vagy Vrangel bulgáriai katonai megbízottját, Vaszilij Jefimovics Vjazmityinov altábornagyot) tartóztatták le és utasították ki az országból, fokozták a fegyverek összegyűjtését, az emigránsok szervezeteit igyekeztek felszámolni.

Alekszandr Kutjepovot a hatóságok május 13-án vették őrizetbe. Ezekben a napokban kereste fel Krizsanovszkij Kiss Sándort és parancsnoka megbízásából előadta: Bulgáriában az orosz katonák helyzete tarthatatlanná vált, Kutjepovnak feltett szándéka, hogy 10 ezer katonájával fegyveresen tör magának utat Magyarország irányába, a határon átadja fegyvereit a magyar hatóságoknak, és embereivel Magyarországon kíván letelepedni. Krizsanovszkij érdeklődött, mi lenne a magyar kormány álláspontja, ha egy ilyen „fait accompli” helyzet előállna.⁶⁶ A korábbi ügyeket ismerve a magyar kormány válasza itt már előre borítékolható volt. Kánya Kálmán utasította Kiss Sándort, hozza Krizsanovszkij tudomására, hogy a magyar kormány semmiképpen sem járulhat hozzá egy ilyen forgatókönyv megvalósulásához. A Honvédelmi Minisztérium belső dokumentumaiban pedig katonailag kivitelezhetetlennek nevezték az elgondolást, mivel Románia vagy az SZHSZ Királyság már azelőtt lefegyverezné és internálná az oroszokat, mie-

⁶⁵ GOLGYIN 2010, 116.

⁶⁶ HL 1922 VKF mikrofilm B/169 3629/1987 2959/pol 394-395.

lőtt a magyar határt egyáltalán elérhetnék. A Vrangel-hadsereg bulgáriai egységeinek további sorsát illetően meglehetősen szkeptikusan nyilatkoztak: szerintük a bolsevik aknamunka és a franciák közömbössége következtében ezek az alakulatok menthetetlenül szét fognak forgácsolódni.⁶⁷

Itt érdemes megemlíteni, hogy Kutjepov tábornok láthatóan különös vonzalmat érzett a fegyverrel végrehajtott áttörés gondolata iránt. Még a Gallipoli félszigeten, mikor a franciákkal való konfliktusa elérte tetőpontját, hadtestét felkészítette a félsziget erővel történő elhagyására, és egy merész tervet dolgozott ki. Eszerint az 1. hadtest alakulatai fegyverrel a kézben megindulnak a félszigetről északi irányba, mintha Bulgária felé tartanának, majd a megfelelő szélességi kört elérve hirtelen keletnek fordulnak, és menetből elfoglalják Konstantinápolyt. A stratégiailag fontos város birtokában pedig kikényszerítik a szövetségesektől helyzetük kedvező rendezését. Az elgondolásban nem is az a meglepő, hogy egyáltalán felvetődött, hanem az, hogy ezt követően a hadtest parancsnokságán lázas és minden részletre kiterjedő tervezőmunka kezdődött. A rendelkezésre álló eszközökkel igyekeztek felmérni a terepviszonyokat, a potenciális ellenséges erők elhelyezkedését. A franciák jóvoltából, egy hadgyakorlat során arról is meggyőződhetek, hogy a francia hajók nem képesek zárótűz alá venni a félszigetről kivezető útvonalat a földnyelv legkeskenyebb pontján. A felderítő munkát a menetvonal megtervezése, az időkeretek meghatározása követte. A hadtest egységeivel az egyre sűrűsödő éjszakai riadók során gyakoroltatták a harc- és menetkészültség minél gyorsabb elérését. A térségben állomásozó, döntően szenegáliakból álló francia zászlóalj egy váratlan éjszakai rajtaütéssel tervezték lefegyverezni, az utóvédnek pedig a francia parancsnokság kommunikációs vonalait kellett elvágnia, illetve az el nem szállítható felszerelést megsemmisíteni. Végül miután a franciák enyhítettek ultimátum-szerű

---

⁶⁷ HL 1922 VKF mikrofilm B/169 3629/1987 2959/pol 394-395.

követeléseiken és valamelyest javult az ellátás is, Kutyepov elállt a kockázatos tervtől.⁶⁸

Alekszandr Kutyepovot más orosz tábornokokhoz hasonlóan letartóztatása után néhány héttel kiutasították Bulgáriából. Ennek kapcsán felmerült, hogy Kutyepov, ha nem is alakulataival, de egyszemélyben Magyarországon telepedjen le. Von Lampe 1922. június 6-án Kutyepovhoz intézet levelében arról értesítette a tábornokot, hogy amennyiben emellett a változat mellett dönt, úgy a magyarokat ismerve, a dolgot remekül el lehetne intézni. Kutyepov válaszában arról értesítette von Lampét, hogy a bolgár kormány valóban Magyarországra akarta kitoloncolni, de a románok megtagadták az átutazóvizumot.⁶⁹ Így Kutyepov egy rövid időre Belgrádban telepedett le, majd Franciaországba került Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg közvetlen alárendeltségébe. Néhány alkalommal, 1922 szeptemberében és 1924 márciusában végül átutazóban mégiscsak járt Magyarországon.⁷⁰ Az ekkor itt tartózkodó Anton Ivanovics Gyenyikinnel, egykori főparancsnokával próbálta megvitatni az orosz katonai emigráció további cselekvési terveit, lehetőségeit. Gyenyikin mindenféle kalandor akciótól óvta volt beosztottját – hiába.

1925 februárjában Kiss Sándor követségi tanácsos arról értesítette az akkor hivatalban lévő Scitovszky Tibor külügyminisztert, hogy a történet másik szereplője, Konsztantyin Scseglovitov egy szófiai szállodában agyonlőtte magát, nagy összegű kifizetetlen tartozást hagyott maga után.⁷¹

---

⁶⁸ A Konstantinápoly tervezett elfoglalásával kapcsolatos részleteket Vlagyimir Konsztantyinovics Vitkovszkij altábornagy emlékiratai alapján közli: KARPOV 2002 72-75.

⁶⁹ GARF F. 5853. Op. 1. D. 8. 276-277.

⁷⁰ GARF F. 5853. Op. 1. D. 9. 224.

⁷¹ MOL K-64-1925-24/ 66. sz. 2.

Irodalom

- ABINJAKIN 2005 = ABINJAKIN, R. M: Genyeral-ot-infanterii A. P. Kutjepov. In: *Beloje dvizsenyije*, 2005.
- BASZIK 1998 = (Szerk.: BASZIK, I. I. et al.) *Russzkaja vojennaja emigracija 20-40-x godov. Na csuzsbinye*. 1. könyv 2. köt. Moszkva, 1998.
- BEBESI 1999 = BEBESI György: *A feketeszázak*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1999.
- BEBESI 2001 = BEBESI György: *A cári monarchia „védőszen-
tei”*. Pogromlovagok és szürke kardinálisok. Pécs, 2001.
- GOLGYIN 2010 = GOLGYIN, V. I.: *Rosszijszkaja vojennaja emigracija i szovjetszkije szpecszluzsbi v 20-ie godi XX veka*. Arhangelszk-Szentpétervár, Poltorak, 2010.
- HALÁSZ 2001 = HALÁSZ Iván: *Az orosz fehér emigránsok és Magyarország a húszas évek elején*. In: *Ezredforduló, század forduló, hetvenedik évforduló: tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk.: Újvári Zsuzsanna, Oziris, Budapest, 2001.
- KARPOV 2002 = KARPOV, N. D.: *Krim – Gallipoli – Balkani*. Moszkva, „Russzkij puty”, 2002.
- POKORNY 2000 = POKORNY, Hermann: *Emlékeim. A láthatatlan hírszerző*. Budapest, Petit Real, 2000.
- SULGIN 1990 = SULGIN, Vaszilij Vitaljevics: *Godi–Dnyj–1920*. Moszkva, „Novosztij”, 1990.

ANTON BENDARZSEVSZKIJ

KUROPATI – EGY NEMZET TÖMEGSÍRJA

1988. május 1-én Minszk ünnepelt – egyre kevesebben mentek el a Kommunista párt által szervezett városi felvonulásokra, hiszen az élet minden területét lassan átható peresztrojkaiban a munkásünnep háttérbe kezdett szorulni. Ám tartották még magukat a szocialista tradíciók, és hagyományokhoz híven sokan mentek kikapcsolódni, piknikezni a környező parkokba, erdőkre. Vasárnap volt, május elejéhez képest igen meleg, kellemes időjárással.

Sokan látogattak a majálisra a Minszktől csupán néhány kilométernyire fekvő Kuropatiba – egy nagy erdei-fenyőerdőbe, amelyet a Minszket megkerülő autó-körút zár körbe. A „Kuropati” elnevezés igen érdekes eredetű, pontos forrása nem ismert, topográfiai térképeken ekkor így még nem szerepelt, csak az emberek nevezték ezen a néven egymás között. Valószínűleg a név egy helyi zsargonként takar – így nevezték a környékbeli parasztok a fehér mezei virágokat, amelyek tavasszal nőttek arrafelé.¹

Sokan mentek el a fenyőerdőbe, piknikeztek, fociztak, saslikot sütöttek. Az emberek gitároztak, dalokat énekeltek, kártyáztak és bömböltették az egyre elterjedtebbé váló kazettás magnókat. Néhány iskoláskorú fiú pedig várépítésbe kezdett a fenyőfák árnyékában lévő löszös földben. Ásni kezdtek, majd miután néhány tárgyra bukkantak a földben, kíváncsiságuk egyre nőtt: előkerült a földből néhány porcelán pohár és egy 1930-as évekből érmeikkel teli pénztárca.² Tovább ástak és a földből ezúttal újabb dolgok kerültek elő: a fiúk döbbenetben álltak, ugyanis találmányuk néhány emberi koponya volt. A koponyák hátsó részén furcsa lukak voltak, gyakorlatilag

---

¹ POZNYAK – SMIGALJOV 1988a

² POZNYAK – SMIGALJOV 1988a

mindegyiknél ugyanazokon a helyeken. A kíváncsiság legyőzte a félelmet, és ásatásukat tovább folytattak – 23 koponyát szedtek ki a földből, emberi csontokat, holmikát és töltényhüvelyeket.³ A gyerekek úgy döntöttek, hogy egyelőre nem szólnak senkinek, a talált koponyákat és csontokat lefedték fenyőágakkal, és hazamentek.

Így kezdődött el az a történet, amely alapjaiban rengette meg a Szovjetuniós Belarusz társadalmat, tulajdonképpen a csernobili katasztrófa mellett a második legnagyobb horderejű esemény volt, ami a kommunista párttól való elforduláshoz és az önállósulási törekvések megindulásához vezetett.

Mit találtak Kuropatiban

1988 tavaszán Kuropatiban két archeológus járt – Zenon Poznyak és Jaugen Smigaljev. Azért jöttek, hogy megtalálják azokat a helyeket, ahol számításaik szerint embereket gyilkoltak meg a sztálini repressziók idején. Az 1944-es születésű Poznyak, aki archeológián kívül etnográfiaival, művészettörténettel és műemlékvédelemmel is foglalkozott, már az 1970-es években hallott történeteket arról, hogy Minszk mellett tömeges kivégzésekre került sor a sztálini terror idején, ám az akkori politikai légkör idején nem volt rá lehetőség, hogy kutatásokat folytassanak az ügyben. Vizsgálódását 1987-ben kezdte újra és társaival felkeresték a Minszk környékén élő öreg falusiakat, akik emlékeztek a '30-as évekbeli történésekre. Emlékeztek is – főleg a „Zeljonij Lug”-ban (zöld mező) valaha élt falusiak, akik mind a „Kuropatira” mutattak. „Zeljonij Lug” nevű falu Minszk határában egészen az 1970-es évekig létezett, utána ledőzereztek, és egy új mikro-negyedet építettek a helyén a belarusz főváros számára. Az ott valaha élt falusiak ugyan személyesen nem láttak semmit, de bőven hallották híret az erdei-fenyőerdőnek, ráadásul azt is elmondták, hogy a

---

³ TARNAVSZKIJ – SZOBOLEV – GORELIK, 1990.

régebben arra vezető grund utat a helyiek beszédesen a „halál útjának” nevezték.

Poznyak és Smigaljov 1988. május 5-én kimentek az erdőbe, amelyről a környékiek beszéltek, a Belarusz Állami Egyetem történelem szak archeológiai csoportjával együtt, és elkezdték az átkutatását. Túl sokat keresniük nem kellett, hiszen szabad szemmel is jól láthatóak voltak az egész erdőt behálózó gödrök, olyan helyek, ahol mintha a föld besüppedt volna a fák súlya alatt. A gödrök 2x3; 3x3; 4x4 és 6x8 méter nagyságúak voltak Poznyakék előzetes mérései alapján. A föld szabálytalansága nem attól keletkezhetett, hogy a feltételezett tömegsírokat rosszul temették vissza, hanem attól, hogy az évtizedek során a rengeteg halott elrohadt – és a föld besüppedt.

Az archeológusok az egyik gödörben ásni kezdtek, egy 0,5 x 1 méteres gödröt lapátoltak ki 1,5 méter mélységben, ám emberi maradványokat nem találtak, a kiásott lyuk alján csak homok volt.⁴

A kutatóknak szerencsájük volt – odajött hozzájuk az a három fiú, akik néhány nappal korábban, május 1-én fedezték fel a koponyákat vár-ásás közben, Igor Baga, Viktor Petrovics és Alekszandr Makrusin.⁵ A gyerekek elvezették őket a rejtkehelyükhöz, és megmutatták a kiásott koponyákat és tárgyakat.

Poznyak megtalálta azt, amit keresett, és a kutatás beindult. Több száz sírhelyet fedeztek fel az erdőben és az áldozatok számát több tízezerre tették. Az ásatások és a környékiek lakosok, szemtanúk kikérdezése alapján Poznyak és csoportja kiderítették, hogy az áldozatokat 1937 után végezheték ki, és valószínűleg a gyilkosságok a második világháború kezdetéig folytatódtak. A gyilkosok: a helyi NKVD, amely természetesen Sztálin parancsára hajtotta végre a rémtetteket.

A belarusz lakosság mindezekről az eseményekről először 1988. június 3-án értesült, amikor megjelent az erről szóló Poznyak cikk az „Irodalom és Művészet” című irodalmi heti-

---

⁴ POZNYAK – SMIGALJOV 1988a

⁵ POZNYAK – SMIGALJOV 1988a

lapban, „Kuropati – a halál útja” címmel. A cikk előszavát Vaszil Bikov híres belarusz író írta, amivel sokak szemében hitelesebbé tette azt – tartani lehetett ugyanis attól, hogy a hagyományosan szocialista érzelmű Belarusz nem reagál kellően a szenzációs kutatóanyagra. Ez magyarázza azt is, hogy miért egy irodalmi lapban jelent meg a közel sem irodalmi témájú íromány – a peresztrojka ellenére a párt kezében lévő sajtóorgánumok valószínűleg nem vállalták a publikálást, másrészt pedig az „Irodalom és Művészet” a feléledő belarusz kultúra és nacionalizmus fő szócsöve volt, amely a többi laptól eltérően belarusz nyelven publikált.

A hatás nem maradt el – Kuropati szabályosan berobbant a belarusz köztudatba és pillanatok alatt az egyik legnagyobb nemzeti katasztrófa szimbólumává vált. A szenzációs felfedezés nem csak Belaruszban keltett nagy hírt, hanem egész Szovjetunió kezdett beszélni róla, ugyanis ez volt az első olyan hely, ahol ekkora mennyiségű sztálini terror áldozatot találtak.

„Ez volt az első eset a volt Szovjetunió területén, ahol ilyen nagy sírhelyet találtak, ahol az 1930-as évek politikai represszióinak az áldozatai nyugszanak, és amelynek a bizonyítékait nyilvánosan publikálták – emlékszik vissza a történelem tudományok doktora Igor Kuznyecov. Elsőként a szovjet történelem során büntetőeljárás indult a szovjet vezetés bűnösségéről a saját népe ellen. Azt sem szabad elfelejteni, hogy még mindig a Kommunista Párt állt a vezetés élén, és egy ilyen anyag publikálása nagyon bátor dolog volt.”⁶

Lavinyszerűen terjedt tovább a hír: Kuropatiról írt a „Moszkovszkije Novosztij” és az „Izvesztija”, majd az „Ogonjok” is, sőt, a központi televízióban is bemutatták. Érdekes, hogy ezek mind orosz lapok voltak, a belarusz nyilvánosság előtt annak ellenére is titokban próbálták tartani a dolgot, hogy több tízezres tüntetések indultak a Kuropati igazságának a nevében. A főbb belarusz újságok csak 1989-ben kezdtek foglalkozni Kuropatival, tehát egy évvel a botrány kirobbanása után. Ez is mutatja azt, hogy a belarusz vezetés meny-

---

⁶ VOLOZSINSZKIJ 2009.

nyire konzervatív volt, mennyire nem tudta követni a Gorbacsov által meghirdetett reformok útját és konzerválni próbálta a hatalmát. Nem hiába nevezték Belaruszt a Szovjetunió Vendéjének...

Mégis, a lakosság igazságot követelt, és a Belarusz Miniszterek Tanácsa 1988. június 14-én egy bizottság létrehozásáról döntött, amely kideríti, mi történt Kuropatiban valójában (erről a döntésről a legfőbb belarusz újság, a „Szovjet Belarusz” csak hetekkel később írt és csupán néhány mondatban). A bizottság tagjait próbálták minél szélesebb körben választani, így ott találják a fontosabb pártkádereket, háborús veteránokat, katonai szakértőket, festőket, írókat és jogászokat is többek között. Az állami vizsgálati bizottság vezetője N. N. Mazaj lett, a BSSZR Miniszteri Tanácsának helyettes elnöke, a bizottság vezető helyettese G. Sz. Tarnavszkij lett – Belarusz főügyésze, a nyomozás vezetésével pedig Valerij Szobolevet bízták meg, egy ügyész-kriminológust. Meghívták a kutatómunkára az archeológus Zenon Poznyakot, illetve Vaszil Bikovot is, az utóbbit ugyancsak abból az okból, hogy így annál hitelesebbé vált a bizottság munkája, hiszen a hatalommal szemben egyre növekvő társadalmi bázis nem bízott túlságosan a pártkáderek munkájában. Ha pedig megnézzük a bizottság összetételét, akkor azt láthatjuk, hogy a 21 tagból 12-en, tehát több mint a fele pártapparátcsik volt, sőt, Sirkovszkij személyében még egy KGB helyettes-vezetőt is beletettek, hogy biztosan ellenőrzés alatt tarthassák az ügyet.

A vizsgálat eredményei

Ennek ellenére az állami bizottság hatalmas munkát hajtott végre, és azt mondhatjuk, hogy bár kutatási eredményeik néhol vitathatóak, összességében mégis objektívek és tudományosan megalapozottak. A bizottság és a megbízásából tevékenykedő kutatók, archeológusok és kriminológusok behatárolták a tömegsír területét, ami 30 hektárt tett ki; megjelölték a feltételezett sírhelyeket – vélhetően 510 sírhely a területen; és

szemtanúkat kerestek, vagy olyan környékelieket, akik halottak valamit az ügyről, még ha személyesen nem is látták az eseményeket. Több mint kétszáz ilyen embert találtak, akikből 55 közvetlen szemtanú – java részben gyerekek voltak, amikor az események történtek. Az 510 sírhelyből a vizsgálat során véletlenszerűen 8-at választottak ki és 1988. július 6-án kezdték el az ásatásokat. A feltárási vizsgálatok egészen 1988. november 14-éig folytatódtak, és végeredményben egy 9 kötetes vizsgálati anyag született.

A tömegsírok pontos időpontját a csontok- illetve a föld vizsgálata alapján teljes pontossággal megállapítani nem lehetett, a kutatók csak az időszakot tudták behatárolni: mindenképpen 1937-1945 között.⁷ Sajnos ez a tudományos meghatározhatósági tényező fontos lesz az események további menetében: mivel a meghatározás 1945-ös időszakot is felölelt, a konzervatív szovjet és belarusz kommunista erők elvetették a további bizonyítékokat és amellet kezdtek fellépni, hogy a gyilkosságokat nem az NKVD-sek és felettesük Sztálin, hanem a Belaruszt 1941-ben megszálló fasiszták követték el. Ám a bizonyítékok kezdettől a sztálini terror mellett szóltak.

Így az összes megkérdezett szemtanú, mind az 55 fő határozottan azt állította, hogy a gyilkosságok 1937-ben kezdődtek a Kuropati erdőben, és 1941 nyaráig, tehát a háború kirobbantásáig tartottak. Emellet szólnak a sírokban talált tárgyak is, amelyek mind az 1930-as évekre datálhatóak, és nincs egy olyan tárgy sem, amely 1940 utáni lett volna. Ezen kívül a feltárt sírokban találtak pénzerméket is, az 1. és a 2. sírban találtak 1936-ra datálhatóak, az 5. feltárt sírban találtak pedig nem későbbiek 1940-nél.⁸

A korszak megállapításához felhasználták a sírokban talált fogprotéziseket is, ami alapján biztosan állítható, hogy azok 1933-1945 között készültek: a fogprotéziseknél a rozsdamentes acélt 1933 után kezdték alkalmazni, a levehető protézisek alap-

---

⁷ TARNAVSZKIJ – SZOBOLEV – GORELIK 1990, 117.

⁸ TARNAVSZKIJ – SZOBOLEV – GORELIK 1990, 117.

ját képező kaucsukot pedig a II. világháború után már nem alkalmazták – helyét átvette a műanyag.⁹

Az 5. sírban találtak egy szinte felbecsülhetetlen értékű, az akkori eseményekről tanúskodó tárgyat is – egy férfi hajkefét, amelynek a szára a tulajdonosa néhány mondatot vésett rá.¹⁰ Az egyik oldal feliratán ez áll: *„Nehezek a fogoly percei. Minszk. 25.04.1940. A rólatok szóló gondolatok kétségbeesésbe ejtenek engem.”* A másik oldalon ennél bajjóslatúbb:

„26.04. Elsírtam magam – nehéz nap jön”

A szöveget lengyelül írták rá a kefére, és mindebből több dolog is kiderül: a fogoly Minszkben raboskodott és mindez 1940 elején történt, sőt, ekkor már valószínűleg azt is tudta, hogy mi vár rá.

A koponyák szerkezetéből a kutatók meg tudták állapítani az áldozatok korát is, amiből az derült ki, hogy az áldozatok többsége 40-50 év körüli férfi volt – az áldozatok nemét is meg tudták határozni: a vizsgálat szerint 118 megállapítható koponyából 97 férfi volt és 21 nő.¹¹

A női áldozatok kérdése megint csak egyfajta bizonyíték-ként szolgált a kommunisták kezében, akik azt próbálták bizonyítani, hogy a gyilkosságokat nem a szovjetek, hanem a fasiszták követték el. Az állami vizsgáló bizottságban lévő KGB főnök E. I. Sirkovszkij a női leletekre vonatkozó információk nyilvánosságra kerülése után publikusan határozattan bejelentette, hogy a sztálini terror-korszak csúcspontján, vagyis 1937-38-ban csupán egyetlen egy nőt végeztek ki Belaruszban a bíróságon kívüli „trojkák” és „dvojkák” döntésének értelmében – ami szerinte azt bizonyítja, hogy Kuropati nem volt egy ilyen kommunista kivégzőhely.¹² Gondolattársai a kijelentéseit máris továbbfejtették, és publikációk jelentek meg arról, hogy ez a fasiszták bűnösségét bizonyítja, hiszen ők öltek férfit, gyereket, és nőt is egyaránt, miközben a kommu-

---

⁹ KUZNYECOV 2008.

¹⁰ TARNAVSZKIJ – SZOBOLEV – GORELIK 1990, 117.

¹¹ TARNAVSZKIJ – SZOBOLEV – GORELIK 1990, 176.

¹² JAKUBOVICS 2009.

nisták jóval „humánusabbak” voltak: gyerekeket és nőket nem ítélték halálra.

Nem sokáig örülhettek konzervatív kommunisták: Boris Jelcin személyes parancsára a moszkvai KGB archívumaiból felfedték a titkosítás alól a „№1 listákat”, amelyeket a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróság katonai kollégiumának a kiutazó bizottsági ülésein készítették. Ezek a katonai rögtönítélő bizottságok havi rendszerességgel Minszkbe látogattak és ekkor minden alkalommal jóváhagyták a helyi NKVD által készített kivégző-listákat, amelyeket Ulrih és Matulevics katonai jogászok írták alá előzetesen. A nyilvánosságra hozott listák alapján kiderült, hogy a katonai kollégium minden egyes látogatásakor legalább 30-40 nőt ítélt halálra, akiket hazaárulással, terrorral és kémkedéssel vádolták.¹³

A szenzációs anyagok nyilvánosságra kerülése után a kommunisták is elhallgattak, Sirkovszkij pedig többet nem beszélt a nyilvánosság előtt Kuropatiról. A KGB vezető amúgy is megtépzott hitele teljesen odaveszett.

Az egyik legvitatottabb kérdés az áldozatok számára vonatkozik. A bizottság 1988-ban úgy döntött, hogy nem bolygatja a halottak nyugalomát, és nem tárja fel az összes sírt – különben is elég nehéz lett volna mind a feltételezett 510 sírhelyet feltárni. Így véletlenszerűen választott 8 sírhelyet tártak fel. A 4. és a 7. feltételezett sírban nem találtak emberi maradványokat,¹⁴ így a maradék 6 sír leletei alapján állapították meg az áldozatok számát. Eszerint:¹⁵ №1: 55 fő, №2: 69 fő, №3: 37 fő, №5: 107 fő, №6: 36 fő, №8: 52 fő.

Így tehát összesen a hat sírban 356 emberi maradványt találtak. Ezt a számot átlagolták, így kapták meg a síronkénti átlag 59 főt. Miután ezt beszorozták a feltételezett 510 sírhellyel, a bizottság azt állapította meg, hogy Kuropatiban legalább 30.000 ember nyugszik.

---

¹³ JAKUBOVICS 2009.

¹⁴ TARNAVSZKIJ - SZOBOLEV - GORELIK 1990, 196.

¹⁵ TARNAVSZKIJ - SZOBOLEV - GORELIK 1990, 196.

„Abból kiindulva, hogy átlagban minden feltárt sírban 50-60 főhöz tartozó csontleleteket találtak, arra következtethetünk, hogy a Kuropati-i erdőben legalább 30.000 ember van eltemetve. Ennél pontosabb szám megállapítására jelen körülmények között nincs lehetőség” – állt az állami bizottság végső jelentésében, 1988 végén.¹⁶

A vita az elejétől kezdve a „legalább 30.000 ember” körül lángolt fel, ugyanis Zenon Poznyak és a köré csoportosuló demokratikus erők azt állították, hogy a kormányservek nem veszik figyelembe a nyilvánvaló tényeket, amelyek arról tanúskodnak, hogy valójában nagyságrendekkel sokkal több az áldozat. Talán Poznyak fő hibája abból állt, hogy nem volt következetes: előbb a néhány tízezres számokról áttért a 102.000 főre¹⁷, akiket a sztálini rendszer semmisített meg, majd fellépésről fellépésre, cikkről cikkekre ez a szám nőtt: 150.000, 200.000, végül 250.000-ben állapodott meg.

A számok pontos megállapításánál sajnos az a probléma, hogy az egész korszak rendkívül átpolitizált: a demokratikus erők, amelyek 1988 után Zenon Poznyak köré csoportosulnak, a maga javára próbálták felhasználni a Kuropati-i tragédiát, fel akarták ébreszteni vele a belarusz társadalmat, a kommunistáknak pedig pont ellenkezőleg, a katasztrófa lekicsinylése és mielőbbi feledésbe merítése volt a cél. Ezzel magyarázható az is, hogy miért hozták létre ilyen gyorsan (11 nappal a Poznyak cikk megjelenése után) a vizsgáló bizottságot: ellenőrzésük alatt akarták tartani a dolgokat, és nem akartak egy ekkora adut a formálódó ellenzéki mozgalmak kezébe adni.

Továbbá ott van még a konzervatív kommunista szárny, akiknek a legfőbb kívánsága – visszatérés a Gorbacsov előtti korszakhoz. Számukra a kiobbant Kuropati botrány katasztrófa volt, ezért próbálták meg minden eszközzel letagadni a kommunisták szerepét az ügyben, majd a németekre kenni azt. Mindezek fényében nagyon nehéz megállapítani, ki miben mond teljes igazat, ki az, aki túloz, és ki az, aki nem mond el mindent...

---

¹⁶ „Állami tanács jelentése” In: *Szovjet Belarusz*, 1989. január 22.

¹⁷ POZNYAK – SMIGALJOV 1988b.

Mindenesetre Zenon Poznyak érvelése a következő volt. Amikor csapatával együtt ásatásokat kezdtek 1988 májusában, akkor az általuk feltételezett sírhelyben nem találtak semmit, csak fehér homokot. Poznyakot akkor nem keserítette el a kudarc, főleg miután a három fiú saját mini-ásatásukban rábukkantak az emberi maradványokra, tehát bizonyossá vált, hogy jó helyen járnak. Így már az első, június 3-án megjelenő cikkében Poznyak azt az elméletét fogalmazza meg, hogy a sírhelyeket a II. világháború után, de nem később az ötvenes évek közepénél valaki kiásta, és megpróbálták eltüntetni a nyomokat.¹⁸ A szerzőnek néhány tippje is volt, hogy ki lehetett az, akinek a parancsára a műveletet végrehajtották. Berija, Canava – a belarusz NKVD vezetője –, esetleg Malenkov?

Poznyak erre az elméletére több bizonyítékot is talált a vizsgáló bizottság munkája során. A feltárások során ugyanis kiderült, hogy a sírban a holttestek annak szélén helyezkednek el, a sírok közepén csak homok volt. Ebből az archeológusok arra következtetett, hogy a II. világháború után a sírokat kihántolták, a holttesteket elvitték valahová, esetleg elégették. Viszont a munkát olyan hanyagul csinálták, hogy a sírok szélein megmaradtak az emberi maradványok.

Poznyak szerint ezt még egy tény is bizonyítja: ha jól megnézzük a feltárások jegyzőkönyveit, akkor azzal a furcsa jelenséggel nézünk szembe, hogy a koponyák és a csontok száma nem egyezik a 2. számú sír esetében kevesebb a koponya, mint ahány pár bordacsont van, és annál kevesebb szárkapocscsont. Vagyis, ha az adott sírban egy bizonyos számú ember nyugszik, akkor mindenképpen stimmelnie kellene a csontjai számának, ezek viszont túlságosan jelentős eltérések – véli Zenon Poznyak – ráadásul a csontok és a koponyák száma egyik sírban sem volt egyenlő. Ennek alapján az archeológus a következő számokhoz jutott: a feltárt sírokban először nagyságrendekkel több halott volt, így az 1. sírban 150 főtől, egészen az 5. sír 250 főjéig. Vagyis átlagban egy sírban legalább

---

¹⁸ POZNYAK – SMIGALJOV 1988a

200 ember volt. Ezt a számot beszorozva az 510 sírhellyel az jött ki, hogy Kuropatiban legalább 102.000 ember van eltemetve.¹⁹

Poznyak azonban még ennél is továbbment – szerinte a sírhelyek jelentős része megsemmisült az '50-es és a '60-as évek fordulóján, amikor építették a Minszket elkerülő körgyűrűt. A körgyűrű a Kuropati erdő mellett haladt el, és valószínű, hogy beleesett a temetkezési területbe. Ezen kívül az erdőt 1988. március-májusában átvezettek egy gázvezeték, ennek során Poznyak számításai szerint még közel száz gödör fel lett töltve homokkal, majd az építési területet kiegyenlítették munkagépekkel.

Ezeket figyelembe véve viszont valóban nagyságrendekkel nagyobb számokat kaphatunk. Poznyak szerint így a sírhelyek száma valójában nem 510, hanem közel 900 lehetett – ha ezt beszorozzuk az archeológus által számított átlagértékkel, akkor eljutunk a 200.000-es számokhoz.

Azonban Poznyak elmélete több oldalról is támadható. Az egyik legfontosabb érvelés ellene – a szemtanúk. Hogyan lehetséges az, hogy a gyilkosságokat 55 szemtanú is látta, a mintegy 10 évvel későbbi nagyszabású kihántolásokról pedig senki sem tud semmit. Poznyak és társai kikérdezték a helyieket erről is, ugyanúgy ahogy a gyilkosságokról tették, de nem sikerült olyan embert találniuk, aki látott vagy hallott volna róla. Poznyak elméletének az egyik legfontosabb eleme maga a sírhely – miként lehetséges az, hogy a sírhely közepe üres, a holttestek pedig csak annak a széléin helyezkednek el – ráadásul ez az összes sírhelyre jellemző. Nos erre is lehet magyarázatot találni, ehhez megnézzük az egyetlen „belső” szemtanúnak a vallomását.

A vizsgálatok során az állami archívumokban megtalálták a BSZSZR NKVD adminisztratív dolgozóinak orvosi vizsgálati listáját, amely mindazokat a dolgozókat rögzítette, akik valamikor részt vettek egy-egy orvosi vizsgálatban. Így leltek rá

---

¹⁹ POZNYAK – SMIGALJOV 1988b

Mihail Devidszonra, aki abban az időben az NKVD szervek egyik sofőre volt. Részlet Devidszon vallomásából:²⁰

„Sofőrként semmilyen operatív műveletben nem vettem részt... De egyszer mégis volt egy ilyen eset. Éjjeli ügyeleten voltam. Magához hívatott az egyik NKVD ügyeletes, nevére nem emlékszem, azt mondta, hagyjam az „emkám”²¹ a garázsban és menjek az udvarra, szálljak be az ott álló autóba, amelyet „hollónak”²² neveztek, és menjek oda, ahová parancsolnak majd. Beültem az autóba, mellettem már ott ült az egyik vezető beosztott, nevét nem tudtam. Azt parancsolta, hogy menjünk a moszkvai autótól felé. (...)

Amikor beértünk az erdőbe, egy hatalmas négyszögletes gödröt láttam. Bekapcsoltam a fényt és azt láttam, ahogy hátsó kabinból embereket vezetnek ki. Egy részük ekkor már ott ült a kiásott gödör széléin, lábuk lelógott, kezük pedig meg volt kötve hátul. Amikor a gödör széle már tele volt emberrel, akkor elkezdtek föbe lőni őket.

Egyetlen tiszt végezte ki őket, a neve Osztrejko volt. Lassan sétált a gödör mellett és pisztolyából tarkón lőtte az embereket, akik belehullottak a gödörbe. Amikor már mindenki halott volt, beugrott a gödörbe és elkezdte beletaposni őket a földbe. Hallottam, ahogy ropogtak a csontjaik. Összesen ekkor több mint 20 embert végeztek ki.”

Ebből a vallomásból az derül ki, hogy általában az áldozatokat leültették a gödör szélére, és úgy lőtték bele őket annak a mélyére – így az emberek a szélek mentén hullottak bele, kö-

²⁰ A vallomás különböző részei itt: Igor Kuznyecov: „A Kuropati ügy: 20 évvel később” In: <http://news.tut.by/111490.html> (2012.11.30) és itt: E. Gorelik interjúja G. Sz. Tarnavszkijjel: „Kuropati: ki ítélkezett?” In: *Szovjet Belarusz*, 1989. november 3.

²¹ „Emka” – híres szovjet autó, modell nevén GAZ-M1, 1936 óta gyártották. Licenz alapján az 1933-as „Ford-40”-ről másolták le, némi eltérésekkel. Így például az autó nem a Ford féle 8 cilindres V-motort használt, hanem egy GAZ-A motort, amelynek a teljesítményét 50 lóerőig növelték meg. Az „Emka” név a modell „M” betűjéből ered, ami Molotov nevét takarja – akkoriban a gyár a szovjet vezető nevét viselte.

²² „Fekete holló” – speciálisan az NKVD számára készült GAZ autók, amelyeket a köznyelv így hívta a baljóslatú fekete színük miatt. „Fekete holló” az átalakított GAZ-AA modelből vagy ZIS- modellből készítették, ezek nagy számú ember szállítására voltak alkalmasak, de találkozhatunk speciálisan az NKVD számára átalakított GAZ-M1-esekkel is, amelyek sokkal kevesebb férőhellyel rendelkeztek.

zéken pedig valóban megmaradhatott az üres terület, és a holttesteken át a szélekről lecsorgott a homok a gödör közepére.

Poznyak másik sarkalatos érvelési pontja az volt, hogy a koponyák és a csontok száma nem volt egyenlő a sírokban – ebben látja bizonyítékát annak, hogy a sírokat már exhumálták korábban és az emberi maradványok java részét elszállították. Ezt Tarnavszkij egy akadémikus jelentése által próbálta megcáfolni. Az akadémikust – V. P. Alekszejev, a Szovjetunió Tudományok Akadémia Archeológiai Intézetének az igazgatóját – a belarusz vizsgáló bizottság kérte meg arra, hogy bírálja el a vitatott kérdést az emberi maradványok számával kapcsolatban. Alekszejev válaszolt és a korábbi tapasztalatait összegezve (az archeológus állítása szerint több mint 1500 sírhelyet tárt fel korábban Szovjetunió szerte a XVIII. és XIX. századból) és a következő eredményre jutott:

„A csontok jó megmaradása a temetkezési helyeken nagyban függ a grundtól, és számuk különbözősége inkább szabályt alkot, mint kivételt. (...)

A sírhely feltöltése közben bármely grund-rétegek teljesen véletlenszerűen rakódnak le és ezekből megállapítani az exhumálás tényét rendkívül nehéz, a legtöbb esetben pedig lehetetlen. (...)

Következtetés: a sírhelyek korábbi exhumálása az elmondottak fényében nem tűnik valószínűnek.”²³

Véleményem szerint Tarnavszkij által felhozott érvek logikusak, tehát én nem tartom valószínűnek, hogy bárki is ekkora munkát hajtott volna végre az emberi maradványok eltávolítására, főleg, hogy egyetlen szemtanú sem látott semmi ilyesmit az évek során, másrészt pedig a kommunisták akkoriban nem igazán törődtek azzal, hogy ilyen alaposan eltüntessék a nyomaikat. Ennek ellenére Poznyak azon állításaiban is van gázság, amelyek arra vonatkoznak, hogy az elkerülő út és a gázvezeték építése során is rengeteg, akár több száz sír is megsemmisült vagy felfedezhetetlenné vált. Ha pedig elfogadjuk a bizottság átlagszámát, az 59 főt síronként, és hozzávesszük a

---

²³ GORELIK 1989.

megsemmisülhetett tömegsírokat, akkor véleményem szerint minimálisan 50.000 áldozattal lehet számolni.

Az áldozatok útja

Meglepő módon az áldozatok kilétét sem az 1988-as, sem a későbbi vizsgálatok során nem sikerült megállapítani (a legutolsó, 1998-as exhumálás során csupán két ember nevét sikerült kideríteni). Elsőre úgy tűnhet, hogy bizonyíték van bőven – több tízezer a sírokban fekvő holttest, akik személyes tárgyaikkal nyugszanak – pénztárcák, szemüvegek, fényképek, stb. – ebből csak-csak meg lehet állapítani ki az áldozat.

Valójában a helyzet egyáltalán nem ilyen egyszerű. Belaruszban a '30-as évek második felétől kezdve olyan tömeges volt a kommunista terror, olyan hatalmas néptömegeket mozgattak meg és szállították el szerte a Szovjetunióban, hogy valójában nem lehet megállapítani azt, hogy ki hová került, melyik áldozat hol halt meg. A kutatások során átvizsgálták az összes belarusz állami archívumot, átkutatták a KGB archívumait és a központi archívumokhoz is kaptak hozzáférést. Mindhiába. A kivégzésekről vagy nem készültek jelentések, jegyzőkönyvek, vagy megsemmisítették azokat a későbbi évek során. Egyedül arról lehet találni jegyzőkönyveket, hogy kik raboskodtak a minszki börtönökben abban az időszakban, de abból nem lehet megállapítani azt, hogy ezeknek az embereknek mi lett a további sorsuk, és hogy nem csak ideiglenesen töltötték-e Minszkben az idejüket, amíg mondjuk Szibériába nem szállították őket. Pontos áldozatokat így nem ismerünk, a sírok maradnak névtelenek.

Belaruszban több tízezres nagyságrendekben ítélték el az embereket a '30-as években: „kulákokat”, trockistákat, buharinistákat, terroristákat, kémeket és „hazaárulókat”. Mivel Lengyelország még az októberi forradalom után megszállta Belarusz nyugati felét, nagyon sok lakosnak a határon túl maradtak a rokonai vagy ismerősei. Ezt kihasználva a szovjet vezetés valóságos „kémfóbiát” indított Belaruszban. Akinek

volt kapcsolata a határon túl, már fél lábbal a sírban érezhette magát, de aki valóban járt is az elmúlt években a megszállt nyugati megyékben, az valóban retteghetett: az ilyen embereket hamar letartóztatták és kém-kirakat pereket indítottak.

1937-től felgyorsult az ország vezetőinek a letartóztatása, sőt, 1937 végére már-már beláthatatlan méreteket öltött: letartóztatták a helyi szervezetek vezetőit, pártfiókok vezetőit, majd városi vezetőket, minisztériumi munkatársakat, a végén már magukat az NKVD-seket... A letartóztatások következtében a belarusz pártszervezet tagjainak a létszáma majdnem a felére csökkent. A 99 körzeti párttitkárból 1937 végére csak 2 maradt életben.²⁴ A középső szinten álló vezetők kiirtása után szisztematikusan a Központi Bizottság tagjainak a kiirtásába, majd az első titkárok kiirtásába kezdtek. Sorsukat még azok a párttitkárok sem kerültek el, akik már nem is dolgoztak Belaruszban.²⁵ A helyzet 1937 végére odáig fajult, hogy a körzeti pártbizottságokban, a megyei pártapparátusban és a Központi Bizottságban már gyakorlatilag nem volt ki dolgozzon – mindenkit elítéltek.

A kutatások és a szemtanúk vallomásai alapján biztosan tudhatjuk, hogy a gyilkosságok 1937-ben indultak. A szemtanúk többsége a Kuropatitól mintegy másfél km-re lévő Cna faluban él, illetve Podbolotje és Drozdovo falvakban. A falusiak az erdőbe mentek gombát, és áfonyát szedni, így a helyiek mind tudták, mi folyik ott.

„A falunkban mindenki tudta, hogy itt embereket ölnek, de fél-tűnk beszélni róla. (...) Apánk mindig utasította nekünk: gyerekek, ne menjetek abba az erdőbe. Ami ott folyik – az nem a ti dolgotok.” – olvasható Maria Ivanovna visszaemlékezéseiben, aki 1937-ben tíz éves volt.²⁶

Szergej Zaharov vallomásából, aki 1937-ben az NKVD épületében volt portás:

---

²⁴ TARNAVSZKIJ – SZOBOLEV – GORELIK 1990, 147.

²⁵ Így ítélték halálra A. Krinickijt és Ja. Gamarnyikot, akik 1924-27 és 1928-29 között vezették a pártot.

²⁶ SIMANSZKIJ 1989.

„A börtönből kifelé elvitték minden holmijukat, ahogy mi hívtuk, a „hozományukat”. Saját szememmel láttam az elítéltek kezében a holmijaikat és táskáikat. Ezekkel a holmikkal léptek ki az autóból (...). Az NKVD tisztekkel való beszélgetések során tudtam meg, hogy az embereket odavezették a gödörhöz, és föbe lőtték. Aztán a halott vagy maga esett bele a gödörbe, vagy belelőtték. Utána dobták a személyes holmijait is.”²⁷

Az elítélteket miután holmijukkal együtt kiterelték a börtönből, úgy nevezett „fekete hollókba” ültették, és az erdőbe indultak velük. A „fekete hollók” speciális autók voltak az NKVD-nek kialakítva – az emberek már a látványuktól is rettegtek. Általában vagy a GAZ-AA tehergépkocsiból, vagy a ZIs-5-ből alakították át őket a biztonsági szervek számára. Az autót fekete színre festették, és innen eredt a '30-as évekbeli elnevezése is. Kényelmesen a hátsó kabinban 5-6 ember fért el, azonban ilyenkor akár 15-20 embert zsúfoltak bele – szabályosan egymásra préselték őket a kocsik belsejében.

Ezekben az autókban szállították a foglyokat a Kuropati-i erdőbe. Először a kivégzéseket csak késő este és éjjel követték el, majd 1937-ben az erdőt körberakták egy magas, 3 méteres kerítéssel, és azután nappal is hozták a foglyokat Kuropatiba.

„1937-ben ebben az erdőben kerítést kezdtek emelni. A kerítés magassága három méter körüli volt. Az út Minszk felől jött. A területet az NKVD emberei őrizték. A kerítésen belüli terület folyamatos őrzés alatt volt. Az embereket általában este hozták, 5-6 óra után. Azonnal föbe lőtték őket a helyszínen. Nem mentem arra túl gyakran, mert nem engedték a szüleim. Amikor mégis, akkor a kerítésben lévő lukon keresztül néztem be. Az embereket sorba állították a gödrök mellett.” – Nyikolaj Karpovics visszaemlékezéseiből, aki 1919-ben született a Cna faluban.²⁸

Vitatott kérdés a ruhák és saját tulajdon kérdése, amit a sírokban találtak – hiszen máskor az elítéltektől mindent elkoztak. Habár említettem olyan szemtanú vallomását, aki szerint a börtönben az elítélteknek kiadták a személyes holmiju-

---

²⁷ KUZNYECOV 2008.

²⁸ SIMANSZKIJ 1989.

kat, sok történész azon a véleményen van, hogy a halottak többsége nem is ült börtönben. Ez főleg 1939-40 után következett be. Az embereket letartóztatták például Vlnóban, Belosztokban, Volkoviszkben és Grodnóban és azt mondták nekik, hogy Szibériába lesznek száműzve. Ám a vonat nem Szibériába ment, hanem valamelyik minszki elosztóközpontba, ahol „fekete hollókba” pakolták őket a holmijukkal együtt, és kiszállították a kivégzőhelyre.²⁹

Az 1-3 sírokban főleg hazai gyártmányú („Vörös háromszög”, „vörös hős”, „gumitrösz” gyárakból) cipőket találtak (ezek a sírok a vizsgálatok szerint korábbiak voltak). Az 5, 6, és 8-as sírokban a külföldi gyártmányú cipők domináltak: Gentleman, Pepege, Bata, Alfa-Sanok, Rugawar és stb.³⁰ Véleményem szerint minderre a magyarázat igen egyszerű: a titkos Ribbentrop-Molotov paktum következtében 1939. szeptember 17-én a Vörös hadsereg bevonult az addig lengyel megszállás alatt lévő Nyugat-Belarusz megyékbe és Lengyelország egy részébe. Onnantól kezdve Belarusz 20 évvel a felosztása után újra egyesült – és annál több „ellenséges elemet” lehetett találni a megszállt régiókban. Mennyi „kém” fedezhettek fel a megszállás alatt lévő belarusz lakosság körében. Mennyi lengyel lakoson bosszulhatták meg az 1919-es vereségeiket a bolsevikok...

„Már 50 év telt el azóta, de én ma sem bírom elfelejteni azt, ahogy kiabáltak, sírtak azok az emberek a főbelövések közben: „Miért? Miért teszitek ezt velünk? Mi a mi bűnünk?” – írja le az 1919. születésű Jekatyerina Bogojcsuk – Ahogy kilépsz este az utcára, olyan 11-12-kor, folyamatosan hallani lehet: spok-spok, csak lőnek és lőnek.”³¹

---

²⁹ JAKUBOVICS 2009.

³⁰ KUZNYECOV 2008.

³¹ TARNAVSZKIJ – SZOBOLEV – GORELIK 1990, 89.

A gyilkosok

Természetesen nem csak az áldozatok nevének a felderítése volt fontos 1988-ban, amikor az állami bizottság nekilátott a munkájának, hanem a gyilkosok nevének a felderítése is. Ám ez gyakorlatilag lehetetlen feladatnak bizonyult. Amint már említettem korábban, jegyzőkönyvek, vagy bármiféle más feljegyzések mint olyanok nem léteztek – vagy megsemmisítették őket a német megszállás előtt, vagy ilyet nem is készítettek (ami talán kevésbé valószínű). A belarusz NKVD munkatársi állományának a kutatása, illetve a szemtanúk visszaemlékezései alapján valamivel több, mint 40 ilyen NKVD dolgozó nevét sikerült kideríteni, akik részt vehettek a gyilkosságokban, ám ez sem mondható teljes bizonyossággal. „Belső” tanúként csak a sofőr Mihail Devidszont, börtönőr Szergej Haritonovicsot és a portás Szergej Zaharovot sikerült megtalálni, ám elmondásuk szerint ők nem vettek részt gyilkosságokban.

Bizonyítékok, és megfelelő iratok híján közvetlen érintettek felkutatása lehetetlenné vált – jól érthető módon vagy nem jelentkeztek a botrány kirobbanását követően, vagy – ami valószínűbb – már rég nem is voltak életben. Ugyanis 1938 után az NKVD munkatársainak a jelentős része maga is a sztálini terror áldozatává vált, őket is mások végezték ki. Szergej Haritonovics vallomásából, aki a belső NKVD börtön egyik őre volt, az Urickaja utcában:

„...Csak egyetlen egyszer mentem egy ilyen műveletre, de a főbelövésekben nem kellett részt vennem... Egész 1937-os évben folyamatosan vitték az embereket a kivégzésekre. Amikor ügyeletben voltam, minden éjjel ki kellett kísérni az elítélteket, 1938-ban már valamivel kevesebbet lőtték... Akkor kezdték letartóztatni magukat az NKVD dolgozókat...”³²

Aki túlélte, azokat a megszálló német csapatok vadásztak le – a háború kirobbanását követően, 1941. június 22 után néhány nappal a németek már Belaruszban jártak. Sztálin visz-

---

³² KUZNYECOV 2008.

szavonta az országot védő csapatokat, Moszkvához rendelte azokat, és a németek könnyedén megszállták Belaruszt. Talán nem véletlen, hogy a lakosság jelentős része felszabadítókként üdvözölte a németeket – így például visszaállították az 1918-as államot és a nemzeti szimbólumokat. Ilyen körülmények között a vérengzéseikről híres NKVD-sekre nem csak a nácik, hanem a belarusz lakosok is vadásztak. Így a gyilkosokra az a sors várt, mint hajdani áldozataikra.

Ami a szemtanúk mellett egyértelműen bizonyítja az NKVD bűnösségét az ügyben, az a sírokban talált töltényhüvelyek. 311 koponyából 222-ön egyértelműen meg lehetett állapítani a lőfegyver által okozta sérüléseket. A koponyákban kerek, vagy ovális formájú 7-9 mm átmérőjű lukak voltak.³³ A laboratóriumi vizsgálatok során sikerült kimutatni ólom és bronz nyomait a sérülések széléin. A vizsgálatok során megállapították, hogy a fegyver, amelyből a lövéseket leadták 7,0 – 7,65 mm kaliberű volt.³⁴

188 koponyán egyetlen lövési sérülést találtak, 29-en ketőt, 5 koponyán pedig három luk volt. 192 alkalommal az áldozatot tarkón érte a lövés, 26 alkalommal pedig halántékon.³⁵ 177 töltényhüvelyt és 28 töltényt vizsgáltak meg a kutatások során. A hüvelyek felülete erőteljesen korrodálódott, a töltények belseje pedig kisavasodott. A labor vizsgálatok során megállapították a hüvelyek alján álló gyártót: „38”, „T”, „PTZ”, és a gyártási évet. Az összes töltényt és töltényhüvelyt kivétel nélkül Szovjetunióban gyártották.³⁶ Ami a gyártási idejüket illeti, úgy azok 1928 és 1939 között készültek (a legtöbb 1939-ben). 164 megvizsgált töltényhüvely és 21 töltény a „Nagan” rendszerű pisztolyhoz való volt, egy töltényhüvely a 7,62 mm kaliberű „TT” pisztolyhoz. A többi töltény és hüvely túlságosan korrodálódott volt ahhoz, hogy megállapítsák a tulajdonságait.³⁷

---

³³ TARNAVSZKIJ – SZOBOLEV – GORELIK 1990, 242.

³⁴ TARNAVSZKIJ – SZOBOLEV – GORELIK 1990, 245

³⁵ TARNAVSZKIJ – SZOBOLEV – GORELIK 1990, 242

³⁶ TARNAVSZKIJ – SZOBOLEV – GORELIK 1990, 244

³⁷ TARNAVSZKIJ – SZOBOLEV – GORELIK 1990, 244

Abban az időben az NKVD munkatársainak a többsége „Nagan”-t használt. Belgiumban a XIX. század második felében Émile és Léon Nagan testvérek által kifejlesztett revolver olyannyira népszerű lett a Szovjetunióban, hogy beépült a köznyelvbe is: a revolvereket általánosságban a beszédben gyakran „nagannak” hívták. Az első világháborúban a cári hadsereget ilyen „Nagan” revolverekkel szerelték fel – az adatok szerint 424.434 db ilyen revolverük volt, miközben a világ más országai ekkor már az fél-automata pisztolyokra kezdtek átállni, amelyek sokkal gyorsabb használatot tettek lehetővé. A cárizmus bukása után a revolvereket a Vörös Hadsereg is átvette, sőt, további egységeket gyártottak belőle. A Vörös Hadseregben csak az 1930-as években kezdtek átállni a fél-automata „TT” pisztolyokra, amelyet 1930-ban orosz tervező, Fjodor Tokarev dolgozta ki.³⁸

1927-ben a Tulai fegyvergyár speciális „Nagan” modifikációt hozott létre az NKVD számára, és onnantól kezdve a szervezet munkatársai előszeretettel használták ezt a fegyvert. A revolver csövét lerövidítették 85 mm-ig és megváltoztatták a markolatát is.³⁹ Mindez azt a célt szolgálta, hogy a biztonsági szervek dolgozói elrejthessék a fegyverüket. Ezen kívül, amiért az NKVD-sek szerették még ezt a fegyvert, ez a konstrukció viszonylagos egyszerűsége⁴⁰, és alacsony költsége volt, ráadásul könnyű volt a javítása is. Ráadásul használat közben a fegyver igénytelen volt és gyakorlatilag hibátlan, mivel az esetleges fennakadás nem akadályozta a további lövéseket. Az

---

³⁸ A „TT” pisztolyok modifikált modelljei közkedvelté váltak a '90-esévek Oroszországában elsősorban a lövési erejük, az olcsóságuk és a könnyű beszerzés miatt – a fekete piacon nagyon egyszerű volt egy „TT”-t szerezni, amelyeket a szétesett Szovjetunió fegyverraktáiról lopták el hatalmas mennyiségekben.

³⁹ „Az orosz Nagan rövid története” In: [Gewehr.ru](http://www.gewehr.ru), http://www.gewehr.ru/2007/01/21/kratkaja_istorija_russkogo_nagana.html

⁴⁰ A fegyver gyártása egyébként nem igényelt magasan kvalifikált munkásokat, ami tömeges gyárthatóságot tett lehetővé. Egyetlen revolver legyártása kb. 30 munkaórát vett igénybe.

NKVD-sek az egyik legmegbízhatóbb fegyvernek tartották a „Nagant”.

Így teljes bizonyossággal azt állíthatjuk, hogy mind a szemtanúk visszaemlékezései alapján, mind a töltények laborvizsgálata alapján, a kivégzésekért az NKVD emberei a felelősek.

Az állami vizsgálóbizottság 1988 végén a következő személyeket nevezte meg főbűnösnek:⁴¹

- 1) *G. A. Molcsanov* (1897-1937): a BSZSZR NKVD-jének a vezetője volt 1936.11.28-tól 1937.02.04-ig. A legmagasabb szintű büntetésre ítélték 1937. november 2-án, és az ítéletet azonnal végre is hajtották.
- 2) *B. D. Berman* (1901-1939): a BSZSZR NKVD-jének a vezetője 1937.03.04-től 1938.05.22-ig. A legmagasabb szintű büntetésre ítélték 1939. február 22-én.
- 3) *A. A. Naszedkin* (1897-1939): a BSZSZR NKVD-jének a vezetője 1938.05.22-től 1938.12.17-ig. A legmagasabb szintű büntetésre ítélték 1939. január 25-én.
- 4) *L. F. Canava* (1900-1955): a BSZSZR NKVD-jének a vezetője 1938.12.17-től 1951.10.30-ig. 1953-ban nyomozást indítottak ellene, aminek a következtében 1955. október 12-én önkéntesen vetett véget az életének.

Nem kerültek el a sorsukat a belarusz NKVD vezetői. Ugyanúgy végeztek, ahogy azok a pártvezetők, akiket a vérpadra küldtek koholt vádakkal az 1930-as évektől kezdve. A tragikus végkifejletet még Berija személyes barátja, az ugyanolyan keresztnévű Lavrentij Canava sem kerülte el: Berija bukása után ő is főbe lőtte magát. Ezek a felső szinten álló vezetők, akik felelősek voltak a tragédiáért. Azonban ismerünk néhány középszintű vezetőt is a tanúk vallomásai alapján – NKVD tiszteket – akik vallatták az áldozatokat, illetve akik közvetlenül végrehajtották a gyilkosságokat.

Az NKVD nyomozók közül sikerült néhány nevet kideríteni: Bihovszkij, Volcsek, Kuncevic, Szerisev, Cejtlin, Mihajlov, Peremszkij, Judin, Korotkevics és Litvinov.⁴² Ha a

---

⁴¹ „Állami tanács jelentése” In: *Szovjet Belarusz*, 1989. január 22.

⁴² GORELIK 1989.

vádolt ügye a bírósághoz került, akkor ők voltak azok, akik „kiverték” belőle a vallomást. Általában, ha a vádlott nem volt hajlandó elismerni a bűnösségét, akkor addig verték és kínozták, amíg nem ismerte el azt. Egy másik lépcsőfokot foglalják el azok a tiszték, akik közvetlenül végrehajtották az ítéleteket.

„A főbelövésekben az NKVD tisztjeiből kb. ötven vettek részt, közülük a rangidős Jermakov volt. Ám közvetlenül csak egyetlen egy lőtt... Osztrejko... az összes kivégzésen lévő ember NKVD uniformisába volt öltözve... az összesnek pisztolya volt. (...) Az ilyen műveletek után az összes résztvevőt elhívták vacsorára az NKVD éttermébe. Engem is elhívták, de én nem mentem el.” – Mihail Devidszon vallomásából, aki sofőr volt az NKVD-nél.⁴³

Az NKVD-s tiszték minden egyes „művelet” előtt egy jó adag alkoholt is kaptak. Szergej Haritonovics visszaemlékezéseiből, aki 1937-38-ban portás volt az NKVD-nél:⁴⁴

„A kivégzésekben nagyon sok NKVD-s vett részt – Nyikityin, Koba, Jermakov, Jakovlev... Miután visszatértek éjjelenként az NKVD-be, alkoholt fogyasztottak, ami rendeletben járt nekik... Hogy miért, azt nem tudom. Lehet, hogy a munka káros volta miatt... Aktívan ment a kivégzésekre a szertáros Abramcsik Foma is. Párszor megérdeklődtem tőle, hogy hogyan csinálják, ő pedig elmesélte, hogy az embereket odaállítják a gödörhöz és „naganból” föbbe lövik. Emlékszem, ahogy Abramcsik mesélte, hogy néhány NKVD-s a főbbe lövések előtt kiabált: „Éljen a szovjet hatalom!”, „Éljen Sztálin!”

A társadalmi változások katalizátora

Belarusz társadalom a '80-as évek végén: javában tart a peresztrojka és Belarusz most kezd felszabadulni a társadalmat hét évtizedig behálózó kötelelékektől. A peresztrojka szabadabb légkörében jön az első megrázkódtatás: a csernobili katasztrófa 1986. április 26-án. A szovjet vezetés titkolja a dolgot, még akkor is, amikor már minden nyilvánvaló. Az ország területé-

⁴³ KUZNYECOV 2008.

⁴⁴ KUZNYECOV 2008.

nek 1/3-a radioaktívvá válik, a megművelhető mezőgazdasági föld 1/4-e pedig használhatatlanná. Az emberek mozgolódni kezdenek, bár ez még nem ölt olyan veszélyes mértékeket: túlságosan beleszoktatták őket a rendszerbe a szovjet hatalom hét évtizede alatt, túlságosan megtörték őket az 1930-40-es években.

Különböző társadalmi szervezetek alakultak, amelyek a Csernobil igazságért léptek fel. Akciókat szerveztek, követelték az adatok nyilvánosságra hozását. Kezdték kibontakozni a kulturális újjáéledésért létrehozott mozgalmak – például a „Talaka”, amely elsősorban a belarusz történelmet hangsúlyozta és a műemlékvédelmet vette célba. Ám az emberek ekkor még teljesen apolitikusak, nem ébredtek fel – az említett okok következtében.

Ekkor éri őket a második megrázkódtatás – megjelenik Zenon Poznyak és Jaugen Smigaljev cikke 1988 júniusában, és egyszerre fény derül mindazokra a szörnyűségekre, amelyeket Sztálin uralma alatt követtek el Belaruszban. Hiába próbál még titkolózni a Belarusz Kommunista Párt – a dzsinnt kiengették a palackjából, és innentől kezdve a szovjet rendszer Belaruszban egyértelműen a végét járja.

A Kuropati tragédia emberek tízezreit mozgatja meg egyik napról a másikra, akik kivonultak az utcákra, hogy az ezeket a szörnyűségeket lehetővé tevő rendszer ellen tüntessenek. Újra megjelennek a nemzeti belarusz szimbólumok, a fehér-piros-fehér zászló és az „üldözés” címer. A megszerveződő fiatal demokratikus mozgalmak egy úgy nevezett „Emlékezésnapot” szerveznek meg 1988. október 30-ra, hogy a sztálini terrorra és áldozataira emlékezzenek.

A hatóságok összezavarodtak, nem tudnak mit csinálni, és annak ellenére, hogy már 1988 végét írták, a régi módszerekhez nyúltak: az október 30-ai tüntetések ellen bevetik az erőszakos fellépéstől csöppet sem ódzkodó rendőrséget. A tüntetés hatalmas tömegeket mozgatott meg, akik a rendőrkordonok előtt Kuropatiba meneteltek a fővárosból. A hatóságok által elkövetett erőszak miatt a tüntetés botrányba fulladt, de

maga is az ellenállás szimbólumává és a szovjet rendszer életképtelenségének a mutatójává vált.

Mi sem mutatja jobban a Kuropati jelentőségét, hogy az eredetileg archeológus, etnográfus és művészettörténész Zenon Poznyak – tehát elvileg politikától igen távol álló személyiség – a Kuropatinek és az ebből származó hírnevének köszönhetően a demokratikus mozgalom vezetőjévé vált és 1989-ben létrehozta a „Belarusz Népi Frontot” (BNF), amely fontos szerepet töltött be innentől kezdve az ország politikai életében.

„A Belarusz Kommunista Párt az egyetlen párt az összes köztársaságbeli párt közül, amelynek az ideológiája saját népének, saját kultúrájának és saját nyelvének az el nem fogadásából áll.” – mondta Poznyak az egyik tüntetésen 1990. február 25-én – „Az emberiség egész történelme során nem volt még egy olyan ellenséges szervezet, mint az, amelyik a marxizmus, leninizmus, sztálinizmus, maoizmus ideológiáján alapul. (...)

Vérrel áztatták el a fél bolygót, megsemmisítették az emberek tízmillióit, egész népeket irtották ki, széttaposták a kultúrát, széttaposták a vallásunkat, az erkölcsünket. De az ember kemény anyagból van gyúruva Isten által – fel fogunk éledni.”⁴⁵

Kuropatit innentől kezdve minden politikai erő a maga érdekei szerint igyekezte felhasználni. A demokratikus erők élén Poznyakkal a még regnáló hatalom ellen, a konzervatív erők élén a kommunista párt aktivistáival pedig azért, hogy bebizonyítsák – hazudnak a demokraták, és a Kuropati-i erdőben valójában nácik öltek. Poznyakék minden évben újabb és újabb meneteket indítottak Kuropatiba és már az egyik első ilyen akciójuk során hatalmas fakereszteket állítottak az erdőbe. Az egész erdő tulajdonképpen egy kereszt-mezővé vált, amely megborzasztott látványával az arra haladókat. Miközben a minden valószínűség szerint a konzervatívák táborához tartozó ismeretlen tettesek néha-néha összetörték a mások által felállított emlékműveket és a kereszteket, senki sem vette

---

⁴⁵ Részlet Poznyak beszédéből In: *Szovjet Belarusz*, 1990. 02. 27.

észre, ahogy az évek során Kuropati mellett egy gazdag villa-
negyed épült meg...

A politikai ellenfelek valahogy elfelejtették harcaik során, hogy a föld mélyén a csendes, lengedező fenyőfák alatt első-
sorban emberek tízezrei nyugszanak, akiket ártatlanul ítelték
halálra. Az ellenzék harca jelenleg is folytatódik, a konzerva-
tív, szocialista jellegű oldalt most Alekszander Lukasenko
képviseeli, aki 1994 óta áll az ország élén, és autoriter módon
irányítja az országot (Európa utolsó diktátorának is nevezik).
Egy ilyen vezetés mellett Kuropati megint csak tabu témává
vált, amelynek elismerését és a szovjet bűnök kihangsúlyozá-
sát a belarusz ellenzék tűzte zászlajára.

A '90-es években több bizottság is összeült, hogy bebizo-
nyítsa, hogy valójában nem is a szovjetek, hanem a németek
ölték Kuropatiban. Az utolsó komoly kutatómunka 1998-ban
történt, amikor egy újabb, most már negyedik vizsgálat indult.
A nyomozás vezetésével a katonai főügyész első segédjét, Vik-
tor Szomovot bízták meg.⁴⁶ Újra leellenőrizték azokat a bizo-
nyítékokat, amelyeket a korábbi vizsgálatok során gyűjtöttek
össze. Ismét felbukkant egy „tanú”, aki azt állította, hogy a
saját szemével látta, amikor Kuropatiban járt, hogy a gyilkos-
ságokat a németek végezték. A nyomozás közben kiderült,
hogy a „tanú” a terepet egyáltalán nem ismeri, és soha nem
járt ott előtte.

A negyedik vizsgálat során egy szenzációs felfedezést tet-
tek – egy újabb sírt exhumáltak, és benne 370 ember maradvá-
nyát fedezték fel.⁴⁷ Egyrészt a halottak magas száma keltett
szenzációt, hiszen az addigi becslésektől eltérően sokkal több
áldozat lehet a sírokban, másrészt pedig a sírban talált tár-
gyak. Először a Kuropati-kutatás történetében találtak olyan
dolgokat, amelyeken ott az elítéltek vezetékneve és a pontos
dátum, és amelyek egyértelműen bizonyítják azt, hogy a gyil-
kosságokat az NKVD hajtott avégre a II. világháború előtt. A
30-as számmal illetett sírhelyen két bizonylatot találtak érté-

---

⁴⁶ KUZNYECOV 2008.

⁴⁷ VOLOZSINSZKIJ 2009.

kek elkobzásáról a foglyok letartóztatásakor. A bizonylatokat 1940. június 10-én állították ki Movsa Kramer és Mordihaju Suleszkesz nevére.⁴⁸

Ezzel talán pont került a Kuropati-ügy végére, amely mára már több mint 15 kötetes vizsgálati anyagból áll. Gyakorlatilag az összes anyag azt bizonyítja, hogy a Kuropati fenyőerdőben 1937-1941 között legalább 30.000 embert öltek meg – saját honfitársaik, az NKVD emberei.⁴⁹

---

⁴⁸ KUZNYECOV 2008.

⁴⁹ Fontos megjegyezni azt is, hogy Belarusz történelmében Kuropati csak méreteiben egyedülálló, de maga a jelenség nem az. A belarusz történészek becslései szerint az ország területén legalább 40 olyan hely lehet, ahol embereket végeztek ki a sztálini repressziók idején. A történész Igor Kuznyecov szerint csupán a belarusz fővárosban, Minszkben 8 ilyen hely volt, ahol összességében közel 50 ezer ember lelte halálát a z NKVD szervek keze alatt (VOLOSINSZKIJ 2009.).

Irodalom

- „A nép ellenségei”. In: *Szovjet Belarusz*. 1937. október 15.
- „A társadalmi bizottság jelentése”. In: *Politika, pozíció, prognózis*. №10, 1992. június 1., 8-9. old.
- „Állami tanács jelentése”. In: *Szovjet Belarusz*, 1989. január 22., 1-2. old.
- ADAMOVICS 1988 = ADAMOVICS, Aleszj: Ogljanisz okrest (Nézz keresztbe). In: *Ogonjok*. 1988, № 39, 28-30 old.
- BIKOV 2002 = BIKOV, Vaszil: *Hosszú út a házamig*. Minszk, 2002. Ga Bt Kniga kiadó.
- DASKOVSZKIJ 1992 = DASKOVSZKIJ adatait publikálták: In: *Zvjazda*, 1992. február 6.
- GORELIK 1989 = GORELIK, Jevgenyij interjúja Georgij Sz. Tarnavszkijel: „Kuropati: ki ítélkezett?” In: *Szovjet Belarusz*, 1989. november 3.
- JAKUBOVICS 2009 = JAKUBOVICS, Pavel: „Kuropati helyéről a kollektív emlékezetben” In: <http://news.tut.by/society/151147.html>
- KUZNYECOV 2008 = KUZNYECOV, Igor: A Kuropati ügy: 20 évvel később. In: <http://news.tut.by/111490.html>
- KUZNYECOV 2007 = KUZNYECOV, Igor: Repressziók Belaruszban 1920-1940-ben. In: *A Szovjet hatalom represszív politikája Belaruszban*. <http://www.homoliber.org/ru/rp/rp020101.html>
- MORJAKOV 2002 = MORJAKOV, Leonyid: *Repressziók alá került irodalmárok, tudósok, oktatásügyi dolgozók, társadalmi és kulturális államférfiak Belaruszban 1794-1991*. 3 kötetes munka belarusz nyelven. Minszk, 2002. Előszó.
- POZNYAK – SMIGALJOV 1988a = POZNYAK, Zenon – SMIGALJOV, Jaugen: Kuropati: a halál útja (Kuropati: daroga smerci). In: *Irodalom és művészet*, 1988. június 3.
- POZNYAK – SMIGALJOV 1988b = POZNYAK, Zenon – SMIGALJOV, Jaugen: Hangoskodnak az erdei fenyők a sír fölött. In: *Irodalom és Művészet*. 1988. szeptember 16.
- POZNYAK, Zenon beszédének részlete In: *Szovjet Belarusz*, 1990.02.27.

- ROSZTYIKOV, Jevgenyij: Kire ló a Kuropati? In: *Holnap*, №34, 2000.08.22.
- SIMANSZKIJ, Mihail: Kuropati: a tragédia titka. In: *Szovjet Belarusz*, 1989. július 7.
- TARNAVSZKIJ – SZOBOLEV – GORELIK 1990 =
TARNAVSZKIJ Georgij, SZOBOLEV Valerij, GORELIK Jevgenij: *A nyomozás folytatódik*. Jogi irodalom, Moszkva, 1990.
- VOLOZSINSZKIJ, Vlagyimir: A sztálini repressziók áldozatainak. In: *Régi-új Minszk*, <http://minsk-old-new.com/minsk-3234-ru.htm>
- „A belarusz kultúra két százada”. In: *Literaturnaja Gazeta*, http://www.lgz.ru/archives/html_arch/lg442006/Polosy/20_3.htm
- „Az orosz Nagan rövid története” In: *Gewehr.ru*, http://www.gewehr.ru/2007/01/21/kratkaja_istorija_russkogo_nagana.html
- ZELENKOV, Vagyim: Lavrentij Canava nyomában”. In: <http://minchanin.esmasoft.com/walks/tsanava/tsanava.html>

BENE KRISZTIÁN

SZOVJET HADIFOGOLYTÁBOROK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN – FRANCIA SZEMMEL

Annak ellenére, hogy a második világháborúnak számos olyan fejezete van, mely jól ismert mind a szakmai, mind pedig a nagyközönség előtt, a kutatások még napjainkban is képesek olyan új részleteket felszínre hozni, melyek érdekesek lehetnek mindkét csoport képviselői számára. A legutolsó világégés során, illetve azt követően a szovjet hadifogolytáborok „vendégszeretetét” élvező foglyok visszaemlékezései az elmúlt évtizedek folyamán érzékletes képet festettek az azokban uralkodó viszonyokról. Ezek azonban értelemszerűen a Szovjetunióval hadban álló országok állampolgárainak élményeit tartalmazták, akikkel a szovjet rendszer képviselői az átélt szenvedések után egyáltalán nem bántak kesztyűs kézzel. Ugyanakkor azonban ezeknek a táboroknak voltak más lakói is, akik nem tartoztak az előbbi csoportba.

Katonák, akik bár a német hadsereg soraiban teljesítettek szolgálatot, de egy olyan ország állampolgárai voltak, mely nem állt hadban a Szovjetunióval, sőt a háború végén szintén a győztesek asztalánál foglalt helyet. Franciaországról van szó, mely igen érdekes pályát járt be a háborús évek alatt. Hadat üzent Németországnak, hogy aztán egy megalázóan gyors hadjáratban vereséget szenvedjen, ezután megszállt országgént élte meg a németekkel való együttműködés nehézségeit, hogy végül – de Gaulle tábornok fellépésének köszönhetően – győztesként fejezze be a háborút. Ezeket a fordulatokat időnként a francia lakosság is nehezen tudta követni, így fordulhattott elő, hogy a német hadsereg soraiban igen nagy számban teljesítettek szolgálatot francia állampolgárok. Egy részük önként jelentkezett, másik részüket pedig – gyakran akarattuk ellenére – a németek kötelezték erre a szolgálatra. A főleg a keleti fronton vívott harcokban való részvételük mellett közös

elem volt sorsukban, hogy nagyon sokan kerültek közülük szovjet hadifogságba, ahol a velük szemben követendő bánásmód nem volt egyértelmű a fogvatartóiknak, hiszen az ellenség egyenruhájában estek fogságba, ugyanakkor egy baráti állam polgárai voltak.

Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy az előzmények bemutatása után nyomon kövesse ezeknek az embereknek a sorsát a hadifogságban, ezen keresztül pedig egy új elemmel gazdagítsa a szovjet hadifogolytáborokról eddig rendelkezésünkre álló ismereteket.

A német fegyveres erők francia önkéntesei

Noha az 1940-ben elszenvedett megsemmisítő vereség után létrejövő új francia kormányzat már igen korán elkötelezte magát a náci Németországgal való együttműködés mellett,¹ furcsa módon a németek oldalán harcoló francia alakulat ötlete mégsem tőle származott. Ugyanis ez a francia–német ellenségeskedések tükrében az első pillantásra meglehetősen groteszknak tűnő ötlet a Párizsban tevékenykedő francia kollaboráns pártok vezetőinek fejéből pattant ki. A szélsőséges pártokat vezető „három D” (Jacques Doriot, Marcel Déat és Eugène Deloncle) már a Szovjetunió ellen 1941. június 22-én megindított német támadás másnapján követelte a francia kormánytól egy német kötelékben a szovjetek ellen harcoló francia alakulat felállítását.² A Pétain marsall vezette kormány ugyanakkor nem volt ennyire lelkes. Annak ellenére, hogy június 30-án megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, nem kívánt aktívan részt venni az ellene folytatott hadjáratban. Ennek eredményeképpen ugyan áldását adta egy önkéntes szerveződés létrehozására, de annak felállításához és felszereléséhez semmilyen támogatást nem nyújtott.³

---

¹ LAMBAUER 2001, 205-209.

² BRUNET 1986, 359-363.

³ GIOLITTO 2007, 16.

A kollaboráns pártok vezetői ezt követően a németek vonakodó beleegyezését is megszerezték az alakulat létrehozásához, mivel a német hadvezetés nem látta szükségesnek a francia részvételt a keleti hadjáratban. A legfőbb érv a hozzájárulás mellett a francia szerepvállalás szimbolikus jelentősége volt, melyet a német propaganda jól ki tudott aknázni.⁴ Ennek következtében az 1941. július 7-én létrejött *Légion des volontaires français contre le bolchevisme* (Francia önkéntesek légiója a bolsevizmus ellen)⁵ nevű szervezetet csupán operettalakulatként szánták. Ennek fényében nem meglepő, hogy a jelentkezők – akiknek az összlétszáma a következő három évben 13 400 fő volt, de végül közülük mindössze 5 800 felelt meg a vizsgálatokon és kezdte meg katonai szolgálatát⁶ – csupán egy gyorsított kiképzést kaptak a megszállt Lengyelországban található Debában (lengyelül Dembica) 1941 őszén, mielőtt harcba vetették őket a Moszkva elfoglalásáért vívott csatában.⁷

A kiképzetlen katonák itt megsemmisítő vereséget (40 százalékos veszteség) szenvedtek Zsukov tábornok szibériai csapataitól,⁸ mely az alakulat teljes átszervezését vonta maga után.⁹ 1942 tavaszán a Wehrmacht 638. gyalogezerdeként szolgáló francia egységet partizánvadász alakulattá szervezték át, mely szerepkörben meglehetősen sikeresen működött egészen 1944 nyaráig,¹⁰ amikor a szovjet nyári offenzíva következtében elszenvedett veszteségei miatt visszavonták Németországba, ahol beolvasztották a Waffen-SS kötelékén belül működő francia dandárba.¹¹

1943 nyarán a német katonai vezetés, mely egyre nehezebben tudta pótolni a különböző hadszíntereken elszenvedett

---

⁴ DELARUE 1968, 163.

⁵ BAMA N 756/201. 8. Französische SS-Freiwilligen Sturm-Brigade, 1.

⁶ SHD 2 P 14. Divers rapports.

⁷ SAINT-LOUP 1963, 32.

⁸ FORBES 2005, 181.

⁹ BROCHE 2002, 218.

¹⁰ LABAT 2006, 184-185.

¹¹ ROSTAING 2008, 145-146.

emberveszteségeket, tárgyalásokat kezdeményezett a Vichy-kormánnyal egy francia alakulat felállításáról a Waffen-SS fennhatósága alatt.¹² Az alárendelt helyzetben lévő francia kormányzat beleegyezett a német javaslatba, és 1943. július 22-én törvénybe iktatták az új katonai egységbe való jelentkezés lehetőségét.¹³ Az azonnal meginduló toborzás meglepően sikeresnek bizonyult, mivel a németek számára kedvezőtlen háborús helyzet és a hagyományosan erős németellenes érzelmek ellenére a francia fiatalság több ezer tagja jelentkezett az elitalakulatként számon tartott Waffen-SS-be. Az önkéntesek száma különböző becslések alapján 5-10 000 fő között volt.¹⁴ A jelentkezők először az elzászi Sennheim (franciául Cernay) közelében található Sankt Andreas-i kiképzőtáborban,¹⁵ később pedig a Cseh-Morva Protektorátus területén lévő Networschitz-ban és Neweklau-ban kaptak közel egy éven keresztül tartó rendkívül alapos katonai kiképzést.¹⁶

A felállított francia dandár I. zászlóalját, mely elsőként fejezte be kiképzését, a kritikus hadihelyzet miatt 1944 nyarán a többi önkéntestől külön vetették be Galíciában a Vörös Hadsereg előretörő csapatai ellen.¹⁷ A 18. Horst Wessel páncélgránátos SS-hadosztály fennhatósága alá helyezett zászlóalj augusztus folyamán részt vett a stratégiai fontosságú Szanok-Kroszno vasútvonal visszafoglalásában,¹⁸ majd nagyon komoly veszteségekkel járó védelmi harcokat folytatott Mielec térségében.¹⁹ A hozzávetőlegesen 80 százalékos veszteséget elszenvedő alakulatot ezután a danzigi korridorba helyezték át, ahol az ide összpontosított más francia önkéntes alakulatokkal együtt

---

¹² MOUNINE 1999, 244-249.

¹³ AN F 7 14956. Loi n° 428 du 22 juillet 1943 relative aux engagements volontaires dans les formations antibolchevistes.

¹⁴ BURRIN 1995, 441.

¹⁵ MOUNINE 1999, 29-31.

¹⁶ DUPONT 2002, 221.

¹⁷ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 89.

¹⁸ BAMA N 756/201. 8. Französische SS-Freiwilligen Sturm-Brigade, 14.

¹⁹ TIEKE-REBSTOCK 2000, 48.

létrehozták a 33. Nagy Károly (francia) páncélgránátos SS-dandárt, majd később hadosztályt, amely a következő hónapokat kiképzéssel töltötte a Harmadik Birodalom különböző részein.²⁰

Noha rendes körülmények között egy új hadosztály felállítása 8-9 hónapot vesz igénybe, a francia alakulatot sokkal hamarabb kellett harcba küldeni a hadi események kedvezőtlen alakulása miatt. A létszámalatti (körülbelül 7 000 fős), rosszul kiképzett és elégtelenül felszerelt egységet 1945 februárjában Pomerániában vetették be a szovjet csapatok ellen.²¹ Az új hadosztály tűzkeresztsége azonban katasztrofálisan sült el: a nehézfegyverzetet nélküli egységet a védőállások elfoglalása előtt érte a szovjet támadás, amely szétszórta, majd gyakorlatilag megsemmisítette az alakulatot. Az egyik veterán visszaemlékezése szerint „az elmúlt hónapok során felállított nagyszerű hadosztály elpusztult, mielőtt lehetősége lett volna élni”.²²

A bevetés túlélőit és az időközben kiképzésüket befejező újoncokat a Mecklenburg tartományban található Neustrelitz városában vonták össze.²³ A harc folytatása mellett elkötelezett önkéntesekből 1944 áprilisának végén egy körülbelül 350 főből álló rohamzászlóaljhoz hozták létre,²⁴ mely az alakulat parancsnokával, Krukenberg dandártábornokkal együtt Berlinbe ment, hogy részt vegyen a német főváros védelmében.²⁵ A kis létszámú, de jól felfegyverzett alakulat kitüntette magát ezekben a harcokban – négyen is megkapták a Vaskereszt Lovagkeresztjét²⁶ –, ugyanakkor teljesen megsemmisült a ku-

²⁰ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 106.

²¹ IHTP 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous uniformes allemands, 1941-1945, 7.

²² RUSCO 1998, 256.

²³ ROSTAING 2008, 175.

²⁴ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 179.

²⁵ FENET 1973, 157.

²⁶ KRÄTSCHMER 1982, 412.

darokra ítélt küldetésben, minden tagja meghalt vagy fogságba került.²⁷

A nagyobb alakulatok mellett meg kell említeni a kisebb jelentőségű német katonai vagy félkatonai egységekben szolgálatot vállaló franciákat. Bár számos esetben nem fegyveres feladatra jelentkeztek, többségük általában előbb vagy utóbb a harcmezőn találta magát, így egyértelműen a fegyveres kollaboráció tagjai közé kell sorolnunk őket. Ezeket a franciákat olyan alakulatokban találjuk, mint a *Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps* (NSKK), a *Kriegsmarine*, az *Organisation Todt*, a Brandenburg hadosztály, a Speer Légión stb.

A német fegyveres erők sorait önként erősítő franciák pontos számát nem ismerjük, csupán – különböző megközelítéseken alapuló – becslésekkel rendelkezünk. Számuk 40²⁸ és 60 ezer²⁹ fő közé tehető, amely a 40 milliós lakossággal rendelkező Franciaországban nem tűnik jelentősnek, de nagyságrendileg azonos a de Gaulle tábornok Szabad Franciaország mozgalmához csatlakozó 50-70 000 fős létszámmal.³⁰

A német hadseregbe kényszerített francia állampolgárok

Az 1940. június 22-én aláírt fegyverszünet megkötése után Elzász-Lotaringia – mely a német-francia területi viták egyik állandó forrása volt – helyzete nem került tisztázásra. A terület jogilag továbbra is Franciaországhoz tartozott, gyakorlatilag azonban a német hatóságok annektálták Elzász tartomány és a Lotaringiához tartozó Moselle megye területét, melyen a német közigazgatást is bevezették. Már korán felmerült a kérdés, hogy a háborús helyzetre való tekintettel bevezessék-e a kötelező sorozást. Eleinte elvetették ezt a lehetőséget, mivel a há-

---

²⁷ MUELLE 1990, 127.

²⁸ BURRIN 1995, 442.

²⁹ CARRARD 2011, 9.

³⁰ MURACCIOLE 2009, 36.

ború sikeres menete nem indokolta az itteni katonai potenciál kiaknázását, ráadásul gyanakvással tekintettek az itt lakókra, akiket a hadsereg képviselői szerint nem lehetett külön biztonsági intézkedések foganatosítása nélkül felhasználni a hadsereg kötelékében.³¹

Az esetleges önkéntes jelentkezéseket sem bátorították különösebben, hiszen külön kihangsúlyozták, hogy a kiváló német nyelvtudás nélkül jelentkezőket visszautasítják. A helyzet 1941 decemberétől kezdett el változni, amikor a Moszkva előtt elszenvedett vereség és a komoly emberveszteség hatására a német hadvezetés átgondolta korábbi hozzáállását a régióval kapcsolatban. Első lépésben intenzív propagandatevékenységet fejtett ki annak érdekében, hogy a lehető legtöbb elzászi fiatal jelentkezzen a német hadseregbe. Többek között olyan ígéretek is elhangzottak, hogy a jelentkezők kiemelt zsoldot és juttatásokat kapnak, valamint saját maguk dönthetik el, hogy melyik egység soraiba kerüljenek. Ezek az erőfeszítések azonban csekély sikerrel jártak, hiszen 1942 júniusáig csupán 2 100 fő jelentkezett a toborzóirodáknak. Ráadásul ezt a nem túl meggyőző számot tovább csökkentette az a tény, hogy minden bizonnyal számos olyan német is jelentkezett a hadseregbe, aki a terület elfoglalása után települt át Elzászba.³²

A következő lépés a régió emberanyagának jobb kiaknázására a kötelező munkaszolgálat, az ún. *Reichsarbeiterdienst* bevezetése volt 1941 tavaszán. A munkaszolgálat keretében a fiatal férfiaknak és nőknek hat hónapon kellett dolgozniuk Németországban az iparban vagy a mezőgazdaságban, de egyes esetekben a megszállt területekre beosztott műszaki alakulatok kötelékében kellett tevékenykedniük. Ez a nehéz körülmények között teljesítendő paramilitáris szolgálat egyáltalán nem vonzotta az elzászi fiatalokat, akik tömegesen próbálták átszökni a semleges Svájcba, illetve a francia közigazga-

---

³¹ KOERNER 2009, 40.

³² NEULEN 1985, 113.

tás alatt álló francia területek felé, hogy elkerüljék ezt a rájuk kényszerített kötelezettséget.³³

A helyi lakosok meg voltak róla győződve, hogy a munkaszolgálat csupán a kötelező katonai szolgálathoz vezető első lépés, és nem is tévedtek. A német kormány 1942 folyamán már valóban be akarta vezetni a sorozást, de egy komoly jogi akadályba ütközött: a tartomány hivatalosan nem tartozott Németországhoz, így lakosai sem voltak német állampolgárok, ebből kifolyólag tehát a nemzetközi megállapodások értelmében sorozást sem lehetett folytatni területén a német hadsereg részére. A hatóságok a megoldást végül egy 1942. január 20-i rendeletben találták meg, mely szerint *„a német belügyminiszter német állampolgárságot adományozhat olyan külföldi csoportoknak, melyek német fennhatóság alatt álló területen élnek vagy ilyen területről származnak”*. Ebből kiindulva 1942. augusztus 24-én tették közzé azt a rendeletet, melynek értelmében a német közigazgatás alatt álló Elzász-Lotaringia területén élő teljes lakosság (kérés nélkül) megkapta a német állampolgárságot. Tekintve, hogy immár német állampolgárokról volt szó, nem volt akadálya annak, hogy egy nappal később, augusztus 25-én bevezessék a kötelező katonai szolgálathoz: *„A német néphez tartozó elzászi férfilakosság, mely a később közzétett évfolyamokhoz tartozik, köteles letölteni kötelező katonai sorsszolgálatot a német fegyveres erők kötelékében”*.³⁴

A német katonai hatóságok már az év elején felmérték az első körben besorozható, katonai szolgálatra legalkalmasabb férfilakosságot a területen, csupán a fent említett jogi probléma miatt nem kezdték el besorozásukat korábban. Az összeírás alapján 130 000 fiatal férfi azonnal megkapta behívóját a német hadseregbe, később pedig még kiegészítő sorozásokra is sor került, így a háború végéig összesen 21 teljes vagy részleges évfolyamot hívtak be katonai szolgálatra. Ez elméletileg hozzávetőlegesen 200 000 embert jelentett volna, azonban a behívottak közel egynegyede végül nem vonult be. Egyik ré-

³³ KOERNER 2009, 40-41.

³⁴ DREYFUS 1985, 21-22.

szük valós okkal vagy anélkül bizonyítani tudta fizikai alkalmatlanságát, nagyon sokan pedig a fent említett módon elhagyták a tartományt. Utóbbiak jelentős része csatlakozott a francia ellenállási mozgalomhoz vagy a de Gaulle tábornok vezetése alatt álló Szabad Francia Erőkhöz.³⁵ Ennek alapján a német hadseregben akaratuk ellenére szolgálatot teljesítő elzász-lotaringiaiak számát hozzávetőlegesen 130 000 főre tehetjük.³⁶

A német katonai vezetésnek ugyan nagy szüksége volt az emberanyagra, de ettől függetlenül a régi gyanakvás továbbra is élt benne a korábban Franciaországhoz tartozó terület lakosaival szemben, ezért gyakorlatilag az összes innen érkező újoncot a kiképzés után azonnal a keleti hadszíntérre irányították, ahol többségük az Északi Hadseregcsoport kötelékében harcolt a leningrádi ostromgyűrűben. Azt is előírták, hogy az Elzász-Lotaringiából toborzott katonák aránya egyetlen egységben sem haladhatja meg az 5 százalékot, ráadásul nem szolgálhattak felderítő, hírszerző, repülő vagy haditengerészeti alakulatoknál. Ezen felül tilos volt Franciaországban, Belgiumban vagy Luxemburgban állomásozó egységhez helyezni őket.³⁷

Voltak olyanok, akiket Finnország északi részén vetettek be azzal a céllal, hogy elvágják a Murmanszkba vezető stratégiai fontosságú vasútvonalat és ezzel együtt a nyugati szövetségesek részéről az Északi-tengeren keresztül érkező hadianyag-utánpótlást. Miután Finnország kilépett a háborúból 1944 szeptemberében, utóbbiak a háború vége felé Svédországba vonultak vissza, ahonnan a háború befejeződése után egyenesen hazatelepítették őket. A Leningrád környékén harcolók sorsa sokkal nehezebb volt, mivel ők a balti államokon és Kelet-Poroszországon keresztül harcolva kényszerültek

---

³⁵ DREYFUS 1985, 21-22.

³⁶ AZÉMA – WIEVIORKA 2004, 259.

³⁷ MOULLEC 2001, 668.

visszavonulásra, ezért soraikban sokkal magasabb volt a halottak és eltűntek aránya.³⁸

Mivel az elzásziak elsősorban a Szovjetunió területén harcoltak igen nagy veszteségekkel járó összecsapásokban, így már 1943 folyamán eljutott az információ de Gaulle tábornokhoz, hogy közülük sokan kerültek szovjet hadifogságba. Ezeknek a hadifoglyoknak egy része dezertőr volt, aki a szabad francia erők moszkvai rádióján keresztül közzétett felhívásának engedelmességet és abban bízott, hogy rövid időn belül csatlakozhat a Németország ellen harcoló francia csapatokhoz.³⁹ A rádióban az alábbi francia nyelvű közleményt sugározták: *„Menjetek kelet felé! Menjetek az orosz vonalak felé! Kiabáljátok, hogy Franciaország, francia, de Gaulle! Nyugodtak lehettek, meg fognak érteni benneteket, tárt karokkal várnak és lehetővé teszik számotokra, hogy csatlakozzatok a Szabad Francia Erőkhöz vagy pedig hazátokért és magatokért dolgozzatok.”*⁴⁰

Nagyon sokan hallgattak ezekre a felhívásokra, melyeket a szovjetek hangszórókon és röplapokon is terjesztettek a fronton, így 1943 elejétől kezdve egyre többen dezertáltak és adták meg magukat a Vörös Hadsereg egységeinek. Az egyik dezertőr így emlékszik vissza az akkori helyzetre: *„Az elzásziak Hitler ellen vannak, meg akarják adni magukat az oroszoknak, hogy csatlakozhassanak de Gaulle-hoz. Most lehetetlen átjutni a vonalakra, mivel a tisztjeink szigorúan ellenőriznek bennünket. Az elzásziak abban reménykednek, hogy az oroszok hamarosan támadásba lendülnek, mivel akkor elrejtőzve a lövészárkokban sokkal kisebb kockázattal adhatnánk meg magunkat.”*⁴¹

Az emigráns francia erők ezzel párhuzamosan 1942 decemberétől tárgyalásokat folytattak a szovjet külügyi szervekkel azt kérve, hogy az elzászi hadifoglyokat külön táborokban gyűjtsék össze, majd pedig állítsanak fel belőlük egy francia gyalogsági dandárt, mely a szovjetek oldalán harcolna a németek ellen. A szovjet hatóságok nem lelkesedtek a javaslatért,

³⁸ KOERNER 2009, 42-43., 48-50.

³⁹ MOULLEC 2001, 669.

⁴⁰ DREYFUS 1985, 21

⁴¹ MOULLEC 2001, 669.

amelyet végül 1943. március 23-án hivatalosan is visszautasítottak. A franciák nem adták fel a próbálkozásokat, így az első javaslat elutasítása után azt kérték, hogy a hadifogságba esett franciákat adják át a Szabad Francia Erőknek, hogy aztán felfegyverzésük után bekapcsolódhassanak a náci Németország elleni küzdelembe. A szovjet kormány ezt a kérést is vonakodott teljesíteni, így a háború lezárulása előtt csupán egyetlen egy 500 főből álló csoport hagyta el a Szovjetuniót 1944 júliusában, hogy Teheránon keresztül csatlakozzon az Észak-Afrikában állomásozó francia csapatokhoz. Ez azonban kivételes alkalom volt, mivel a többi elzászi hadifogoly esetében sokáig még arra sem tettek kísérletet, hogy különválogassák őket a németektől.⁴²

Annyi bizonyos, hogy az elzásziaknak nagyon drágán kellett megfizetniük a rájuk kényszerített katonai szolgálatért, mivel a 130 000 besorozott és keleten bevetett katonából a megsebesült 40 000 mellett másik 40 000 fő soha nem tért vissza. Nagyon megoszlának a vélemények, hogy mennyien haltak meg a fronton és mennyien a szovjet hadifogolytáborokban, de mértékadó becslések szerint körülbelül 40 százalékuk már fogságba esésük után, tehát nem a hadi cselekmények következtében vesztette életét.⁴³

A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, milyen körülmények vártak azokra a német hadsereg soraiban harcoló önkéntes vagy sorozott francia katonákra, akik a háború folyamán szándékosan vagy szándékuk ellenére hadifogságba estek.

---

⁴² DREYFUS 1985, 23.

⁴³ IHTP 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous uniformes allemands, 1941-1945, 10.

A szovjet hadifogolytáborok francia lakóinak sorsa

A háború elején a szovjet kormány nem volt felkészülve arra, hogy nagy számban foglalkozzon hadifoglyokkal, hiszen a háború nem szerepelt terveiben, ráadásul a kedvezőtlen hadi helyzet miatt nem is nagyon volt lehetőségük hadifoglyokat ejteni. A háború évei alatt ez a helyzet alapvetően megváltozott, hiszen négy év alatt a tengelyhatalmak több mint 3 500 000 katonája esett hadifogságba, akiket több száz táborban helyeztek el a Szovjetunió területén. A néhány tízezer főre tehető francia hadifoglyok ebben az emberáradatban voltak, így a szovjet hatóságok komoly nehézségekkel találták szemben magukat, amikor a francia kormány megkérte őket a francia állampolgárok összegyűjtésére és nyugatra szállítására. A kérésnek annyi eredménye lett, hogy 1942 folyamán létrehozták a 188-as számú tábor-tambov városától 8 kilométerre Rada falu közelében (továbbiakban tambovi hadifogolytábor), amelynek a francia hadifoglyok gyűjtőtáborául kellett szolgálnia. A folyamat kezdetben nagyon lassan haladt (1942 júniusában csupán három francia volt a táborban), azonban ez a szám később gyorsan növekedett, így 1945 szeptemberében már 11 000 francia fogolyról tesznek említést a jelentések.⁴⁴

Hozzá kell tenni, hogy már a gyűjtőtáborba való eljutás ténye is nagy fegyverténynek számított, hiszen egy leendő hadifogolynak számtalan megpróbáltatáson kellett átesnie, mielőtt egy hadifogolytábor „biztonságában” tudhatta magát. Számos visszaemlékezés szerint a fogságba esés volt az egyik legkritikusabb pillanat, amikor a harci izgalomtól fűtött katonák gyakran végeztek a magukat megadó ellenséggel. Tovább növelte ezt a lehetőséget, ha a magukat megadó katonák a Waffen-SS egyenruháját hordták vagy kitüntetésekkel viseltek. Az egyik önkéntes francia katona, aki Berlin ostroma során esett fogságba, így emlékszik vissza: *„Egyikünk elmulasztotta levenni egyenruhájáról a két kis ezüstharcokcsit, amelyet két T-34-es*

---

⁴⁴ MOULLEC 2001, 670-672.

harckocsi kilövéséért kapott. A mongol altiszt észrevette a bal karján hordott jelzéseket. Őrjöngeni kezdett, üvöltözve, gesztikulálva ütni és rugdosni kezdte. Hirtelen előhúzta a pisztolyát, majd minden külön ceremónia nélkül fejbe lőtte a bajtársunkat.”⁴⁵

Néhány esetben még a szovjetek oldalán harcoló más nemzetiségű katonák is próbálták elejét venni a hasonló atrocitásoknak és figyelmeztették a fogságukban esett franciákat a rájuk leselkedő veszélyre. Az egyik Pomerániában fogságba esett francia visszaemlékezése szerint a lengyel katonák fellépése mentette meg őt az azonnali kivégzéstől, akik a következő tanácsokkal látták el őt: *„Azonnal meg kell szabadulni az SS jelzésektől. Ha az oroszok így látják meg, azonnal végeznek magával. A legjobb az lenne, ha civil ruhákat találna és eltűnne. Úgy könnyedén átcsúszna az ellenőrzéseken, mint civil munkaszolgálatos.”⁴⁶*

Az magától értetődött és szinte már normális volt, hogy fogságba esésük után, ha elkerülték a kivégzést, azonnal megszabadították őket minden használható értéktárgyuktól. Sok esetben kellett elszenvedniük bántalmazást is, valamint az első napokban nem kaptak megfelelő ételmezt, mivel a harcoló csapatok ellátása élvezett elsőbbséget, így a foglyok szükségleteivel nem foglalkoztak. Érdekes módon sok esetben nem is az első vonalbeli csapatok éltek vissza a foglyok kiszolgáltatott helyzetéve, hanem az alacsonyabb harcértékű, másodvonalbeli egységek fegyelmezetlen tagjai, akik így élték ki személyes bosszúvágyukat vagy szadizmusukat.⁴⁷ A nehézségeket fokozta, hogy a fogságba esett katonákat először a harc vonal mögött elhelyezkedő ideiglenes gyűjtőtáborokba irányították, ahová gyalog kellett megtenniük a néha több napig tartó utat. A foglyok egy része sebesült volt, így képtelen volt önerőből megtenni ezt az utat. Az örök egyszerűen oldották meg ezt a problémát: aki nem volt képes tartani a lépést a többiekkel, azt le-

⁴⁵ ROSTAING 2008, 204.

⁴⁶ MAZIÈRE 1972, 157.

⁴⁷ AUVRAY 1999, 105.

lőtték. Egy másik túlélő elbeszélése szerint: „Minden sebesültet és lemaradozót kíméletlenül lelőttek.”⁴⁸

A helyzet némiképp normalizálódott a gyűjtőtáborokba való megérkezés után, ahonnan vonaton szállították őket tovább a Szovjetunióban található hadifogolytáborok felé. Sok francia hadifogoly vett részt az 1945. május 1-jén Moszkvában tartott felvonuláson, ahol a legyőzött német hadsereg tagjainak részvétele is hozzájárult a győzelmi parádéhoz.⁴⁹ Ezt követően a fogságba esés helyétől és időpontjától függően a francia hadifoglyokat szétszórták a hatalmas ország négy sarkában található táborokba. Egyes statisztikák szerint több mint száz különböző táborban őriztek francia foglyokat a háború folyamán, melyek közül néhányban elviselhetetlen körülmények uralkodtak, és kiemelkedően magas volt a halálozási arány.⁵⁰

Annak ellenére, hogy a tambovi gyűjtőtábor elméletileg egy baráti hatalom állampolgárainak összegyűjtésére szolgált, a gyakorlatban szinte haláltáborként működött, mivel a foglyok számára biztosított szállás-, ételmezési és munkakörülmények elviselhetetlenek voltak a nyugati társadalmi viszonyokhoz szokott foglyoknak. Fontos megjegyezni, hogy ezek a körülmények nagy valószínűséggel érdemben nem voltak rosszabbak a többi szovjet táborban uralkodó viszonyoknál, de bizonyosan jobbak sem. Az első problémát az elszállásolás jelentette, mely félig a mocsaras talajba ásott fabarakkokban történt, melyek egyáltalán nem voltak szigetelve, így a szellőzés nélküli helyiségek állandóan nedvesek voltak, mely már önmagában is aláásta az egyébként is legyengült állóképességű foglyok egészségét. A ritka fürdési lehetőségek miatti állandó élőködő jelenléttel párosulva ez azt eredményezte, hogy a foglyok többsége állandóan súlyos beteg volt (tüdő- és mellhártyagyulladás, vírusos megbetegedések). A gyakorlatilag nem létező orvosi ellátás miatt ezek a betegségek gyakran

---

⁴⁸ ROSTAING 2008, 206.

⁴⁹ COSTABRAVA 2007, 171-172.

⁵⁰ MOULLEC 2001, 672.

végzetesek voltak, így sokan egyébként könnyen kezelhető betegségekbe haltak bele.⁵¹

A helyzetet tovább súlyosbították az élelmezési hiányosságok, mivel a hadifoglyok csupán 600 gramm kukoricalisztból készült kenyeret és három csajka levest kaptak naponta, mely hozzávetőlegesen 1 340 kalóriának felelt meg. Ez a német koncentrációs táborokban adott ellátásnak felelt meg, így a krónikus alultápláltság általános jellemző volt a foglyok között.⁵² A francia hatóságok a hazatérő foglyok egy 1 400 fős mintája alapján 42 kilogrammos átlagsúlyt mértek, ami jól mutatja az élelmezés elégtelenségét. Meg kell említeni azt is, hogy ezt az ellátást csak a munkavégzésre alkalmasnak minősített foglyok kapták meg, de ha valakit például szimulálással vagy más kisebb vétséggel gyanúsítottak, még ezt az adagot is csökkentették.⁵³

A francia hadifoglyoknak dolgozniuk is kellett, így a munka természetétől függően úgynevezett munkakommandókba szervezték őket, melyek a közeli kolhozokban mezőgazdasági, a táborot körülvevő erdőben fakitermelési, a nagy kiterjedésű tűzeglápban pedig tűzegkitermelési tevékenységet folytattak. Ezek még jobban megterhelték az egyébként is legyengült szervezetű foglyokat, akik nagy számban betegedtek és haltak meg a munkavégzés során elszenvedett sérülések és az erőki-fejtés miatt. A kontinentális éghajlaton normálisnak tekinthető, de a nyugat-európaiak számára rendkívül hideg telek a maguk mínusz 20-30 fokos hőmérsékletével tovább fokozták a francia hadifoglyok szenvedéseit, akik között ezekben az időszakokban tömeges volt a halálozás.⁵⁴

Érdemes megemlíteni, hogy mivel az oroszok az esetek többségében nem tudtak vagy nem akartak különbséget tenni az önkéntes és sorozott francia katonák között (hiszen mindannyian az ellenség egyenruháját hordták), így ezek a körül-

---

⁵¹ BAYLE 2008, 220-221.

⁵² COSTABRAVA 2007, 180.

⁵³ MOULLEC 2001, 673.

⁵⁴ COSTABRAVA 2007, 181-184.

mények ugyanúgy sújtották az LVF és a Waffen-SS tagjait, mint azokat az elzászi dezertőröket, akik a Szabad Francia Erőkhöz való csatlakozás reményében szöktek meg a német hadseregből. Jobb ellátásra csak azok számíthattak, akik kommunista meggyőződésről tettek (valós vagy színlelt) tanúbizonyságot. Az ilyen „antifasiszta” személyek külön ideológiai oktatáson vettek részt, majd pedig kápóként működve belőlük váltak a barakkokért és tábori konyhákért felelős vezetők, akik a szovjeteknek tett szolgálataikért cserében kiváltságokban – elsősorban jobb ellátásban – részesültek.⁵⁵ A következő visszaemlékezés jól illusztrálja a túlélők ez irányú tapasztalatait: *„Az oroszok teljesen szabad kezet adtak nekik a velünk való kegyetlenkedéshez. Napközben a konyhában voltak, ahol nyugodtan fosztogatták a fazekakat. Az egyikük azzal dicsekedett, hogy aznap öt adag levest evett meg. Mindannyian jó formában voltak.”* Gyakran ők osztották ki a büntetéseket is fogolytársaiknak: *„Nyolc nap véctisztítási büntetőmunkát kaptam tőle. Amikor a tisztítókefe beleesett a lefolyónyílásba, azt parancsolta nekem, hogy vetkőzzek le és másszak le a három méter mély lyukba. Miután visszautasítottam, újabb két hét büntetőmunkát kaptam tőle.”*⁵⁶

A háború lezárulta után a francia hadifoglyok elméletileg akár azonnal hazatérhettek volna, azonban a már korábban említett 1 500 főt leszámítva a szovjet kormány nem mutatott túl nagy hajlandóságot a foglyok hazaszállítására. Egyes kutatások szerint a francia állampolgárok hazaengedésének kérdését szovjet részről olyan politikai ütőkártyának tartották, amelyet jól ki lehetett aknázni a diplomáciai alkukban. Az újonnan felálló francia kormány – számos kommunista miniszterrel – azonban nem szentelt különösebb figyelmet ennek a kérdésnek, így végül a szovjet hatóságok is lemondtak róla, hogy felhasználják őket politikai játszmáikban. Ennek következtében 1945 szeptemberében elkezdődött a francia hadifoglyok hazaszállítása, bár igazán tömegessé csak decembertől kezdett

---

⁵⁵ BAYLE 2008, 221-222.

⁵⁶ MOULLEC 2001, 674-675.

válni.⁵⁷ Ebben egyébként minden bizonnyal a foglyok személyazonosságának és nemzetiségének tisztázására irányuló eljárás elhúzódnása is szerepet játszott, mivel a francia hadifoglyok hazaszállításának hírére hirtelen nagyon sokan kezdtek franciának vallani magukat. Egyes visszaemlékezések szerint még franciául jól beszélő németek is szerencsét próbáltak, hogy hazajussanak, és egyes esetekben sikerrel is jártak. Ez a példa is jól illusztrálja, hogy a gyakran személyazonosító dokumentumokkal nem rendelkező foglytömegből nem volt egyszerű kiválogatni a francia állampolgárokat.⁵⁸

A franciák többsége (18 609 főről tudunk) mindenesetre 1946 folyamán hazatért, akiket még kisebb csoportokban 137 fő követett a következő kilenc év során. Az utolsó hivatalos hazatérő Jean-Jacques Remetter volt, aki 1955 áprilisában érkezett meg Franciaországba.⁵⁹

Nehéz megválaszolni a kérdést, hogy pontosan mennyi francia fogoly élvezte a szovjet hadifogolytáborok „vendégszeretetét” és hogy mennyien veszítették életüket eközben. A hivatalos orosz források egyértelműnek tűnnek: 23 136 francia hadifogolyról tudnak, akik közül 1 325 fő halt meg a fogság ideje alatt. Ez 5,7 százalékok halálozási aránynak felel meg, ami egyáltalán nem kirívóan magas.⁶⁰

Az a nagy probléma ezzel a statisztikával, hogy nem tesz említést arról a közel 20 000 francia sorozottról, akit hivatalosan eltűntnek nyilvánítottak a német hadseregben, tehát nagy valószínűséggel fogságba estek. Ráadásul ez esetben még nem is beszéltünk a nagyszámú francia önkéntesről, akik szintén fogságba estek. Az ő számuk is sok ezerre tehető. Összesen tehát megközelítőleg még 25 000 fő hiányzik az elszámolásból. A téma elismert kutatói a visszaemlékezések alapján megpróbálták „betömni” ezt a lyukat és a következő – hozzávetőleges, de realisztikus eredményre – jutottak. A francia hadifoglyok

⁵⁷ COSTABRAVA 2007, 195.; BAYLE 2008, 225.

⁵⁸ DELONCLE 2004, 165-167.

⁵⁹ DREYFUS 1985, 23-24.

⁶⁰ MOULLEC 2001, 677.

száma valójában 40-45 000 lehetett, akiknek a sorsa a következőképpen alakult. A tambovi táborban körülbelül 10 000 fő veszítette életét, más szovjet hadifogolytáborokban ez a szám 2 500 főre tehető, nagyjából 3 000 fő a fogságba esés vagy az azt követő menetelés során halt meg. A magát a partizánoknak megadó és ott kivégzettek száma pár száz főnyi lehet, míg nagyságrendileg 2 500 fő lehet valóban eltűnt, vagyis a hadműveletek során elesett és a nyilvántartásokban eltűntként szereplő személy.⁶¹ Ha ezeket a számokat és a közel 20 000 hazatérőt vesszük alapul, akkor a halálozási arány 30-40 százalék közé tehető, amely kiemelkedően magas.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy a szovjet hatóságok az elméletileg fennálló szövetségesi-baráti viszony ellenére semmilyen különleges elbánást sem biztosítottak a német hadsereg egyenruháját viselve fogságukba esett francia állampolgároknak. Ez utóbbiak – függetlenül attól, hogy önként vagy kényszer hatása alatt kerültek a német fegyveres erők kötelékébe – nagyon súlyosan megfizettek azért, hogy fegyvert fogtak a Szovjetunió ellen. A szovjet viszonyok sajátosságaiból fakadó módon sokan nem a harcmezőn, hanem a hadifogolytáborokban fizették meg ezt az árat, ami rendkívül sajnálatos, különösen annak fényében, hogy sokan azzal a szándékkal adták meg magukat, hogy a náci Németország ellen harcolhassanak.

---

⁶¹ KOERNER 2009, 51.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Archives nationales (Paris):

AN F 7 14956. LVF, Légion tricolore.

Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg):

BAMA N 756/201. 8. Französische SS-Freiwilligen Sturm-Brigade

BAMA RS 3-33. Waffen-Grenadier-Division der SS "Charlemagne" (französische Nr. 1.).

Institut d'histoire du temps présent (Paris):

IHTP 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous uniformes allemands.

Service historique de la défense (Vincennes):

SHD 2 P 14. Légion tricolore, LVF.

Szakirodalom

AUVRAY 1999 = AUVRAY, Jacques: Les Derniers Grognards. Éditions Irminsul, Paris, 1999.

AZÉMA-WIEVIORKA 2004 = AZÉMA, Jean-Pierre - WIEVIORKA, Olivier: Vichy, 1940-44. Perrin, Paris, 2004.

BAYLE 2008 = BAYLE, André: Des jeux olympiques à la Waffen SS. Editions du Lore, Paris, 2008.

BROCHE 2002 = BROCHE, François: L'armée française sous l'Occupation, tome 1. Presses de la Cité, Paris, 2002.

BRUNET 1986 = BRUNET, Jean-Paul: Jacques Doriot: du communisme au fascisme. Balland, Paris, 1986.

BURRIN 1995 = BURRIN, Philippe: La France à l'heure allemande, 1940-1944. Éditions du Seuil, Paris, 1995.

CARRARD 2011 = CARRARD, Philippe: Nous avons combattu pour Hitler. Armand Colin, Paris, 2011.

COSTABRAVA 2007 = COSTABRAVA, Ferdinand: Le soldat baraka. Le Périphe européen de Fernand Costabrava Panzergrenadier de la Brigade Frankreich. k. n., Nice, 2007.

- DELARUE 1968 = Delarue, Jacques: Trafics et crimes sous l'Occupation. Fayard, Paris, 1968.
- DELONCLE 2004 = DELONCLE, Luc: Trois jeunesses provençales dans la guerre. Dualpha, Paris, 2004.
- DUPONT 2002 = DUPONT, Pierre Henri: Au temps des choix héroïques. L'Homme libre, Paris, 2002.
- FORBES 2005 = FORBES, Robert: Pour l'Europe, les volontaires français de la Waffen-SS. Éditions de l'Aencre, Paris, 2005.
- GIOLITTO 2007 = GIOLITTO, Pierre: Volontaires français sous l'uniforme allemand. Perrin, Paris, 2007.
- KRÄTSCHMER 1982 = KRÄTSCHMER, Ernst-Günther: Die Ritterkreuzträger der Waffen-SS. Verlag K. W. Schütz, Preussich Oldendorf, 1982.
- LABAT 2006 = LABAT, Éric: Les places étaient chères. Éditions du Lore, Paris, 2006.
- LAMBAUER 2001 = LAMBAUER, Barbara: Otto Abetz et les Français ou l'envers de la collaboration. Fayard, Paris, 2001.
- MAZIÈRE 1972 = MAZIÈRE (de la), Christian: Le rêveur casqué. Robert Laffont, Paris, 1972.
- MOUNINE 1999 = MOUNINE, Henri: Cernay 40-45. Éditions du Polygone, Paris, 1999.
- MUELLE 1990 = MUELLE, Raymond: Le Bataillon des Réprouvés. Indochine 1949-1950. Presses de la Cité, Paris, 1990.
- MURACCIOLE 2009 = MURACCIOLE, Jean-François: Les Français libres, l'autre Résistance. Tallandier, Paris, 2009.
- NEULEN 1985 = NEULEN, Hans Werner: An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS. Universitas, München, 1985.
- ROSTAING 2008 = Rostaing, Pierre: Le prix d'un serment 1941-1945. Des plaines de Russie à l'enfer de Berlin. Librairie du Paillon, Paris, 2008.
- RUSCO 1998 = RUSCO, Pierre: Stoï! 40 mois de combat sur le front russe. Grancher, Paris, 1998.
- SAINT-LOUP 1963 = SAINT-LOUP: Les Volontaires. Presses de la Cité, Paris, 1963.

TIEKE-REBSTOCK 2000 = TIEKE, Wilhelm - REBSTOCK, Friedrich: ...im letzten Aufgebot. Die Geschichte der 18. SS-Freiwilligen-Panzer Grenadier-Division Horst Wessel. Nation Europa Verlags, Coburg, 2000.

Cikkek, tanulmányok

DREYFUS 1985 = DREYFUS, François-Georges: L'affaires des "Malgrés Nous". Historama 1985, 13. szám, 20-25.

FENET 1973 = FENET, Henri: A Berlin, jusqu'au bout. Historia 1973, 32. különszám, 156-171.

KOERNER 2009 = KOERNER, Francis: Les « malgré-nous » alsaciens et mosellans sur le front nord-oriental : le siège de Leningrad 1943-1945. Guerres mondiales et conflits contemporains, 2009/2. 39-51.

MOULLEC 2001 = MOUELLEC, Gaël: Alliés ou ennemis? Le GUPVI-NKVD, le Komintern et les « malgré-nous ». Le destin des prisonniers de guerre français en URSS (1942-1955). Cahiers du monde russe, 2001/2-4. 667-678.

DÁVID FERENC

A MAGYAR KATONAI TITKOSSZOLGÁLATOK ÉS A SZOVJET PARTNERSZOLGÁLATOK KAPCSOLATA 1945 ÉS 1947 KÖZÖTT

„Mi a hatalom?” – teszi fel a kérdést Tolsztoj. „A hatalom egy bizonyos személynek az a viszonya a többi személyhez, amelyben az illető személy annál kevésbé vesz részt a cselekvésben, minél inkább kifejezi a végbemenő közös cselekvésre vonatkozó véleményeket, feltevéseket és igazolásokat” – válaszolja meg a Háború és béke negyedik könyvének második részében.¹ „Ezt a def.-t [definíciót] életem során minduntalan bizonyítóan láttam. A hatalom birtokosai kiadják az intézkedést, de nem vesznek részt az intézkedés végrehajtásában”² – emlékezett vissza a második világháborút követő évekre Földy Lajos, a magyar katonai elhárítás, később a hírszerzés és elhárítás vezetője.

Bevezetés

A magyar katonai titkosszolgálatok második világháborút követő fél évtizedes történetét egy meredeken felfelé ívelő szakasszal és egy gyors bukással lehetne legegyszerűbben szemléltetni. A Magyar Honvédelmi Minisztérium, később Magyar Honvédelmi Miniszter Katona Politikai Osztálya (1945. március 12. – 1947. február 13.), -Csoportfőnöksége (1947. február 14. – 1949. január 31.), majd Katona Elhárító Főcsoportfőnöksége (1949. február 1. – 1950. január 30.), meghatározó szereplője volt hazánk 1945 és 1950 közötti történelmének. A tanulmány által vizsgált időszak a katonai titkosszolgálat újjászervezésének kezdete, a magyar hírszerzés és

---

¹ TOLSZTOJ 1976, 326.

² FÖLDY 1989a, 66.

(kém-)elhárítás szakfeladatainak a HM Katona Politikai Osztály keretében történt ellátásának időszaka. A szervezet tényleges működtetésében az MKP és rajta keresztül a megszállt ország ügyeiben illetékes Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) elnöki tisztségét betöltő Szovjetunió vett részt. Az osztály két éves tevékenysége során mindvégig érvényesült a szovjet fél felettes elhárító és hírszerző szerveinek irányítása.

Az osztály irányításában a Magyar Kommunista Párt (MKP) a katonai titkosszolgálatokat saját belpolitikai célkitűzéseinek megvalósítására használta. Az osztály hivatalosan deklarált feladatrendszere és az ország államigazgatási rendszerében elfoglalt pozíciója csupán elméletinek volt mondható. Sem a Honvédelmi Minisztériumon belül, sem a honvédelmi miniszter irányítása alatt nem érvényesült az osztály alárendeltsége. A szervezet létszáma már a megalakulását követő néhány hónap alatt meghaladta a felettes minisztérium egészének számbeli nagyságát. A szervezet önállóságát mutatja, hogy a kommunista orientációt követő osztály felett sem a honvédelmi miniszternek, sem politikai vagy közigazgatási államtitkárnak nem volt valós irányítási vagy ellenőrzési jogosítványa. A HM Katona Politikai Osztály a megalakulását követően felszámolta a hasonló céllal alakult magyar katonai társszerveket, majd egy évvel később a magyar haderő leszereklésével párhuzamosan alárendeltségébe vonta és ütőképes fegyveres erővé szervezte át a magyar határőrséget.

A szovjet és magyar katonai titkosszolgálatok viszonylatában nem hivatalos és hivatalos kapcsolatokról egyaránt beszélhetünk. A hivatalos kapcsolatokon belül egymástól elkülöníthetjük az egyes alrendszereket a katonai és politikai (felderítés) hírszerzés, valamint (kém-)elhárítás vonalán, amelyek a középvezetői szintről kiindulva a legfelső vezetői szinteken értek csak össze. A bizalmatlanság légkörében a hivatalos információs csatornákat egészítették ki azok az interperszonális és átláthatatlan hálózatok, amelyek különösen a magyar katonai titkosszolgálatot szőtték át és gyakran lényegesen személyesebb információforrást jelentettek a korábban még ellenérdekelt szovjet titkosszolgálatoknak.

A Szovjetunió szerepe és a magyar katonai titkosszolgálatok újjászervezése

A második világháború utolsó hónapjaiban a megszállt és korlátozott szuverenitással rendelkező országban a titkosszolgálatok újjászervezését a szükség, valamint a háborút követő felelősségre vonások igénye szülte. A szövetséges hatalmak elvárásainak megfelelően a magyar politikai és katonai szférában prioritást élvezett a háborús bűnösök bíróság elé állítása. Ez az elv jelent meg a Moszkvában 1945. január 20-án megkötött előzetes fegyverszüneti egyezmény szövegében³ és jogalapot teremtett katonai és polgári politikai rendészeti szervek felállításához. A katonai oldalon történt első próbálkozások rövid életűnek bizonyultak. Még a budapesti harcok idején, 1945 januárjában alakult meg az első szovjet-magyar katonai nyomozó csoport, ami a nyilas és más háborús bűncselekményeket dokumentáló iratokat gyűjtötte és razziákat folytatott a szovjet fennhatóság alatt álló főváros pesti oldalán.⁴ A rövidéletű csoport alig két hét működés után feloszlott.⁵ A budapesti ad hoc kezdeményezést követően a feladatot a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségében hivatalosan működő szervezeten keresztül kívánták megvalósítani. A súrlódások és illetéktelen rendőrségi eljárások kivédésére,⁶ a politikai rendészeti társszervek geneziséhez hasonlóan rövidesen két katonai titkosszolgálatot is életre hívtak Magyarországon.

Már 1945 februárjától létezett Budapesten egy, a katonai bűncselekményekkel kapcsolatos nyomozómunka, a tisztekkel szemben lefolytatandó igazoló-eljárások és az elkallódott honvédségi javak felderítésére, a honvédelmi miniszter felhatalmazása alapján létrejött katonai védelmi szervezet, a Honvédelmi Minisztérium 40. osztálya.⁷ A csoport Dr. Weisz István

³ 1945. évi V. törvény 14. pont

⁴ GYARAKI 1999, 106.; MARKÓ 1988, 19.

⁵ GYARAKI 1999, 106.; MARKÓ 1988, 19.

⁶ Hadtörténeti Levéltár (HL.) Honvédelmi Minisztérium (HM.) 825. doboz (d.) 1. csomó (cs.) 8. számú (sz.) belső (b.) igazítás (ig.)

⁷ HL. HM. 852. d. 2. cs. (Töredékek 1945-1947); MARKÓ 1988, 19.

vezetésével,⁸ a szovjet elhárító szervek alárendeltségében, közös szovjet-magyar egységben tevékenykedett.⁹ Az osztály megalakulásával párhuzamosan, a Magyar Kommunista Párt és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság támogatásával 1945. március 12-én Debrecenben jött létre a Honvédelmi Minisztérium Katona Politikai Osztálya,¹⁰ ami április 12-13.-i Budapestre költözését követően szovjet közreműködéssel felszámolta a konkurens HM 40. osztályt,¹¹ majd a Szociáldemokrata Párt politikai nyomására végül kénytelen volt átvenni a letartóztatott munkatársak egy részét.¹²

A két ellenérdekelt osztály megközelítőleg egy időben alakult meg Debrecenben, illetve Budapesten. A HM Katona Politikai Osztály sikere a szovjetek és a MKP támogatásában keresendő. Az osztály vezetője megalakulásakor a 35 éves, a háború kitörését megelőzően hivatásos századosként leszerelt Pálffy György volt, aki elnyerte Rákosi Mátyás és a szovjet hatóságok támogatását egyaránt.¹³ A honvédelmi miniszter a kiterjedt feladatkörrel és szervezeti felépítéssel rendelkező katonapolitikai és hírszerző osztály felállítására vonatkozó kérelmet 1945. március 12-én intézte a SZEB szovjet elnökéhez: *„Kérem szíves jóváhagyását, hogy a Honvédelmi Minisztérium keretében a katonapolitikai, defenzív és offenzív hírszerző osztályt felállíthassam. A szervezet célja a honvédség keretein belül a fasiszta, reakciós tevékenység elleni küzdelem, az ellenséges hírszerzés aktív megakadályozása és a hírszerzés offenzív végrehajtása az ellenség által megszállt területeken. A katonapolitikai és hírszerző osztály tevékenységét szíves jóváhagyásával a megfelelő szovjet szervekkel szoros együttműködésben folytatná. (...)”*¹⁴

⁸ HL. HM. 825. d. 1. cs. 20. sz. b. ig.

⁹ MARKÓ 1988, 19; GYARAKI 1995, 107.

¹⁰ HL. HM. 1945. Elnökség (Eln.) 20.269

¹¹ KORNIS 1988, 62, 64-65.

¹² Ministry of Justice (Moj.) National Archives (NA.) HO 405/31631 332.; KRUCHNA 1961, 332.

¹³ HL. HM. 1945. Eln. 20.269

¹⁴ HL. HM. 1945. Eln. 20.269

A magyar katonai titkosszolgálat újjászervezése már megalkulása pillanatában összeegyeztethetetlen volt egy korlátozott szuverenitással bíró ország lehetőségeivel. A magyar állam hatalmi jogosítványait a győztes szövetségeseket tömörítő SZEB gyakorolta, de a HM Katona Politikai Osztály megalakulásánál egyértelműen deklarálták kapcsolatát a szovjet szervekkel. A Magyarországra delegált nyugati angolszász képviselők viszonylag hamar szembesültek a hivatalos feladatszabása mögött meghúzódó szovjet érdekekkel.

Az osztály megalakulását követő években a szovjet fél igényei érvényesültek. Ők parancsolták meg, vagy adták áldásukat az osztály vezető beosztásaira történő kinevezésekhez,¹⁵ szervezeti átalakításokhoz és alárendeltségi viszonyok megváltoztatásához.¹⁶ A magyar határőrség átszervezése, megerősítése és a HM Katona Politikai Osztálynak 1946. márciusában történt alárendelése¹⁷ szovjet utasításra és részvétele mellett történt.¹⁸ A második világháborút követő szuperhatalmi szembenállás kezdetén az osztály Hírszerző alosztálya az 1945 márciusát követő másfél évben háromszor került feloszlásra és – más elnevezés alatt – újjászervezésre, hogy ezzel is konspirálják létezését az angolszász szolgálatok előtt. Az alosztály feloszlását mindig megelőzte egy megbeszélés, ahol a részleteket Pálffy György osztályvezető, Gát Zoltán alosztályvezető és a szovjetek egyeztettek egymással. 1946 tavaszától a háborús bűnösökkel szemben folytatott nyomozómunka jelentősége csökkent,¹⁹ a feladatellátás súlypontja a nyugati szövetséges hatalmakkal szemben végzett tevékenységre helyeződött át. A feloszlásokkal és újjászervezésekkel egy időben, 1946 tavaszán különült el markánsan egymástól a hírszerzés és a támadólagos elhárítás. Célját tekintve mindkét szervezet a nyugati szövetségesek ellen dolgozott, de ezt követően egymástól elkülönülten és függetlenül tevékenykedhettek.

¹⁵ FÖLDY 1989b, 5.

¹⁶ FÖLDY 1989a, 24-25.

¹⁷ HL. HM. 1945. Eln. 102.000

¹⁸ FÖLDY 1989a, 29-30; FÖLDY 1989b, 5.

¹⁹ FÖLDY 1989a, 24.

A szovjet-magyar együttműködés hivatalos útja

A magyar fél a második világháború után kiépített, valamint részben az elődszervektől örökölt kémhálózatot a szovjet érdekek szolgálatába állította. A HM Katona Politikai Osztály a külföldi eredetű vagy külföldre vonatkozó információkat két egymástól független vonalon szerezte be. A határon túli hírszerzés a Gát Zoltán alezredes által vezetett Hírszerző alosztályon keresztül valósult meg. A hírszerzéstől 1946-ban fokozatosan elkülönült a Földy Lajos alezredes Elhárító alosztályának alárendelt, Kornis Pál százados főcsoportvezető, illetve Serényi István százados vezetése alatt álló Külföldi részleg, ami az ország területén működő angolszász képviselőkkel szemben fejtette ki tevékenységét. A két független vonal az osztályvezető, Pálffy György személyében futott össze és az információk egyeztetését követően továbbították a szovjet NKVD felé. A szovjet igények kiszolgálásához az osztályvezető és az osztály vezető beosztottai minden apró információt továbbítottak, amiről feltételezték, hogy érdekelheti a szovjet partnerszolgálatoknak, függetlenül attól, hogy a szovjet fél kérte-e a magyar segítséget vagy nem. A politikai hírszerzés egy külön útját járta az osztály Rádió részlege, ami Haris Erwin őrnagy irányítása alatt rádiófelderítés útján szerezte be a nyugati rádióállomások által sugárzott híreket és napi jelenésben, kivonatos formában továbbította felettesein keresztül a hazai döntéshozóknak és a szovjet partnerszerveknek. A hivatalos kapcsolat a legfelsőbb szinteken a HM Katona Politikai Osztály székhelye (Nádor utca 9.) és az NKVD budapesti központja (Vilma királyné út 33.) között jött létre. A magyar katonai hírszerző és elhárító szerv a szovjet hírszerző és elhárító szervekkel tartotta a kapcsolatot. A legmagasabb kapcsolat az elhárítás vonalán Michail Iljocs Bjelkin altábornagy²⁰ volt,²¹

²⁰ Bjelkin, Michail Iljocs (1901-1996?): altábornagy, az NKVD, majd MGB (szovjet Állambiztonsági Minisztérium) Baden bei Wien központú közép-európai szovjet elhárítás vezetője. Részt vett a Rajk László és társai elleni koncepciók irányításában. Sztálin halálát követően felmentették a szolgálat alól, ezt követően Moszkvában dolgozott, mint gyármunkás. GRIMM

aki hivatalosan a SZEB Szovjet Katonai Képviselőt összekötő részlegének volt a vezetője, valamint a közép-európai szovjet elhárítás irányította Baden bei Wien központtal.

A második világháborút követő hónapokban a korábbi szovjet-angolszász szövetség fellazulni látszott. A szovjet politikai irányváltás eredményeként a HM Katona Politikai Osztály irányítása és feladatszabása is megváltozott. A magyar határon túli katonai hírszerzést és felderítést irányító Gát Zoltán és az elhárításért felelős Földy Lajos visszaemlékezése szerint „természetesen szoros kapcsolatban voltunk a megfelelő szovjet szervekkel.”²² 1945 végére a HM Katona Politikai Osztályon érezhető volt, hogy a háborús bűnösök üldözése lassan le fog kerülni a napirendről. A megszállt országban, de szovjet sugalmazásra a titkosszolgálatok klasszikus feladatellátására jellemző feladatszabás került ismét előtérbe. Utóbbiak eredményeként egy abszurd helyzet állt elő már 1945/1946 fordulójától. A korlátozott szuverenitású ország ügyeiben illetékes Szovjetunió támogatni kezdte a nyugati szövetségesekkel szemben folytatott magyar hírszerzés, felderítés és támadólagos elhárítás szakfeladatainak beindításában. A magyar katonai hírszerzés létezését az amerikai és brit hatóságok korábban azért túrték meg,²³ mert a hivatalos indoklás a Magyarország határain kívüli nyomozásokat, a háborús és népellenes cselekmények elkövetésével gyanúsítható személyek felkutatását helyezte előtérbe.²⁴ A nemzetközi kapcsolatokban tapasztalható változásokkal párhuzamosan, ez a feladatszabás érezhetően megváltozott.

A változás nem csak a Nádor és Veress Pálné utcai központban volt érezhető. A megszállás alatt álló Ausztriában, Olaszországban és Németországban 1945 decembere és 1946 augusztusa lelepleződött, vagy szovjetellenes indíttatásból

---

Thomas: Der Fall Noel Field: Asyl in Ungarn 1945-1957. Basisdruck Verlag GmbH,

²¹ FÖLDY 1989b, 5.

²² FÖLDY 1989a, 24.

²³ HL. HM. 1945. Eln. 20.269

²⁴ Lásd: 1945. évi V. törvény 14. pont

átállt magyar kémek maguk is érezték a magyar feladatszabás hirtelen változása mögött meghúzódó szovjet érdeket. A kényszer, hazafias érzés vagy más motiváció által vezérelt magyar hálózat tagjai 1946-ra felismerték, hogy a korábbi feladatok, mint a nyugatra menekült és ott élő Nyilaskeresztes Párt tagjai, a háborús bűntettben érintett tisztek és polgári személyek elleni tevékenység veszített jelentőségéből. A HM Katona Politikai Osztálynak végzett munka közvetve a szovjet NKVD által irányított és támogatott új irányt szolgálta. A feladatszabás már az ellenérdekelt amerikai és brit titkosszolgálatok tevékenységének és hálózatának felderítéséből, a nyugati szövetséges reguláris erőknek a megszállt Ausztriában, Németországban és Olaszországban végzett csapatmozgásai, és a jövőre vonatkozó politikai terveknek a kifürkészéséből állt.

Személyes kapcsolatok a szovjet és a magyar titkosszolgálatok között

A korlátozott szuverenitással bíró ország ügyeiben illetékes szovjet fél igyekezett a maga képére formálni a magyar katonai titkosszolgálatokat. Hazánk a vesztesek oldalán fejezte be a háborút és ezt a tényt nagyon nehezen tudta felejtetni az, hogy a szovjetek által megszállt területeken 1944 végén megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés. A debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány szimbolikus gesztusai mellett –mint például egy megkésett hadüzenet- gyakorlatilag már csak végignézte a Közép-Európában még harcoló zömmel német–magyar haderő visszavonulását és összeomlását.

A magyar és szovjet szervek között a vezetők szintjén hivatalos összekötők és a személyes kapcsolatok hálója biztosította a szovjet információigény kielégítését és ellenőrzést. A szovjetekkel ápolt személyes „baráti” viszony egyet jelentett egy kiérdemelt és illékony bizalommal, amiért egy megszállt országban uralkodó ellenséges légkörben nap, mint nap bizonyítania kellett a jó szándékot. A kiérdemelt, de egyben felelősségteljes bizalom színhelye volt a HM Katona Politikai Osz-

tály is. Ha voltak is ellentétek a szervezeten belül, a kulcsfontosságú pozícióban lévő vezető beosztottakat összekötötte MKP párttagságuk és a Szovjetunió helyi képviselőivel ápolt privilegizált viszonyuk. A párttagság a kommunizmusba vetett hit helyett gyakran vált az opportunizmus szükséges kellékévé, míg a szovjetekkel ápolt barátság többnyire a kényszerű szükségyszerűség talaján állt. Mégis, a vezető beosztással járó hivatalos szovjet kapcsolat mellett, mindenkinek volt egy-egy olyan momentum az életében, amit nem vagy csak elferdítve tárt fel mások előtt.

Pálffy György osztályvezető szovjet támogatása és a MKP-n belüli pozíciója egyértelmű volt mindenki számára. Az, hogy HM Katona Politikai Osztályon belül kiépített szovjet ügynökhálózatnak ő is tagjai volt, a MKP vezetése előtt csak a Rajk László ellen konstruált per előkészületei és Pálffy letartóztatását követően nyert bizonyosságot. Alsóbb szinteken, a magyar katonai hírszerzés és elhárítás vezetői között hasonló szovjet kapcsolatokat találunk.

A Hírszerző alosztály megszervezője és vezetője, Gát Zoltán ezredes 1941. december 1. óta állt a 2. vezérkari főnökség osztály – az előző rendszer katonai titkosszolgálatának – szolgálatában, ahol 1943. március 15. és 1944. október 15. között látta el a hírszerző alcsoport Balkáni alosztályának vezetését. Felmentését követően november 8-án megszökött és Budapesten bujkált, majd 1944. december 27-én átment a szovjetekhez.²⁵ Ezt követően, a HM Katona Politikai Osztály más alkalmazottaihoz hasonlóan a Vörös Hadsereg elhárító szerveinek munkáját segítette. Átadta az általa elrejtett, a balkáni hírszerző hálózatra vonatkozó dokumentációt az NKVD-nek,²⁶ majd 1945. március 21-én Moszkvába szállították.²⁷ Három hónapot töltött a Szovjetunióban és közben szerezhette meg szovjet állampolgárságát is, de ez utóbbiakról a magyar igazo-

²⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL.) 2.1 224. d. VII/38 1-2.

²⁶ Ritter László Úr közlése Gát Zoltán visszaemlékezése alapján. Lásd még: ÁBTL. 2.1 224. d. VII/38 3.

²⁷ ÁBTL. 2.1 224. d. VII/38 1-2.

ló bizottsági előtt tett írásbeli nyilatkozatában mindvégig hallgatott. 1945. június 20-án tért vissza Magyarországra és szolgálatlétre jelentkezett a Honvédelmi Minisztériumban. 1945. június 22-én került a HM Katona Politikai Osztály állományába,²⁸ ahol a hozzálátott a magyar katonai hírszerzés újjászervezéséhez. Az osztály által az NKVD-nek továbbított információkon felül gyakori látogatója volt a szovjet partnerszervek Vilma királyné úti székhelyének. A Hírszerző alosztály meghatározó munkatársai között hasonló utat járt be Szentfalvy Jenő címzetes alezredes, aki 1933. december 1. óta nyugállományban volt, de 1944. október 15-ig a 2. vkf. osztály X alcsoportjánál (rejtjelfejtők) szolgált, mint tiszteletdíjas nyugállományú főtiszt. Buda szovjet bevételét követően az NKVD le tartóztatta és öt hétig (1945. március 15-ig) tartották fogságában. Idős kora ellenére szolgálatra jelentkezett a szervező magyar haderőnél, de különböző okokra hivatkozva nem kínáltak fel neki beosztást. Végül – ahogyan ő fogalmazott – „*más irányba történt érdeklődés*”-ére²⁹ 1945. július 15-én nyerte el beosztását a HM Katona Politikai Osztályán.³⁰ Szentfalvy Jenő tevékenységéről keveset tudunk, de Gát Zoltán hazaérkezését követően tiszteletdíjasként került az osztályra és mint volt rejtjelfejtő, feltehetően a Rádió részleg és a Hírszerző alosztály újjászervezésében vett részt.

Az Elhárító alosztályt vezető Földy Lajos az osztályvezetővel való személyes ismeretsége, kommunista kötődése, jó szervezőképessége és a szovjetek támogatása által került az elhárítás élére.³¹ Földy, mint szolgálton kívüli százados 1945. július 15-i hatállyal került az osztályra,³² július 19-ére bevonult és egyidejűleg átvette az Elhárító alosztály vezetését.³³ Mindenki számára egyértelmű volt, hogy amennyiben Pálffy György egyszer kilép az osztály állományából, Földy Lajos

²⁸ HL. HM. 825. d. 5. cs. 52. sz. házi (h.) parancs (pcs.)

²⁹ HL. HM. 1945. Eln. 126.075

³⁰ HL. HM. 825. d. 5. cs. 63. sz. h. pcs.

³¹ HL. HM. 1945. Eln. 127.587; HL. 185/7/82 cs.

³² HL. HM. 825. d. 5. cs. 62. sz. h. pcs.

³³ HL. 102/08/527. cs. 45/29/3

veszi át a helyét. Ez a nap 1948. augusztus 18-án jött el,³⁴ amikor Földy elfoglalta –az akkor már HM Katona Politikai Csoportfőnökség- csoportfőnöki beosztását. A szovjetekkel áptolt hivatalos szolgálati kapcsolatán túl, Földy megemlékezett az ilyenkor szokásos „baráti” kapcsolatról is: „(...) igyekeztem korrekt baráti kapcsolatot kialakítani, abban az őszinte meggyőződésben, hogy az adott történelmi időszakban ez a helyes, elkerülhetetlen és a magyar társadalmi fejlődés érdekeit is csak így lehet szolgálni. (...) ez igen jól sikerült is. (...) alá akarták velem íratni a szokásos nyilatkozatot, de elfogadták érvelésemet, hogy én nem vagyok ügynökük, hanem őszinte barátjuk, ne alázzanak meg, mert rám anélkül is mindig számíthatnak, amíg a pártonnal a szovjet és a magyar érdekeket, a közös cél elérést szolgálja.”³⁵ A szovjetek elfogadták érvelését és továbbra is „személyes” kapcsolatban álltak a katonai elhárítás, majd HM Katona Politikai Csoportfőnökség magyar vezetőjével.³⁶ Dr. Vértes Imre tartalékos főhadnagy, mint Pálffy György akadémiai évfolyamtársa, baráti kapcsolatuk révén, 1945. március 21-én került az osztályra.³⁷ Mindvégig az osztályvezető bizalmasaként, kezdetben mint segédtsízt,³⁸ majd Földy Lajos alosztályvezetői kinevezését követően mint annak helyettese vett részt az Elhárító alosztály vezetésében. Zsidó származása miatt munkaszolgálatosként került ki a keleti hadszíntérre, ahol szovjet hadifogságba esett. A fogságban önként jelentkezett a kommunisták közé, elvégzett egy elhárító tanfolyamot. Mint Elhárító alosztályvezető-helyettes az NKVD mintájára megszervezte az osztály személyi és belbiztonsági ellenőrzését.

A támadólagos elhárításért, a Magyarországra akkreditált brit és amerikai képviseletekbe történő behatolásért az Elhárító alosztály IV. (Politikai) Főcsoportjának 2. (Külföldi) csoportja felelt. A főcsoport élén Kornis Pál százados állt, a csoport vezetéséért Serényi István százados felelt. Mindketten folyé-

³⁴ HL. Tanulmánygyűjtemény (Tgy.)/II. II/B-4. 7.

³⁵ FÖLDY 1989b 5.

³⁶ FÖLDY 1987a 27.

³⁷ HL. HM. 825. d. 1. cs. 23. sz. b. ig.

³⁸ HL. HM. 826.d.

konyan beszéltek oroszul és gyakori látogatói voltak az NKVD Vilma királyné úti központjának. Kornis Pál még a második világháború alatt a keleti hadszíntéren esett szovjet hadifogságba. Partizánanfolyamot végzett, a hadifogság alatt politikai munkába kezdett és megtanult oroszul. A MKP utasítására hazatérése után nem sokkal leszerelt és 1945. április 8-ától polgári alkalmazottként foglalkoztatta vissza a HM Katona Politikai Osztály.³⁹ Az osztály életének kezdeti időszakában a háborús bűnösök elleni nyomozásokat vezette, majd 1945. májusától az osztály MKP párt alapszervezetének megválasztott titkára.⁴⁰ Főcsoportvezetői beosztásában alárendeltségében szolgált Serényi István százados, aki az angolszász képviseltek tevékenységéről, a velük szimpatizáló magyarokról gyűjtött információt. Serényi István a keleti hadszíntéren szolgált zsidó származású munkaszolgálatosként, szovjet hadifogságba esett, majd partizánanfolyamot végzett. Szovjet titkosszolgálati kapcsolatairól nincsen közvetett információ. 1944. novemberétől alhadnagyként szolgált a Vörös Hadseregben, 1945. márciusáig összekötőtisztként állt a Vörös Hadsereg és a Cseh Légő között. Részt vett a Magyarország és Csehszlovákia területén zajló harcokban, majd saját kérelmére márciusban Debrecenbe irányították, ahol már március 23-án a HM Katona Politikai Osztályán kínáltak neki beosztást.⁴¹ A szovjeteknél ellátott feladatáról Pálffy György véleményezése tett említést, amikor 1945. május 23-án kelt ranghelyesbítési és előléptetési kérelmére „a Vörös Hadsereg Parancsnokságánál teljesített igazolt kémelhárító szolgálat”-ára hivatkozott.⁴²

---

³⁹ HL. HM. 1945. Eln. 21.165

⁴⁰ KORNIS 1988.

⁴¹ HL. HM. 825. d. 5. cs. 22. sz. h. pcs.

⁴² HL. HM. 1945. Eln. 122.029

Összegzés

A szovjet és magyar katonai titkosszolgálatok működését és együttműködését egy hivatalos és egy nem hivatalos (más néven informális) kapcsolati háló jellemezte. A hivatalos kapcsolatok a középvezetői szinttől egészen a felsővezetői szintig értek és meghatározták az osztály céljainak és feladatszabásának meghatározását. Az informális „baráti” kapcsolatok a szovjet felügyelet és ellenőrzés jegyében, a mindenkivel szemben táplált bizalmatlanság légkörében fogantak és jelentős hatást gyakoroltak az osztály tevékenységére és hétköznapijaira.

Napjainkban az államvédelmi és állambiztonsági szervek történeti megismerése könnyebb, de korántsem egyszerű feladat. A levéltári kutatásokban tapasztalható korlátok vagy korlátozások okán a magyar katonai titkosszolgálatok és a szovjet partnerszolgálatok 1945 és 1947 közötti kapcsolati hálójának feltérképezése nem lehet teljes és mindenre kiterjedő. Tanulmányomban csak arra vállalkozhattam, hogy a rendelkezésre álló információmorzsák alapján körvonalaiban érzékeltetem a titkosszolgálatok közötti kapcsoltrendszer kevésbé ismert részeleit.

Irodalom

- TOLSZTOJ 1976 = TOLSZTOJ, Lev: *Háború és béke*. Negyedik könyv. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- FÖLDY 1989a = FÖLDY Lajos: *Emlékirat*. Budapest, 1989. (másolat a szerző birtokában)
- FÖLDY 1989b = FÖLDY Lajos: *Emlékirat – levél*. Budapest, 1989.
- GYARAKI 1999 = GYARAKI Károly: *A katonai elhárítás történetéből*. In: *Hadtudomány*, 1999/1.
- MARKÓ 1988 = MARKÓ György: *A miniszter árnyékában*. Új tükör, (1988. március 27.)
- KORNIS 1988 = KORNIS Pál: *Tanúként jelentkezem*. Budapest, 1988.
- KRUCHINA 1961 = KRUCHINA Viktor: *Visszaemlékezés*. London, 1961 (másolat a szerző birtokában)

LENGYEL GÁBOR

**KÉNYSZEREK ÉS ERKÖLCSÖK –
A GORBACSOVI „ÚJ GONDOLKODÁS”
KÜLPOLITIKAI VONATKOZÁSAI**

Mihail Gorbacsov 1985. márciusi megválasztása új korszakot jelentett nem csak a Szovjetunió, de a hidegháború történetében is. A köztudatban az új pártfőtitkár neve szorosán összeforrt nemcsak a Szovjetunió agóniájával, de a két szuperhatalom közötti enyhüléssel és a bipoláris világrend végével is. Olyan jelentős reformokat kívánt véghezvinni a belpolitikában, a gazdaságban és a külpolitikában egyaránt, amelyek eredeti céljukat tekintve a szovjet birodalom megerősítését, fenntartását célozták volna, ám teljesen más eredménnyel zárultak. Éppen ezért tarthatjuk egyrésztől reálpolitikusnak, hiszen jó érzékkel ismerte fel a változások szükségességét, s próbálkozott is azok véghezvitelével, másrésztől azonban – néhány évtized távlatából szemlélve – inkább tekinthetjük kissé álmodozónak, hiszen egy megreformálhatatlan, minden szempontból válságban lévő birodalmat próbált alkalmatlan és az akkori szovjet valóságtól távol álló eszközökkel átalakítani (amit az idő múlásával ő is kénytelen volt belátni).

Tanulmányunkban a reformok egyik legfontosabb, s legjelentősebb hatású területének, a korszak külpolitikai ideológiájának főbb jellemzőit kívánjuk bemutatni, nagy hangsúlyt fektetve azokra a tényezőkre, amelyek hatást gyakoroltak a szovjet diplomácia átalakulására. Véleményem szerint a külpolitikai doktrína gyökeres megváltozása mögött alapvetően két tényező húzódik meg. Az elsőt nevezhetjük „objektív kényszernek”, vagyis a birodalom kül- és belpolitikai (gazdasági) helyzete egyre inkább tarthatatlanná vált, s bizonyos feltételek már nem tették lehetővé, hogy a Szovjetunió egyenrangú félként álljon szemben a Nyugattal, s alkossa a bipoláris világ-

rend egyik pólusát. A másik fontos elem pedig maga Gorbacsov színre lépése, illetve az ő és stábja által képviselt világnézet hivatalos külpolitikai koncepcióvá tétele.

A két tényező tulajdonképpen ugyanolyan mértékben volt befolyással a szovjet diplomácia megváltozására, s nagymértékben hatott is egymásra. Éppen ezért szükségesnek érzem, hogy a külpolitikai változások kizárólagos vizsgálatát megelőzően azokra a körülményekre is kitérjünk, amelyek alapvetően meghatározták annak alakulását.

Mindenképp fontos, hogy a Szovjetunió 1970-es, 80-as évekbeli helyzetét komplex keretben tekintsük át, ugyanis a válságjelek mind a kül-, mind a belpolitikában, illetve a gazdaságban egyszerre jelentkeztek. Egyben azt is állíthatjuk, hogy a külpolitika radikális átalakulása nem csak az egyik jele volt a Szovjetunió folyamatos gyengülésének, hanem következménye is. Ez alatt azt értjük, hogy a '80-as évek második felében a belpolitikai problémákat egyre inkább úgy kívánták orvosolni, hogy a külpolitikai kötelezettségeket igyekeztek minél jobban lefaragni. A „befelé építkezés”, a szovjet típusú szocialista rendszer fenntartása vált fontossá, a szocialista ideológia terjesztésére fordított rubelmilliárdokat pedig inkább a gazdasági és társadalmi stabilizációra kívánták fordítani.

Nemzetközi környezet - a szovjet-amerikai viszony

A külpolitikai ideológiában meginduló változásokra – a bipoláris világrendszer természetéből fakadóan – nagy hatást gyakorolt az USA és a Szovjetunió kapcsolatának alakulása. A még expanzív szakaszban lévő szovjet diplomáciai kurzus döntő lépésre szánta el magát, amikor 1979 decemberében Afganisztán megszállása mellett döntött.¹ A szovjet bevonulást tekinthetjük korszakhatárnak a hidegháború történetében, ugyanis alapvető hatásai voltak a nemzetközi életre, ezzel

---

¹ Ld. Erről: KOLONTÁRI 2010, 27-51; valamint BEBESI 2010, 112-113.

ugyanis véget ért a nagy reményekkel kecsegtető, hetvenes években kibontakozó déttente, az enyhülés időszaka, s az 1980-as évek első felében egyre inkább az elhidegülés vált meghatározó tendenciává a két szuperhatalom között („kis hidegháború”). Ennek egyik első lépcsőfoka volt, hogy válaszul az afganisztáni szovjet intervencióra, Carter elnök 1980-ban levette az amerikai szenátus napirendjéről a fegyverkezési verseny további korlátozását célzó SALT-II szerződés ratifikálását, illetve még ez év január 23-án meghirdette a róla elnevezett doktrínát, aminek lényege, hogy a Perzsa-öböl stratégiaileg jelentős térségét az USA akár fegyverrel is hajlandó megvédeni.² A szovjet intervenciónak ugyanis az volt az egyik legfontosabb geostratégiai jelentősége, hogy az afgán repülőterekről könnyen elérhetővé vált a Hormuzi-szoros, ahol a világ olajtermelésének húsz százaléka haladt keresztül.³ (De a feszült viszonyt bizonyítja például az 1980-as moszkvai és 1984-es los angeles-i olimpiák kölcsönös bojkottja.)

A kapcsolatok elmérgesedése tehát már a hetvenes évek végén megindult, azonban meghatározónak bizonyult, hogy 1981 januárjában a republikánus Ronald Reagan lett az Egyesült Államok elnöke, aki a Szovjetuniót egyszerűen csak a „Gonosz birodalmának” nevezte, s ellentmondást nem tűrően vállalta fel a konfliktust Moszkvával. *„Nem fogunk tétlenkedni, ha az oroszok felfegyverkeznek, anyagilag támogatnak terroristákat, és demokratikus kormányokat forgatnak fel. A mi politikánk erőn és realizmuson alapult. Békét akartam, de olyat, amely erőn, és nem egy darab papíron nyugszik.”*⁴ Határozottsága abból a nézetéből fakadt, hogy a hetvenes években kibontakozó enyhülés egyirányú utca, ahol csak a Szovjetunió haladt saját célja felé.⁵ Az elnöknek és külpolitikai stábjának az volt a meggyőződése,

² FISCHER 2005, 315.

³ BABOS – PAPP 2009, 182. Az Egyesült Államokban úgy tekintettek a Szovjetunió afganisztáni beavatkozására, mint a szovjet világhuralmi tervek megvalósítása felé tett első lépésre, amelynek következő állomása akár Irán meghódítása is lehet. (Ld. erről: LÉVESQUE 2001, 15.)

⁴ Reagan elnök emlékiratát idézi: BÉKÉS 2008, 307.

⁵ FISCHER 2005, 316.

hogy a détente időszakát a Szovjetunió arra használta fel, hogy új technológiákat fejlesszen ki, fegyverkezzen, és még nagyobb befolyást szerezzen a harmadik világ országaiban.⁶ Az új elnöknek vállaltan két alapvető külpolitikai célja volt Moszkvával szemben. Az egyik, hogy addig kell küzdeni a szovjet geopolitikai nyomás ellen, amíg megállítják, majd vissza is fordítják azt. Ennek legalapvetőbb eleme szerint, az amerikai kormánynak különböző eszközökkel kell segítenie az ellenálló mozgalmakat, hogy azok kiszabadítsák országukat a szovjet befolyás alól. Ennek a geostratégiai offenzívának a fő célja, hogy a szovjet típusú rendszerek terjeszkedését a lehető legnagyobb mértékben visszaszorítsák, egyben megértessék a szovjet vezetéssel, hogy túlterjeszkedtek. Ezek a törekvések majd csak a 90-es évek elején hoznak jelentős eredményeket (1988-ban megkezdődik a kivonulás Afganisztánból; 1990-ben vége Kambodzsa Vietnam általi megszállásának; 1990: Nicaraguai szandinisták szabad választásokat tartanak; 1991-ben a kubai csapatok elhagyják Angolát; 1991: megbukik a kommunisták támogatta Etióp kormány).⁷

Reagan elnök másik meghatározó célja egy olyan fegyverkezési program beindítása volt, amely meghiúsítja a stratégiai fölény megszerzésére tett szovjet kísérleteket. 1983. március 23-án jelentette be az SDI (Strategic Defense Initiative - Hadászati Védelmi Kezdeményezés) tervét, vagy közismertebb nevén a „csillagháborús” tervet, melynek elismert célja volt, hogy a Szovjetunió gazdaságilag belerokkanjon.⁸

Reagan elnök két ciklusának szovjet-politikájában látható eltérések egy jól átgondolt stratégiát mutatnak. Míg az első szakaszban (1981-1985) egy harcra antikommunista hozzáállás jellemző mind a retorika, mind a cselekvések szintjén, addig a második ciklusban (1985-1989) a tárgyalásos, békülékenyebb

⁶ BÉKÉS 2008, 306.

⁷ FISCHER 2005, 316.

⁸ Reagan elnök 1985-ben vallotta be a csillagháborús terv valódi szándékát: „Ki akarunk fejleszteni egy olyan komplex fegyverrendszert, amely – amennyiben hatékony védelmet akar vele szemben találni – szükségszerűen csődbe viszi a Szovjetuniót.” (BOGNÁR 2000.)

stratégia válik meghatározóvá.⁹ Vagyis tulajdonképpen az első négy év elszánt erőpolitikája után, a második szakaszban a tárgyalóasztalnál kívánták learatni annak gyümölcsét.

Ezt látszik alátámasztani az is, hogy 1980 és 1984 között nem voltak rendszeres csúcstalálkozók (csak egy Reagan–Gromiko találkozó).¹⁰ Ez a tendencia majd Mihail Gorbacsov főtitkársága idején változik meg – elsősorban a lentebb tárgyalt ideológiai változásoknak köszönhetően –, s 1985-91 között rendszeressé válnak a legfelsőbb szintű találkozók. (Gorbacsov és Reagan között: 1985 Genf, 1986 Reykjavík, 1987 Washington, 1988 Moszkva) Ezek közül a fegyverkezési verseny lezárása szempontjából egyik legjelentősebb eredménynek számít az 1987-ben, Washingtonban aláírt INF-szerződés, ami a közepes hatótávolságú, ún. eurorakéták, a Pershing-II és SS-20-as rakéták kölcsönös leszerelését célozta.¹¹

A Szovjetunió gazdasági helyzete

Az amerikai-szovjet kapcsolatok alakulásánál is nagyobb jelentőséggel bírtak azok a gazdasági, társadalmi területen jelentkező problémák, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a Szovjetunió a 80-as évek második felében egyre inkább a külpolitikai doktrína megváltoztatására, s ennek következményeként katonai-diplomáciai visszahúzódnásra kényszerült.

Meghatározónak bizonyult a szovjet gazdaság helyzete, amely a 70-es évek derekától, a hivatalos adatok szerint is folyamatosan veszített növekedési üteméből. (1971-75: 5,7%; 1975-79: 4,3%; 80-as első felére már csak 3,6%-os volt a növekedés).¹² Az 1976-80, illetve 1981-85 közötti X. és XI. ötéves tervekben sem valósultak meg az ipari termelésre vonatkozó előzetes elvárások. A terveknek 67, illetve 77%-át sikerült csak

⁹ BÉKÉS 2008, 306.

¹⁰ FISCHER 2005, 325.

¹¹ FISCHER 2005, 333.

¹² SZ. BÍRÓ, 1.

teljesíteni. A mezőgazdaságban ez az arány még rosszabbul alakult: 56, illetve 42%.¹³ A mennyiségi gondok mellett egyre inkább szembetűnőbbek lettek a minőségi problémák is. Jó példa erre vonatkozólag, hogy az USA ekkor már kb. másfélszer több gabonát tudott megtermelni, mint a Szovjetunió. Ezzel szemben viszont a szovjet gazdaság hatszor több traktort és tizenhatszor több kombájt állított elő, de a Szovjetunióban csak a javításra váró kombájnok száma volt annyi, amit az USA 70 év alatt tudott volna előállítani.¹⁴

Meghatározó tényező volt, hogy a Szovjetunió egyre inkább gabonaimportra szorult, eleinte főleg az USA-ból, majd miután ezt Reagan leállítja, Argentínából (A rendszer sajátosságaihoz tartozik, hogy a szovjet pártvezetés a mezőgazdaság folyamatosan hanyatló teljesítményét egészen komikus módon a rossz időjárással magyarázta). Nagyon sokat mondogat a gabonaimportra vonatkozó arányok, ami 1973-ban a hazai termelésnek csak a 13,2%-át tette ki, ez a szám 1981-re eléri a 41,4%-ot.¹⁵ Ezt összevetve Japánnal, azt állapíthatjuk meg, hogy a hetvenes években a Japán import 1/7-ét importálták csak, míg a 80-as években már annak kétszeresét.

A mezőgazdasági termelés valójában a korábbi évtizedekben sem volt kielégítő. Jól bizonyítja ezt, hogy Hruscsov már 1963-ban arról értesítette a szovjet tömb vezetőit, hogy a Szovjetunió többé nem tudja ellátni őket gabonával. Ebben az évben a szovjet állam tizenkétmillió tonna gabonát vásárolt, s erre ráköltötte az ország aranytartalékának egyharmadát. (Hruscsov ezt úgy kommentálta: „*a szovjethatalom még egyszer nem viselhet el ekkora szégyent.*”¹⁶) Az állami gabonatermelés azonban a meglévő szinten stabilizálódott, és a szovjet vezetőség minden próbálkozása ellenére sem tudta átlépni a 65 millió tonna körüli termelést a nyolcvanas évek végéig. Ám a városi népesség folyamatosan növekedett, mintegy nyolcvan-

---

¹³ SZ. BÍRÓ, 1.

¹⁴ SZ. BÍRÓ, 1.

¹⁵ SZ. BÍRÓ, 1.

¹⁶ GAJDAR 2007.

millió fővel. A fenti adatok akkor válnak igazán sokat mondóvá, ha figyelembe vesszük, hogy az első világháborúig Oroszország volt a világ legnagyobb gabonaexportőre, lényegesen nagyobb, mint az USA vagy Kanada. Ebben az időszakban azonban a világ legnagyobb gabonaimportőrévé vált.¹⁷ A behozott terményért pedig óriási összegeket kellett kifizetni. Az import önmagában nem volt egyedi jelenség, hiszen más országok is, például Japán, szintén nagy mennyiségben vásároltak gabonát és más mezőgazdasági terményeket, de ők elegendő feldolgozó-ipari terméket tudtak exportálni. A nagymértékű szocialista iparosítás eredményeként azonban a szovjet ipar erre képtelen volt. Nyikolaj Rizskov, a Szovjetunió minisztertanácsának elnöke egy másik összejövetelel félreérthetetlen keserűséggel szolt erről: „A mi gépipari termékeink senkinek sem kellenek. Ezért exportálunk főleg nyersanyagokat.”¹⁸

Ugyancsak nagy hatása volt a szovjet gazdaság helyzetére az 1970-es években végbement energiaár robbanás, ami jelentősen befolyásolta a Szovjetunió exportbevételeit. Ez a folyamat ekkor még kedvezett a szovjet gazdaságnak, hiszen az ország energiaexportját egy évtized alatt 22%-al növelte, míg ebből származó bevételeit 272%-al.¹⁹ Ezeknek az extra bevételeknek a jelentős részét azonban kénytelenek voltak olyan külpolitikai vállalkozásokra fordítani, mint például az afganisztáni háború, amely az idő múlásával egyre inkább súlyos kudarccal fenyegetett. A reagani diplomácia természetesen fékezni próbálta a Moszkva és Nyugat-Európa között kialakuló energetikai kapcsolatokat, mert tartott attól, hogy az olajár növekedéséből származó extra bevételek jelentősen megerősítik a Szovjetuniót. Ezeknek az élénkülő kapcsolatoknak volt része például a nagyszabású Urengoj-6 program, amelynek keretében két nagyszabású vezeték megépítését tervezték úgy, hogy a megépítéshez adott nyugat-európai hiteleket Moszkva

---

¹⁷ GAJDAR 2007.

¹⁸ Rizskovot idézi: GAJDAR 2007.

¹⁹ SZ. BÍRÓ, 2.

25 éves földgázszállításokkal törleszti.²⁰ Ez évi 25-30 milliárd plusz bevételt jelentett volna a Szovjetuniónak. Reagan mindent megtett, hogy ez ne valósuljon meg, s igyekezete végül is sikerrel járt, hiszen csak egy vezeték épült, az is két évvel később. Az energiaárak alakulásának a 80-as évek közepén is volt jelentősége, ez a változás azonban inkább negatív hatásokat gyakorolt a szovjet gazdaságra. 1985 novembere és 1986 áprilisa között a kőolaj hordónkénti ára 30-ról 12 dollárra süllyedt, ami minimum 20 milliárd dollár hiányt jelentett a Szovjetuniónak.²¹ Ennek kapcsán meg kell említeni Szaúd-Arábia jelentőségét, ahol a világ ismert kőolajtartalékainak 24%-a található. 1985 novemberében a szaúdi király bejelentette, hogy felfüggeszti országa USA-ba irányuló kőolaj-exportjának tilalmát, s a termelést négyszeresére emelik. Az olajkirályság uralkodójának döntésében nagy szerepe volt annak, hogy Moszkva afganisztáni háborúját az első fontos lépésnek tekintették a térségben található nyersanyagkincsek megszerzésére, ezért fontossá vált a kapcsolatok stabilizálása Washingtonnal, hogy szükség esetén katonai támogatást kérhessenek a szovjet csapatok ellen.²² Ennek a lépésnek a hatására esett vissza jelentősen a kőolaj ára, ami érzékenyen érintette a szovjet bevételeket. Ez társulva a gorbacsovi reformok hibás belpolitikai döntéseivel (fedezet nélküli szociális program, gépipar túlzott támogatása, a kibontakozó antialkoholista kampány stb.) jelentős hiányokat okozott a szovjet költségvetésben.

A CIA adataira támaszkodva a Reagan kormányzat is tisztában volt vele, hogy a szovjet tervgazdaság a túlterheltség határán van, a növekedési ráta a 60-as évek második felétől rohamosan csökkenni kezdett. Ehhez képest viszont a szovjet katonai segélyek különböző „baráti szocialista irányultságú” országokba 1955 és 1984 között elérték a 90 milliárd dollárt.²³

---

²⁰ SZ. BÍRÓ, 2.

²¹ SZ. BÍRÓ 2007.

²² GAJDAR, 2007.

²³ FISCHER 2005, 322.

A keleti tömb válságjelei is egyre inkább kibuktak: nőtt a Nyugattól elválasztó technológiai és életszínvonal szakadék, csakúgy, mint az adósságállomány is. A szovjet társadalom a türelmének határára érkezett, azt hallván, hogy azért üresek a boltok polcai, s kevés az élelmiszer, mert azokat baráti országok támogatására küldték. Még inkább felháborító volt ez annak tükrében, hogy az egyre inkább nélkülöző szovjet emberek kárára igyekezett olyan katonai szuperhatalomként tündökölni a Szovjetunió, amelynek a világ minden pontján befolyása van.

A lengyel belpolitikai helyzet is súlyos terhet jelentett Moszkvának. Az afganisztáni intervenció hatására kialakuló külpolitikai elszigetelődés miatt nyilvánvaló volt, hogy fegyveres beavatkozás nem jöhet szóba, viszont a szovjet vezetés nem akarta elveszteni Lengyelországot, így maradt a pénzügyi támogatás, ami 1980-1981-ben 4,5 milliárd dollárt tett ki, de az évtized közepén is elérte az 1-2 milliárd dollárt a Jaruzelski-rendszer támogatása.²⁴ A nyolcvanas évekre a szocialista baráti országoknak nyújtott pénzügyi támogatások összege körülbelül évi 41 milliárd rubelre rúgott.²⁵ A birodalom egyben tartása, az ideológiai expanzió egyre súlyosabb terhet jelentett a pártvezetés számára, s vált fokozatosan finanszírozhatatlanná.

Az ország egyre romló helyzetéből adódó külpolitikai változások szükségességét Gorbacsov is elismerte: *„az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének döntő jelentőségű feladatai meghatározzák az SZKP nemzetközi stratégiáját is.”*²⁶ A korábban már említett gabona-, s élelmiszerhiány, illetve az ehhez társuló csökkenő költségvetési bevételek szintén meghatározóak voltak a szemléletváltásban. A Nyugattal szemben egyre inkább feltűnő lemaradás ténye Gorbacsov számára sem volt ismeretlen. Az 1987. június 25-i SZKP plénumon így nyilatkozik erről: *„a tudományos és műszaki fejlődés terén a legfejlettebb országokhoz*

---

²⁴ SZ. BÍRÓ, 3.

²⁵ CSERNYAJEV 2007, 133.

²⁶ Idézi: TABAJDI 1988, 54.

viszonyított lemaradás tovább növekedett, a késlekedés miatt évekét-étizedeket veszítettünk."²⁷ A KGST-országok egymás közötti kapcsolatának dinamizmusa végzetesen lefékeződött a 80-as évekre. (Már Hruscsov is panaszkodott a 60-as években, hogy a szervezet tagjai inkább csak Moszkvával ápolnak kapcsolatokat, az egymás közötti együttműködés sokkal visszafogottabb. A szocialista orientációjú országok tehát egyre nagyobb segítséget vártak Moszkvától, ami természetesen az adott körülmények között nem volt megvalósítható.)

Mindezekből az látszik, hogy Gorbacsov – Henry Kissinger megfogalmazásával élve – „*egy gazdasági és társadalmi hanyatlás állapotában lévő nukleáris szuperhatalom vezetését vette át*”.²⁸ Az előbbieken vázolt néhány összefüggés első ránézésre irrelevánsnak tűnhet a szovjet külpolitikai doktrína radikális megváltozásának szempontjából. Azonban fontosnak tartottam érzékeltetni azokat a körülményeket, amelyek minden bizonynyal jelentős hatást gyakoroltak Gorbacsov nézeteire. A gazdasági nehézségek, a rendszer természetéből fakadó problémák azért sokat mondtóak, mert a Szovjetunió úgy próbált egyenrangú félként versenyben maradni – elsősorban a fegyverkezés területén – hogy közben saját magát, illetve az általa kiépített szövetségi rendszert is nehezére esett finanszírozni, s egyben tartani. Természetesen nem kívánjuk elvitatni az utolsó pártfőtitkár érdemeit, de a reális értékelés mindenképp megkívánja, hogy a Szovjetunió helyzetéből fakadó kényszerekkel is tisztában legyünk. Véleményem szerint ugyanis a szovjet típusú szocialista rendszer minden területen jelentkező válsága hozzájárult a külpolitikai koncepció radikális megváltozásához.

A sok sebből vérző birodalom fenntartásának legjobb és legegyszerűbb módját abban látta tehát Gorbacsov, hogyha csökkenti a szocialista orientációjú országok támogatását, il-

---

²⁷ Idézi: TABAJDI 1988, 52.

²⁸ KISSINGER 1996, 786.

letve mielőbb megpróbálja lerázni a sehova sem vezető, rendkívül költséges fegyverkezési hajsza terheit.²⁹

A szovjet külpolitika átalakulása

Természetesen a nyilvánvaló nehézségek mellett arra is szükség volt, hogy egy Gorbacsov típusú – az elődeitől feltűnően különböző, azonban –, romantikus, talán kissé idealista politikus kerüljön a főtitkári székbe, aki megfogalmazza az „új gondolkodás” (novoje műslenyje) szükségességét az élet minden területén.

Előjáróban szeretnénk megjegyezni, hogy nincs könnyű dolga a kutatónak, hogyha például Gorbacsov, vagy környezete tagjainak beszédeiből próbál képet alkotni a korszak külpolitikai változásairól. A jól hangzó ideológiai frázisok, s a korábbi évtizedekhez képest szokatlanul barátságos megnyilatkozások mögött ugyanis sokszor nehéz felfedezni azokat a valós szándékokat, esetleg kényszereket, amelyek valóban mozgatták az érintetteket (természetesen sok esetben őszinte gondolatokról van szó). Akkor sem járnánk el helyesen, hogyha minden kijelentés mögött kizárólag valamiféle stratégiai megfontolást, hátsó szándékot keresnénk. Teljesen nyilvánvaló, hogy Gorbacsov érdemeit nem lehet elvitatni az átalakulás területén, amit sok fontos döntés is igazol (pl. INF-szerződés, kivonulás Afganisztánból stb.). Azonban arra is ügyelnünk kell, hogy az utókor sok esetben túl pozitív értékelésétől elvonatkoztassunk. Néhány esetben ugyanis az a benyomásunk támadhat, hogy Gorbacsov „jött, látott, győzött”, vagyis eredendően azzal a szándékkal vette át a Szovjetunió vezetését, hogy azt ő maga döntse meg, s vessen véget a bipoláris szembenállásnak. (Elég csak azt megemlítenünk, hogy Nyugaton kell mindig úgy emlegetik, hogy „Az ember, aki megváltoz-

---

²⁹ 1987 elején sokkolta a szovjet pártfőtitkárt, hogy a teljes állami büdzsé 40%-át költik a hadseregre, s arra, hogy lépést tartsanak Reagan SDI-projektjével. Ez az arány is arra ösztönözte Gorbacsovot, hogy drasztikus változtatásokra van szükség, s a fegyverkezésbe ölt hatalmas összegeket egyéb célokra kell fordítani. Ld.: LOWE 2002, 405.

tatta a világot”, s nyolcvanadik születésnapja alkalmából óriási gálát rendeztek tiszteletére a londoni Royal Albert Hall-ban.) Ezzel szemben az általa meghirdetett reformok mögött leginkább az a szándék állt, hogy bizonyos változtatások végrehajtásával ugyan, de megőrizze a Szovjetuniót. A külpolitikai enyhülés felvállalása, a birodalomról való lemondás után – vagyis miután „eleresztette a gyeplőt” – sok esetben csak sodródott az eseményekkel. Amögött pedig, hogy lemondott a határozottabb, keményvonalas külpolitikáról, kizárólag egyetlen motiváció állt: a Szovjetunió és a rendszer megmentése prioritást élvezett a birodalom fenntartásával és a szocialista ideológia terjesztésével szemben. A Gorbacsovhoz köthető külpolitikai változások tehát alapvetően változtatták meg az 1980-as évek végének nemzetközi kapcsolatait, azonban fontos figyelembe vennünk, hogy az új gondolatok mögött részben kényszerek is meghúzódtak.

Jelen keretek között nincs mód arra, hogy a szovjet külpolitika alapvonalait 1917-től kezdve részletesen ismertessük, de néhány jellegzetességre érdemes felhívni a figyelmet, mintegy érzékeltetve, hogy mihez képest jelentett változást Gorbacsov színre lépése. A kezdetektől fogva – leszámítva a II. világháború időszakát – a szovjet nemzetközi kapcsolatokat az osztályharc egyik aspektusában képzelték el. Ez elsősorban azt jelentette, hogy az 1920-as évektől a külpolitikára a belpolitika folytatásaként tekintettek, mégpedig abban az értelemben, hogy a külpolitikai orientációt, szemléletet nem lehetett elválasztani a gazdasági-társadalmi átalakítástól.³⁰ A marxista elmélet sajátosságaiból adódóan a korai évtizedekben nem is lehetett koherens szovjet nézetrendszer a nemzetközi kapcsolatokat illetően, hiszen az alapvetően a társadalmi átalakításra koncentrált. Különösen igaz ez a húszas évek nagy vitájának – „szocializmus egy országban” kontra „permanens forradalom” – lezárulása után, amely az előbbi, Sztálin által képviselt vonal győzelmével ért véget, azaz meghatározó maradt a befe-

---

³⁰ KOLLÁR 1988, 44-45.

lé fordulás.³¹ Nagyban megváltozott a helyzet a második világháborút követően, amiből a Szovjetunió – rendkívüli veszteségek árán ugyan – győztesként, s jelentős nagyhatalomként került ki. Az 1940-es évek végére pedig jelentős befolyási övezetet épített ki, ezzel párhuzamosan pedig a „szocializmus egy országban” ideológiáját gyorsan felváltja a „szocializmus egy térségben” stratégiája.³² A táborok kiépülése után, a hidegháborús évtizedekben pedig elsőszámú külpolitikai céllá vált a kiépített érdekszféra megtartása, illetve annak minél szélesebb kiterjesztése, ami a Nyugattal vívott ideológiai, gazdasági, fegyverkezési versenyben teljesedett ki. A „ki kit győz le”, kapitalista kontra szocialista rendszer harca évtizedeken keresztül meghatározta a világpolitikát. A Hruscsov által 1956-ban meghirdetett „békés egymás mellett élés” formulája is pusztán csak egy formája volt az osztályharcnak, ami a két világrendszer között zajlik a világpolitikai arénában.³³ Az ősrült fegyverkezésnek, a védelemre fordított óriási összegeknek pedig 1941-től kezdve magyarázatául szolgált az „ostromlott erőd” elmélete, ami azt jelentette, hogy a náci Németország támadása óta a Szovjetunió az imperialista hatalmak birodalmi törekvéseinek fő célpontja, s kénytelen ez ellen minden eszközzel védekezni (ennek hangoztatásával kívánták a szovjet társadalom számára is érthetővé tenni, hogy miért szükséges a költségvetés jelentős részét fegyverkezésre fordítani).

A szovjet külpolitika Gorbacsov előtt összességében két alaptételre épült: az egyik a „proletár internacionalizmus” volt, a másik pedig a már említett békés egymás mellett élés.³⁴ Talán kissé paradox a két elem, hiszen az első a világ kommunista és munkás pártjainak, s az antiimperialista küzdelem részeseinek aktív támogatását, míg az utóbbi alatt az ún. kapitalista országokkal kapcsolatos status quo fenntartását értet-

---

³¹ PÓTI 1999, 28.

³² PÓTI 1999, 29.

³³ CSERNYAJEV 2007, 114.

³⁴ SZ. BÍRÓ, 10.

ték.³⁵ Az első elem azonban többnyire meghatározó maradt. Fontos felismerés volt a gorbacsovi vezetés részéről, hogy a Szovjetunió nemzetközi pozíciói csak akkor változtathatóak meg, ha a korábbi politikát jelentősen felülvizsgálják. A felismerés abban állt, hogy a szocialista ideológia terjesztésének szükségessége, illetve a birodalomépítés szándéka nélkül, vagyis a külpolitikai kötelezettségek további fenntartása mellett nem láttak esélyt a gazdaság hatékony megújítására.

A gorbacsovi külpolitikai fordulat mögött alapvetően két motiváció állt: az egyik a pragmatizmus volt, a másik a moralitás.³⁶ Az első a Szovjetunió egyre romló helyzetének objektív felismerésén nyugodott, vagyis annak belátásán, hogy a korábbi időszak konfrontatív külpolitikája nem folytatható, mert az ártalmas mind a szovjet társadalomra, mind a szovjet nemzetközi kapcsolatokra, azaz egyre inkább elszigetelt helyzetbe kényszeríti a Szovjetuniót. A cél tehát az lett, hogy a jelentkező kihívásokra a szovjet külpolitikai eszköztár adekvát választakat tudjon adni.

A moralitás Gorbacsov szempontjából két dolgot is jelentett. Egyrészt sokat hangoztatta az egyetemes emberi értékeket, amelyeket mindennél fontosabbnak tartott. *„Az új gondolkodás magva az, hogy elismerjük az egyetemes emberi értékeknek és még pontosabban: az emberiség megmaradásának prioritását”.*³⁷ Másodsorban pedig meghatározó volt, hogy nem volt elvakultan meggyőződve a szovjet rendszer felsőbbrendűségéről és kizárólagosságáról. Hangsúlyoznunk kell: ez nem jelenti azt, hogy a pártfőtitkár ne lett volna teljes mértékben a kommunista ideológia híve, s ne hitt volna a szocialista rendszer működőképességében. Inkább arról volt szó, hogy igyekezett tompítani a korábbi évtizedekben kialakult konfrontációt, s a gazdaságilag felemésztő fegyverkezési verseny helyett szeretne volna más keretek közé terelni a rivalizálást. *„A gazdasági, a politikai, az ideológiai verseny a tőkés és a szocialista rendszer között elke-*

---

³⁵ SZ. BÍRÓ, 10.

³⁶ CSERNYAJEV 2007, 115.

³⁷ GORBACSOV 1987a, 138.

rülhetetlen. De ezt a versenyt meg kell tartani a békés vetélkedés keretében, amely kötelezően feltételezi az együttműködést. Ennek vagy annak a rendszernek az erényeiről a történelemnek kell ítéletet mondania. A történelem mindent eldönt.”³⁸ [...] Nyugaton hadd higgyék azt, hogy a kapitalizmus a civilizáció legnagyobb eredménye. Ha ezt hiszik az ő dolguk. Mi ezzel egyszerűen nem értünk egyet. És döntse el a történelem, hogy kinek az oldalán van.”³⁹ Ez a rövid idézet is alátámasztja azt, hogy nem kívánta feladni a két rendszer közötti versengést (még kevésbé megszüntetni a Szovjetuniót), viszont – nagymértékben az említett nehézségek miatt – a fennálló, s egyre eszkalálódó viszonyok között nem látta folytathatónak.

Elsősorban arra hivatkozva, hogy a nukleáris korban a világot új típusú globális kihívások fenyegetik, az új külpolitikai doktrína egyik alaptétele az lett, hogy a fegyverkezés, egymás fegyveres legyőzésének, elpusztításának hangoztatása teljesen értelmetlen. „Az új politikai gondolkodás alapelve, kiinduló elve egyszerű: a nukleáris háború nem lehet a politikai, gazdasági, ideológiai, bármilyen más célok elérésének eszköze.”⁴⁰ Az atomfegyverek megjelenése Gorbacsov szerint alapvetően új helyzetet teremtett. Ezt úgy foglalthatnánk össze, hogy a két fél közötti verseny végkimenetele nem dőlhet el a nukleáris töltetek számából levezethetően. A fegyverkezés területén nagyjából az 1960-as évek közepére alakult ki paritás a két fél között. Ezt követően valamilyen mennyiségi vagy minőségi előny megszerzése volt a legfontosabb cél. A hadviselésnek ezt a sajátos formáját viszont csak papíron, statisztikai alapon lehetett megvívni, ugyanis a rendelkezésre álló atomtölteteknek akár töredékével olyan mértékű pusztítást lehetett volna véghezvinni, ami az egész emberiség fennmaradását kérdőjelezi meg. Tehát Gorbacsov gondolkodásában az egyetemes emberi értékek váltak meghatározóvá, melyek előbbre valók minden más részértéknél és osztályértéknél. „Ma olyan korszakba érkeztünk, amikor a

---

³⁸ GORBACSOV 1987a, 140.

³⁹ GORBACSOV 1987a, 143.

⁴⁰ GORBACSOV 1987a, 132.

haladás alapja az egész emberiség érdeke lesz. Ennek felismerése azt követeli meg, hogy a világpolitikát is az egyetemes emberi értékek prioritása határozza meg.”⁴¹

A korábbi évtizedek szovjet külpolitikájának meghatározó alaptételét, a proletár internacionalizmus gondolatát hamarosan átveszi a választás szabadságának hangoztatása, mely alatt azt értették, hogy minden országnak szuverén joga, hogy maga döntsön politikai és társadalmi fejlődésének jellegéről, vagyis feladták a Brezsnyev-doktrínát. Ennek a diplomáciára vonatkozó eleme, Eduard Sevarnadze külügyminiszter szavával élve, úgy fogalmazódott meg, hogy *„minden állam olyan külpolitikát folytat, amely megfelel nemzeti érdekeinek.”⁴²* Ez a kelet-európai országok feladása kapcsán különös jelentőséggel bírt. Már a szocialista tábor szétesése után, 1991-ben néhány konzervatív politikus kérdőre vonta a pártvezetőt a szovjet érdekszféra feladása miatt. A válasz jól megvilágítja Gorbacsov gondolkodását: *„Feladni (visszaadni)? De kiknek? Bulgáriát a bolgároknak, Magyarországot a magyaroknak, Csehszlovákiát a cseheknek és a szlovákoknak? Van egyáltalán bármiféle jogunk ahhoz, hogy saját tulajdonunkként tekintsünk rájuk?”⁴³*

A szemléletben végbement változások következtében jelentős személyi változások is történtek a diplomácia élén. A legfontosabbnak mindenképp az számít, hogy leváltották Andrej Gromiko-t, a Brezsnyev-korszak szimbolikus figuráját, aki 1957 óta állt a külügyek élén, s helyette a grúz származású Eduard Sevarnadzét nevezik ki a külügyminiszteri posztra.⁴⁴ A legbefolyásosabb külügyi tanácsadó pedig Alekszandr Jakovlev lett, aki igazi liberálisnak mondható, s jól ismerte a Nyugatot. Emellett a nagykövetek jelentős részét is leváltják, és a katonák szerepe is folyamatosan csökken a döntéshozatalban.

---

⁴¹ GORBACSOV 1988, 10.

⁴² Idézi: TABAJDI 1988, 54.

⁴³ CSERNYJEV 2007, 133.

⁴⁴ SZ. BÍRÓ, 10.

Az elméleti irányváltás és a személyi változások mellett, fontos kiemelni az ún. intenzív külpolitikai gondolkodás megjelenését, ami azt jelenti, hogy a szovjet vezetés szakít azzal a – főleg a 70-es évekre jellemző – gondolkodással, hogy a szocializmus térhódítása földrajzilag is extenzív, azaz terjeszthető jelenség.⁴⁵ Ez is Gorbacsov tevékenységével kapcsolható össze, aki 1987 februárjában a XXVII. Kongresszuson már úgy nyilatkozott, hogy „*a forradalom exportja katonai eszközökkel haszontalan és megengedhetetlen.*”⁴⁶ Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy lemondanak a szükségtelen katonai beavatkozásokról, s arról, hogy erőszakosan próbálják ráerőltetni saját rendszerüket különböző harmadik világbeli országokra, azaz lemondtak a birodalom további földrajzi terjeszkedéséről.

Gorbacsov főtítkársága alatt meghatározóvá válik az alapvető külpolitikai célok racionalizálása, az eszköztár bővítése, s egy újfajta cselekvési stílus megjelenése (tárgyalások, kapcsolatok felvétele, be nem avatkozás, a 30 éve feszült szovjet–kínai viszony rendezésére való törekvés), ami elsősorban azt jelenti, hogy az addig meghatározó katonai tényezők, az ideológia mindenhatósága és harcos retorika helyett a politikai szempontok kerülnek előtérbe.⁴⁷

A racionalizálás mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy a küldetéstudat helyett a belső viszonyok teherbíró képességének függvényében határozzák meg a nemzetközi elkötelezettséget. A nyolcvanas évekig hangoztatott internacionalizmus helyét átveszi egy korábban szinte ismeretlen új fogalom, a „nemzeti érdek”, amely egyre nyomatékosabban jelenik meg a szovjet politikai szótárban. Sevarnadze külügyminiszter megfogalmazása szerint „...*a szabályok előírják, hogy a nemzeti*

---

⁴⁵ KOLLÁR 1988, 45.

⁴⁶ Ez teljes mértékben összhangban áll Sevarnadze külügyminiszter véleményével: „*Diplomáciánk kötelessége minden módon elősegíteni a béketeremtő folyamatokat. [...] Minden ország belső ügye, hogy milyen orientációt követ. Minden ország önmaga határozza meg a saját útját, saját fejlődési modelljét. Mi pedig továbbra is tartva magunkat a nemzeti felszabadítási mozgalom eszméihez, forradalmat nem exportálunk.*” SEVARNADZE 1988, 23.

⁴⁷ KOLLÁR 1988, 45.

érdekeket összehangoljuk más országok törvényes érdekeivel, és hogy ne válasszuk el saját biztonságunkat az általánostól."⁴⁸ Az utóbbival összefüggésben nyer teret egy addig szintén idegenül csengő új elem, az „egymásra utaltság”, amely a kibékíthetlenség helyett, inkább a közös érdekek hangsúlyozására, és az egymás mellett élés szükségességére helyezi a hangsúlyt. Az új külpolitikai doktrína alaptételévé válik tehát a Gorbacsov által sokszor emlegetett Interdependencia hangoztatása. A legfontosabb szerep ebben az Egyesült Államoknak jutott. Szovjet részről elismerve a másik fél nélkülözhetlenségét, Gorbacsov szerint *„kapcsolataink minden ellentmondásossága dacára nyílvánvaló, hogy az Egyesült Államok nélkül semmi érdemlegeset sem tehetünk a béke biztosítása érdekében, és az Egyesült Államok sem tehet semmit ezen a téren nélkülünk. [...] Ezért érintkezésre, párbeszédre van szükség, keresni kell a kapcsolatok javításának útjait.*"⁴⁹ A kölcsönös egymásrautaltság mindenre kiterjedő formulájának az volt az alapgondolata, hogy a világ gazdasági, technikai, politikai téren egyre inkább egységesül, s az államok között korábban létező hagyományos hatalmi egyensúlyt folyamatosan felváltja egy új, konszenzuson alapuló nemzetközi rendszer.

Nagyon fontos elem volt az új biztonságpolitikai konszenzus megjelenése, melynek fundamentuma az „ésszerű elégségesség”, „optimális biztonság” fogalmának elfogadása, ami azt jelenti, hogy optimalizálni kell a termelési kiadások és az ország megbízható biztonságához szükséges katonai kiadások közötti viszonyt. Ennek a váltásnak volt kézzelfogható jele például a már említett 1987. decemberi szerződés a közepes- és kis hatótávolságú hadászati rakéták kölcsönös felszámolásáról.⁵⁰ Ez pedig arra utalt, hogy a Gorbacsov vezette Szovjet-

⁴⁸ SEVARNADZE 1988, 13.

⁴⁹ GORBACSOV 1987a, 209.

⁵⁰ A szerződés kiemelkedő jelentősége abban állt, hogy nem csak befagyasztja, korlátozza vagy ellenőrzi (mint például az 1972-es SALT-I vagy az 1979-es SALT-II), hanem első ízben teljes egészében felszámolt bizonyos atomfegyver csoportokat. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a megállapodás a két fél birtokában lévő atomtölteteknek csak a 3,5-4 %-át –

unió nem törekszik fölényre, s mielőbb abba szeretné hagyni a fegyverkezési hajszát.⁵¹ A főtítkárnak megfogalmazása szerint: „A Szovjetunió mély meggyőződésből fakadóan ellene van a nukleáris háború minden változatának. Országunk azt akarja, hogy a tömegpusztító fegyvert kivonják a forgalomból, a katonai potenciált az ésszerűen elegendő mértékre korlátozzák. [...] A Szovjetunió nagyobb biztonságra nem tart igényt, kisebb biztonságot nem fogad el.”⁵²

Az új biztonságpolitikai gondolkodás nagymértékben eltért a korábban megszokottól. Eddig ugyanis az az alaptétel volt érvényben, hogy kizárólag az imperializmus vádolható a fegyverkezési versenyért, amit a Szovjetunióra is rákényszerített.⁵³ Ehhez képest Gorbacsov már az 1986. februári XXVII. SZKP kongresszuson azt hangoztatta, hogy a biztonságot már nem lehet egyoldalú eszközökkel szavatolni, „főleg, ha az a másik fél rovására történik. Arra van szükség, hogy az egyik fél ugyanolyan biztonságban érezze magát, mint a másik.”⁵⁴ „A biztonság oszthatatlan. [...] A biztonság egyetlen szilárd alapja valamennyi nép és állam érdekeinek... az elismerése.”⁵⁵ Ez végeredményben azt jelentette, hogy eltérően a korábbi évtizedektől (amikor a két szuperhatalom egymást vádolta a kialakult helyzetért, s a másik felet tette felelőssé a fegyverkezés miatt), Gorbacsov hajlandó volt elismerni az Egyesült Államok biztonsági érdekeit is. Vagyis belátta azt, hogy az óriási méreteket öltő fegyverkezési verseny nem kizárólag az imperializmus háborús, hódító természetéből fakad, hanem azért ugyanannyira felelős a szovjet terjeszkedő külpolitika is.⁵⁶

---

egyes vélemények szerint 6-8%-át – érintették. (a szerződés részleteiről, jelentőségéről ld.: SZENTESI 1988.

⁵¹ KOLLÁR 1988, 44.

⁵² GORBACSOV 1987b, 142.

⁵³ LÉVESQUE 2001, 30.

⁵⁴ Idézi: LÉVESQUE 2001, 30.

⁵⁵ GORBACSOV 1987a, 134.

⁵⁶ LÉVESQUE 2001, 30.

* * *

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a gorbacsovi időszakban a korábbi évtizedek külpolitikai ideológiáját teljes egészében elvetették. A 80-as éveket megelőzően a békés együttélési szakaszokat mindig azzal igazolták, hogy csak átmeneti időszakok, hogy átcsoportosíthatják erőiket, mialatt az osztályharc tovább folytatódik.⁵⁷ Gorbacsov az első, aki ezt megtagadja, s a békés együttélést öncélként fogalmazza meg: „Az új szakasz követelményévé lett, hogy mentesítsük az ideológiától az államközi kapcsolatokat. Mi nem mondunk le meggyőződésünkről, filozófiánkról, hagyományainkról, és ilyesmit nem kívánunk senkitől sem. De bezárkózni sem szándékozunk saját értékeink körébe.”⁵⁸ Mint láttuk, az ideológiai különbségek mellett részben persze kiállt az SZKP főtitkára, de – főleg a Szovjetunió egyre romló kül- és belpolitikai helyzete miatt – prioritást élvezett a két világrend közötti normális kapcsolatok kialakítása.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy az alapvető célok és az elért eredmények között hatalmas a különbség, azaz a szovjet rendszer felszámolása semmiképp sem állt Gorbacsov szándékában. Sőt, a megkezdett reformokkal annak megmentése, fenntartása volt a célja. Azt azonban nem ismerte fel a főtitkár, hogy alapvető jellegzetességei miatt a rendszer megreformálhatatlan, s annak fundamentumait átalakítva, csak az összeomlás mielőbbi bekövetkezéséhez járult hozzá.

---

⁵⁷ KISSINGER 1996, 788.

⁵⁸ GORBACSOV 1988, 14.

Irodalom

- BABOS-PAPP 2009 = BABOS László – PAPP Tamás: *Afganisztán, a tálibok felemelkedése és bukása*. In: A modern kor háborúi és csatái. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2009. 177-236.
- BEBESI, 2010. = BEBESI György: *Néhány adalék az afganisztáni iszlám fundamentalizmus kérdésköréhez 1979-1989 között. Mudzsahedek és tálibok*. In: Afganisztán 1979-89-99-2009. MOSZT Könyvek 4. Konferenciakötet. Előadások és tanulmányok az afganisztáni események hármaskörű fordulójának alkalmából. Szerk. DÁVID Ferenc – LENGYEL Gábor – KOLONTÁRI Attila. MOSZT, Pécs, 2010.
- BÉKÉS 2008 = BÉKÉS Márton: *Az amerikai neokonzervatívizmus. Egy kisiklott ellenforradalom*. Századvég Kiadó, Budapest 2008.
- BOGNÁR 2000 = BOGNÁR Károly: *A hidegháború megszűnésének főbb okai és körülményei*. In: Hadtudomány, 2000/4. http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2000/4_3.html
- CSERNYAJEV 2007 = CSERNYAJEV, Anatolij: *Gorbacsov's Foreign Policy: The Concept*. In: Turning Points in Ending The Cold War. [Ed.: Kirok K. Skinner] Hoover Institution Pres, Stanford, California, 2007. 111-140.
- FISCHER 2005 = FISCHER Ferenc: *A kétpólusú világ (1945-1989)*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2005.
- GAJDAR 2007 = GAJDAR, Jegor: *A szovjet összeomlás - gabona és olaj*. In: Élet és Irodalom. LI. Évf. 30. szám, 2007. július 27. (<http://www.es.hu/index.php?view=doc;17218>)
- GORBACSOV 1987a = GORBACSOV, Mihail: *Átalakítás és új gondolkodás országunknak és az egész világnak*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- GORBACSOV 1987b = *Előadói beszéd az SZKP XXVII. Kongresszusán. 1986. február 25.* In: GORBACSOV, Mihail: *Háborúk és fegyverek nélküli világért*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 136-156.
- GORBACSOV 1988 = *Történelmi döntés. Mihail Gorbacsov beszéde az Egyesült Nemzetek Szervezetében. 1988. december 7.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.

- KISSINGER 1996 = KISSINGER, Henry: *Diplomácia*. Panem-Mcgraw-Hill-Grafo, Budapest, 1996.
- KOLLÁR 1988 = KOLLÁR Nóra: *A Szovjetunió Amerika-politikája a 80-as években*. In: *Külpolitika*, 1988/3. szám. 36-52.
- KOLONTÁRI 2010 = KOLONTÁRI Attila: *Az afganisztáni szovjet beavatkozás belső és külső körülményei*. In: *Afganisztán 1979-89-99-2009*. MOSZT Könyvek 4. Konferenciakötet. Előadások és tanulmányok az afganisztáni események hármas évfordulója alkalmából. Szerk. DÁVID Ferenc – LENGYEL Gábor – KOLONTÁRI Attila. MOSZT, Pécs, 2010. 27-51.
- LÉVESQUE 2001 = LÉVESQUE, Jacques: 1989 – *Egy birodalom végjátéka. A Szovjetunió és Kelet-Európa felszabadulása*. Aula Kiadó, Budapest, 2001.
- LOWE 2002 = LOWE, Norman: *Mastering Twentieth-Century Russian History*. Palgrave Macmillan, Hampshire, 2002.
- PÓTI 1999 = PÓTI László: *A szovjet Kelet-Európa politika a Gorbacsov-korszakban, 1985-1991*. Ph.D. értekezés. Budapest, 1999.
(http://phd.lib.uni-corvinus.hu/136/1/poti_laszlo.pdf)
- SEVARNADZE 1988 = SEVARNADZE, E. A.: *A Szovjetunió külpolitikájáról*. In: *Külpolitika*, 1988/5. 3-28.
- SZ. BÍRÓ = SZ. BÍRÓ Zoltán: *Politikatörténeti vázlat a késői Szovjetunióról*.
(http://www.kulugyiintezet.hu/kulpol/kiadvany/egyeb/Gorbacsov_putyin.pdf)
- SZ. BÍRÓ 2007 = SZ. BÍRÓ Zoltán: *Volt egyszer egy Szovjetunió*. In: *Élet és Irodalom*. LI. Évf. 1. szám. 2007. január. 5.
(<http://www.es.hu/index.php?view=doc;15459>)
- SZENTESI 1988 = SZENTESI György: *Az atomfegyverek két csoportjának felszámolását előíró szovjet-amerikai szerződés létrejöttéről és jelentőségéről*. In: *Külpolitika*, 1988/1. 3-27.
- TABAJDI 1988 = TABAJDI Csaba: *Az új szovjet külpolitikai koncepció (1985-1987)*. In: *Külpolitika*, 1988/1. 51-65.

Kötetünk szerzői

Dr. habil. Bebesi György, PhD – egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Történettudományi Intézet, a MOSZT kutatócsoport alapító vezetője

Dr. Kolontári Attila, PhD – egyetemi docens, a MOSZT kutatócsoport helyettes vezetője, Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar Társadalomtudományi Tanszék

Dr. Jemnitz János, DSc – a történelemtudomány doktora, ny. tudományos tanácsadó, MTA TTI

Dr. Bene Krisztián, PhD – egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék

Bendarzsevszkij Anton – történész, újságíró, Kitekintő külpolitikai lap, poszt-szovjet térség, rovatvezető

Dávid Ferenc – doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola

Huszár Mihály – doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola, történész-múzeológus Marcali Városi Helytörténeti Múzeum

Lengyel Gábor – doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola

Szunomár Szabolcs – középiskolai tanár, Siófoki Alapítványi Gimnázium